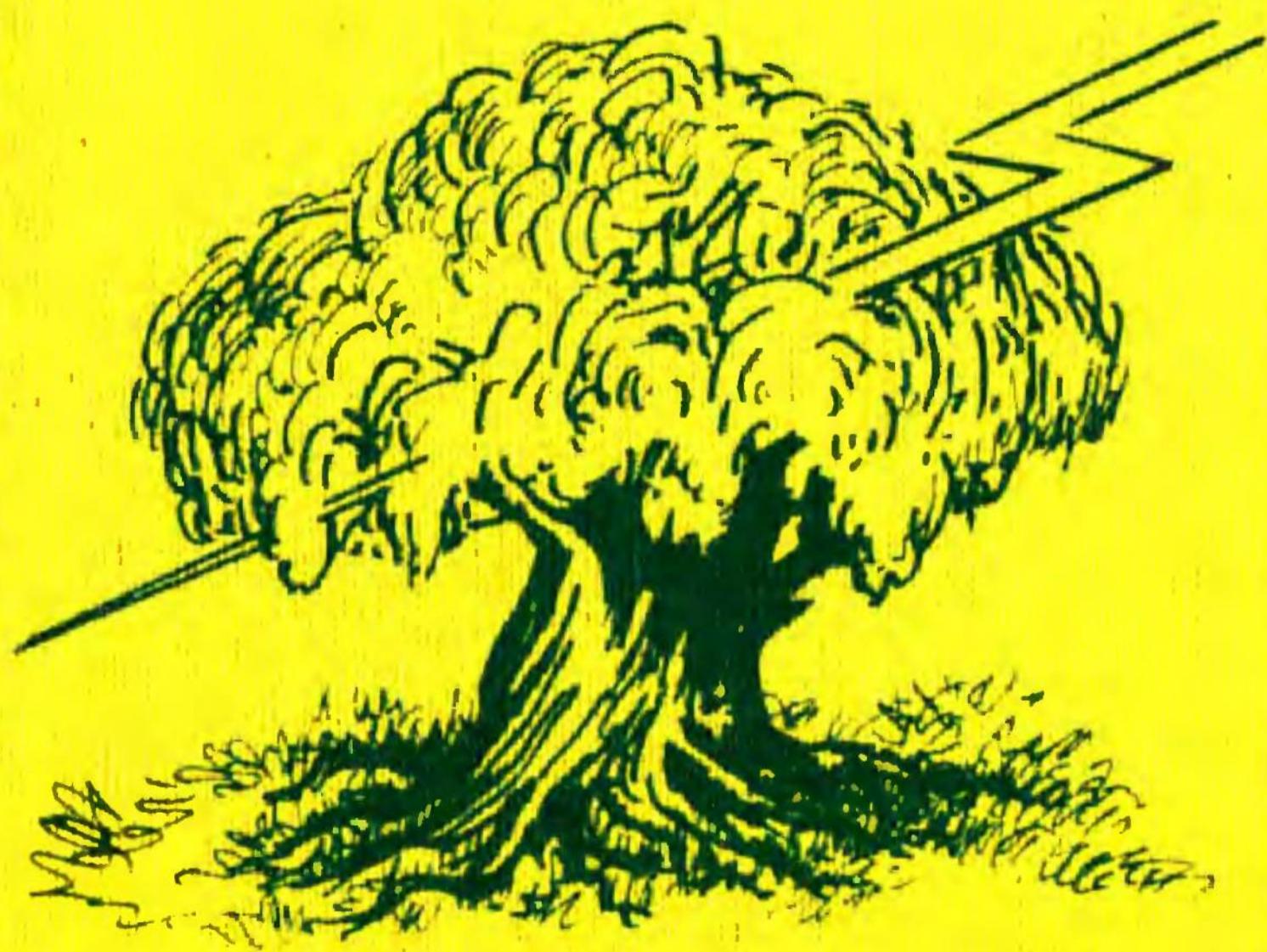

vasil' prokhoda

ЗАПИСКИ НЕПОКІРЛНГО

VASYL PROCHODA

MEMOIRS OF AN INDOCILE

Printed by „Ukrainski Wisti“, Neu-Ulm/Do., W. Germany

ВАСИЛЬ ПРОХОДА

ЗАПИСКИ НЕПОКІРЛИВОГО
КНИГА II.

НА ЧУЖИНІ

**Національно-культурна діяльність, боротьба
за існування й перебування „на дні життя“**

**Власним накладом при посередництві тижневика
„Українські Вісті“**

Новий Ульм н/Д. — 1972 — Західня Німеччина

**Опубліковано в 1971-72 рр. в тижневику
«Українські вісті» в Новому Ульмі н/Д.**

Всі права застережені

Druck: „Ukrainski Wisti”, Neu-Ulm/Do.,

В. Крохаги

В С Т У П

Друга книга «Записок непокірливого» є логічним продовженням того життєвого шляху, який визначила хуторянському хлопцеві природа українського вільного степу. Осягнувши зі значним запізненням належне національно-культурне усвідомлення, він не збочив і не розминувся з Українською Правдою в своїй праці й боротьбі при найтяжчих обставинах навіть на самому дні життя.

Загартований у збройній боротьбі в Україні за її національний ідеал, він продовжив служити йому без зиску й слави на чужині. Невдача збройної боротьби не здеморалізувала його. Він замінив недосконалу військову зброю на зброю знання, щоб пізнати правдивий шлях чинності за ліпшу долю свого народу та указати його замороченим чужими правдами українцям.

Шануючи минуле в збройній боротьбі, коли по словах О. Олеся ліпші сини України:

«Боролись левами і левами вмирали,
Без крику падали якпадають орли»...

він, ставши на шлях національно-культурної чинності, намагався підтримувати славу героїчного чину тих борців, що персоніфікувався в особі Симона Петлюри. В цьому він вбачав моральну основу для пробудження національної свідомості у збайдужилих земляків. Про це говориться в розділах книги про національно-культурну працю в Українській Господарській Академії і дальшу боротьбу за існування, а головне про гартування духа на самому дні життя у в'язницях і тaborах на спец-засланні в СССР.

АВТОР

РОЗДІЛ I

Українська Господарська Академія

I.

Було вже близько 10 години ранку, коли туман над Татрами цілком розвіявся. Двоє мандрівників, цебто я й мій приятель Павло Дубрівний, промоклі і перемерзлі заніч на одному з верхів Високих Тatrів, тепер могли зорієнтуватись де знаходяться. Під соняшними проміннями гарного червневого дня поступово огрілось замерзле тіло. Мое мокре пальто лише парувало. Перед нами на південь була улоговина, по якій ми виришили спуститись вниз. На схід від неї на верховинах був ще нерозташований сніг. Якихось двісті метрів починався потік, по якому ми, перескаючи з каменя на камінь і оминаючи перешкоди, вийшли на лісову стежку. Почуття, що тепер ми цілком вільні, додало нам сили й ми байдороги йшли вперед повз пару «салашів», цебто словацьких овчарських колиб.

Десь близько другої години ми прийшли до якогось села. Були змучені й голодні. Я хотів зупинитись у ньому, щоб підкріпитись молоком та бриндою, яку селяни напевно мали. Але Павло переконав мене, що з голоду ми не помремо, а здібатись тимчасом у цьому селі з пограничниками не слід, бо можемо натрапити на такого, що поверне нас назад до Польщі. Далі нижче кілометрів за десять був помітний рух якогось потягу. Нам треба було дістатись без перешкод до залізниці, а там нас ніхто не затримає. Етап нашого перебування в польських таборах відіде до минулого.

Цілком зморені ми дістались аж вечером до

малої станції, яка називалась тоді Градок Словенський. Потяг мав прийти десь близько одинадцятої години вночі. Лише після того як ми купили квитки до Праги та сіли до потягу, упевнились, що досягнемо своєї мети.

В Моравській Остраві нам треба було пересісти до потягу, що мав через дві годині відійти в напрямку до Праги. Був вчасний ранок. Істи дуже хотілось. У нас залишилось лише кілька корон. Зайшли ми до однієї робітничої ідалльні та попросили дати хліба, сала й чаю. Чай був із значною дозою рому й Павлові не смакував. А заплатити за все те довелось стільки, що у нас залишились лише галери. Та проте настрій у нас, особливо у мене, був бадьорий. Іхати звичайним потягом довелось довго. Приїхали ми до Праги пізно.

А далі куди та ще середночі?

У мене в Празі був приятель Ілля Хмелюк, колишній співробітник з часів просвітянської чинності в Пйотркові. Я з ним листувався і знав його адресу. Іхати до нього десь середночі та ще на Сміхов було незручно. В своїх листах до мене Хмелюк інформував про «Студентський дім», де полагоджувались усікі студентські справи. Вирішили поїхати трамваєм до того Студентського дому, гадаючи, що там якось перебудемо ніч, а вранці туди зможе з'явитись і Хмелюк. Галерів на квитки якраз нам вистачило. Нам сказали, де зупинитись й як до Студентського дому дійти. Але коли ми прийшли до нього все було зачинено.

Іхати на Сміхов не було за що. Якийсь прохожий показав нам в якому напрямку йти на Сміхов і де перейти по мосту через Влтаву. У мене часом бувало орієнтаційне почуття, коли я відгадував правдивий напрямок як в лісі, так і у великому місті. Тому без блукання дістались ми на Сміхов, знайшли вулицю і число дому. Великий чотириповерховий будинок. Двері зачинені.

Дзвонити? Кому? Невідомо.

— Знаєш, Павлуню, нам треба десь ніч перебути. Тут не так холодно як було в Татрах і дощу нема. Я зауважив біля ріки алею. Ходім туди й там переночуємо на лавці.

Коли ми там розташувались, прийшов поліцай і запитав хто ми і чому тут лежимо, а також попросив показати наші документи. У нас були якісь посвідки, від яких він не став мудрішим. Я почав на якомусь слов'янському жаргоні пояснювати чого ми блукаємо вночі. Але він нічого не зрозумів. Довелось тоді пояснювати ціль нашого приїзду до Праги по-німецькому. Вислухавши мене, він розсміявся і також по-німецькому сказав:

— От так! Зібралися слов'яни, а порозумітись між собою мусять по-німецькому. На лавках тут заборонено спати. Зійтдіть вниз! Там у мурованій стіні над рікою є заглибина, в ній зможете перебути ніч, щоб вас ніхто не бачив.

Ми подякували і на кам'яній лавці в тій заглибині виспались. Уранці вмилисся у річці і знову вже знайомою дорогою пішли до Хмелюка. Він студіював в чеській високій технічній школі. Дружньо прийняв нас Хмелюк, погостив сіданком та допровадив до Українського Громадського Комітету.

В комітеті ми довідалися, що я був прийнятий студентом-матурантом до Української Господарської Академії, а Дубрівний на матуральні курси при ній. Консультський відділ комітету впродовж тижня допоміг нам одержати «нансенівські паси», що видавало міністерство закордонних справ ЧСР. Після одержання їх ми вийшли до Подебрад, місце осідку Української Господарської Академії. Там нас примістили спочатку в інтернат в замку короля Юрія, а потім, після того як почали діставати стипендію, влаштувались на приватних помешканнях. Впродовж літа ми очуялися від таборового життя, а головне поズбулись постійного почуття голоду. Спочатку ми з'їдали хліба цілими кілограмами денно з так званим американським смальцем, який був з

усіх товщів найдешевшим, а вітамінами нам служили овочі, особливо помідори. Прогулянки понад Лабою та купання в ній з вигріванням на сонці зробили нас життєрадісними та повернули втрачену в тaborах енергію. Я без огляду на мої 32 роки почував себе юнаком-студентом, досягши вимріяної мети.

Українська Господарська Академія була заснована 21. травня 1922 року з ініціативи Українського Громадського Комітету (УГК) в Празі з метою швидкої підготовки спеціалістів для господарської чинності в Україні. Політичні діячі УГК вважали, що впродовж найближчих років дастесь можливість УГК продовжити свою чинність в Україні. Щоб встигнути підготовити її перших абсолювентів вони розрахували курс Академії лише на три роки, що звело її на нижчий ступінь високої школи, наблизивши до технікума. Тому УГА була приділена до міністерства ЧСР як звичайний господарський технікум, а не до міністерства освіти, до якого належали всі високі школи з правом уділення абсолювентам докторських та інженерських гідностей. УГА цього права не мала. Її абсолювентам мали надаватись за російським зразком звання учених агрономів, лісівників, кооператорів, економістів, техніків і хеміків. Із-за цього виникла суперечка між студентами та професорами УГА і діячами УГК.

УГА мала три відділи: агрономічно-лісовий, гідротехнічно-технологічний та економічно-кооперативний. Програми навчання на цих відділах лише почали складати. Не було ані повного складу професорів, ані не відомо було який буде склад студентів. Нормально навчання в Академії мало розпочатись восени. А тимчасом в одній з автодорій провадились вступні лекції з ріжких дисциплін усіх відділів для ознайомлення студентів з ними, щоб вони могли вибрати собі відповідний відділ УГА для студій у ньому.

Я докладно прослухав усі лекції й остаточно свій вибір зупинив на агрономічно-лісовому від-

ділі. Разом із цим для нас, двох десятків студентів-матурантів, розпочалися заняття для підготовки для складення іспиту за повний курс середньої школи.

З початком першого зимового семестру на всіх відділах устаткувався належний лад. Було прийнято до УГА 200 студентів по кількості стипендій. Розмір стипендій був 500 корон місячно. Це був екзистенц-мінімум. Бажаючих вступити до УГА виявилося значно більше. Щоб задоволити бажання хоч частини їх, прийняті студенти погодились віддати 10% своєї стипендії, цебто по 50 корон для додаткових 22 стипендій з тим, щоб на кожний відділ було прийнято в середньому по 70 студентів.

2.

В початку листопада була заснована Академічна громада при УГА, статут якої затвердив сенат Академії. В склад першої управи цієї громади мене було обрано заступником голови, а потім мені довелось головувати, бо голова Микола Буевський відійшов. Студентами були колишні вояки Армії УНР, що вже здобули життєвий стаж на широких ланах України. Ще в час перебування у війську вояки в переважаючій більшості ставились негативно до отаманії політичних діячів, вважаючи їх винними в політичному безголів'ї, що привело до невдач на полі збройної боротьби. Частина цих діячів і тепер, відограючи роль старшого громадянства, залишилась зі старими хибами, які набрали самовпевненого переконання у своїй провідній ролі. А тому колишні вояки як партійно-аполітичні, а до того ж молодші, мали наче б з вдячністю приймати від них науку. Переконання у своїй вищості було як у діячів УГК, так і у частини професорів, які належали до ріжких політичних партій або співчували їм. На цьому ґрунті виникло непорозуміння та суперечка між «старшими» й «молодшими», які мали академічний характер.

У першу чергу студентів почало хвилювати

невиразне становище УГА ні то високої школи, ні то якогось технікуму. Ми хотіли поважно учитись і належно використати час, а не байдики бити, сподіваючись на можливість ще воювати та якихсь благ в Україні. Для технікуму у нас ще вистачало власних сил, а для високої школи бракувало відповідних професорів з певним науковим стажем.

У листопаді 1922 року загальні збори Академічної громади ухвалили домагатися введення в УГА чотирирічного курсу навчання з п'ятим роком для підготовки до державного іспиту та дипломної праці. Споріднені відділи Академії мали стати факультетами з відповідними деканатами та професорськими радами. Програми навчання на них мали відповідати вимогам чеських хліборобської, технічної й економічної високих шкіл. Після складення державного іспиту абсолютентам УГА мало бути уделено звання інженера відповідної спеціальності. Для головних дисциплін, на які не було відповідних професорів, запросити кваліфікованих професорів чеських високих шкіл. Академія мала перейти від міністерства хліборобства до міністерства освіти ЧСР. Цим вона мала набути прав публічності і стати цілком незалежною від УГК, що вважав себе куратором школи та втручався у справи навчання в УГА.

Така постанова дуже обурила професорський склад УГА. Професори і доценти, які до того часу не були професорами, вважали себе дуже освіченими, бо позакінчували російські вищі школи, а нас, колишніх вояків, мало свідомими в справах науки та навчання. На їх думку, ми не рахувались з особливостями життя та праці в Україні й хочемо завести якісь чужі чеські порядки.

З ухвалою Академічної громади професорська рада УГА не рахувалась і погрожувала звільнити всіх, хто буде бунтуватися проти заведеного порядку, а сенат Академії на випадок повторення таких зборів пообіцяв розв'язати Академічну

громаду. Тоді ми написали меморандум, в якому були з'ясовані наші вимоги про реорганізацію УГА. Підписали цей меморандум близько 120 студентів, переважно з лісового, гідротехнічного та технологічного відділів. Економісти й кооператори в більшості утримались, бо вони мали майже повний професорський склад. Найбіднішим виявився лісовий відділ, маючи професорами лише двох учених лісоводів з практичним стажем в лісовому господарстві.

Один примірник цього меморандуму було додручене мені та Володимирові Мирошниченкові, який ще в Києві був студентом, відвезти до Праги і передати голові УГК. Але голова комітету Микита Шаповал не побажав прийняти представників од невдачного «бунтуючого» студентства. Прийняв нас його заступник Н. Григорієв. Прочитавши меморандум та підписи під ним, він звернувся до мене:

— Те що колишні студенти бунтують має якесь виправдання, вони звикли до цього, але вас я не розумію. Ви ж не маєте ще повної магістри, до чеської школи вас не прийняли б, а ми прийняли вас без застережень до нашої Академії, але ви вже незадоволені.

— Виходить, що я невдачний. Це не так. Я вам вдячний, але не можу закривати очі на хибну постановку справи.

— Он як?! Не встиг стати студентом, а хиби вже знайшов.

— Ми, колишні вояки, не досягли своєї мети у визвольній боротьбі, бо мали недосконалу зброю, а ще більше недосконалий провід. Тепер ми хочемо здобути нову національно-культурну зброю, але зброю досконалу. Ми хочемо не лише учитись, але й хочемо створити українське культурне вогнище не лише з решток російської культури, які хочемо доповнити знанням та наукою європейської культури.

— Ну, знаєте, далеко ви хочете заїхати.

Тоді озвався Мирошниченко:

— Далі від Праги ми не збираємось їхати, а вам повинно бути відомо, що Прага в слов'янському світі є найвищим осередком европейської культури з давніх часів.

На це Григоріев зазначив:

— Ми хочемо, щоб ви були підготовлені для праці в Україні, а не в Європі, де зовсім інші обставини.

— Виходить, що для України і московських об'їдків буде досить, а европейська наука їй не потрібна, — відповів Мирошниченко.

Це обурило Григорієва.

— Я протестую проти цього. Ми вас звільнемо з Академії. Йдіть собі до чеських шкіл!

— Не забувайте, пане Григоріев, що коли ми боролись за незалежність України на полі бою, то тепер будемо боротись за цю незалежність на полі української культури. Не лише ми маємо учитись, але й наші професори мають учитись як нас учили, а без нас вони цього не навчаться. Ми не хлопчаки тієї школи, в якій би колись учителювали, а досвідчені загартовані в боях борці від звичайних рядових до командирів частин. Тому не погрожуйте нам звільненням. Ми вже чули це від своїх професорів, які ще не набули професорського стажу.

— То що? Може ви підете скаржитись на нас до чехів?

— Скаржитись чужим проти своїх ми не під демо. Гадаю, що відповідні чинники про це вже знають. Чехи також зацікавлені, щоб гроші видавались на щось поважне й реальне, а не якусь допомогу бідуочій еміграції, — відповів я у виправдання нашого поступовання.

— Добре! Ми ваш меморандум обговорюємо на засіданні комітету.

Про зміст нашого меморандуму стало відомо міністерству закордонних справ і міністерству хліборобства. Там спочатку вважали фінансування при заснуванні УГА як допомогову акцію українським емігрантам, мало цікавлячись вислідами її чинності. Коли ж їм стали відомі ви-

моги студентів, вони побачили, що українці дійсно хочуть учитись і посгавити справу навчання на відповідний рівень.

Здала свої позиції за УГК і професорська рада УГА, побачивши, що треба зі свого хутора вийти на ширший простір і співпрацювати з чеськими професорами. Лише одного ми не осягли, за УГА не було визнано державно зобов'язуючого права її дипломів та приділення її до міністерства освіти. Вона залишилась приватною високою школою з трьома факультетами з поділом на відділи. Було це зроблено не так з політичних міркувань, як з конкурентійних причин, бо в малій ЧСР на той час було досить високих шкіл, абсолювентам яких при надпродукції інтелігентних працівників треба було дати перевагу на ринку праці.

3.

Про УГА видані збірники. Також про її чинність говориться в творі Симона Наріжного «Культурна праця української еміграції» (Прага, 1942), а тому я не буду зупинятись на учбовій і науковій діяльності її. Була вона багатогранною, переборовши всі перешкоди й непорозуміння в її розвитку. Спочатку до неї з певним застеженням ставились свої українці, особливо з Галичини, назвавши її «дяківською академією», цебто такою школою, що може підготувати дячків для сільських парафій. Але коли ми добились піднесення навчання в ній на пересічний рівень високих шкіл, а її абсолювентам на приватному ринку праці за їхні знання та уміння працювати давали перевагу над інженерами чеських шкіл, тоді відношення до неї стало загально прихильним, за винятковим московських прихвостнів української породи. Один із таких «істориків» був А. В. Лихолат. У своїй «історичній» праці «Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-22 гг.)» він на основі «документальних» даних про УГА написав таке:

710246

17

БІБЛІОТЕКА

ЗМУ

»В буржуазной Чехословакии бывшим председателем контрреволюционной Центральной Рады, идеологом украинских националистов, М. Грушевским были созданы националистическая эмигрантская организация «Украинский общественный комитет» и школа шпионов под вывеской «Украинская сельскохозяйственная академия» («профессорами» в этой «академии» являлись петлюровские генералы и бывшие атаманы кулацких банд)«.

Так на ганьбу радянським історикам була з нагоди 300-ліття воз'єднання України з Росією брехливо атестована УГА так як і те «воз'єднання» було брехливо та бучно ославлено всіма підніжками Москви.

Не кажучи вже про українських професорів, серед яких були такі наукові працівники як ака- деміки Іван Горбачевський і Федір Щербина, професор Оттон Ейхельман, старий професор Київського політехнічного інституту Камил Шиндлер, співробітник Альберта Ейнштайна професор д-р Давид Райхінштайн, відомі українські професора Іван Шовгенів з Політичного інституту в Києві, Микола Шадлун з університету в Любліянах (Югославія), в отамані «кулацьких банд» попало десяток визначних чеських професорів, таких як д-р Юліус Стокляса, д-р інж. Ян Граський, д-р інж. Теодор Єджік, інж. Войтех Кайслер, д-р Теодор Кащпарек, д-р інж. Рудольф Кукач, інж. Алоїс Нехлеба, д-р інж. Вілібалльд, Шевчик, інж. В. Гесль, д-р інж. Т. Кецлік та інші. Успішна національно-культурна чинність поза межами радянської України, яка інспірувала розвиток національної культури на українській землі в двадцятих роках в час НЕПу (нової економічної політики), викликала люту ненависть до всього, що не мало благословення третіого Риму — Москви.

Як я вже зазначив, мене обрали до управи Академічної громади. В цій чинності, крім супо- студентських справ академічного порядку та моїх студій на лісовому відділі, мене ніщо не ці-

кавило. Я цілком віддався студіям навіть такої сухої дисципліни як кристалографія, в якій професор геології інж. Микола Шадлун дуже цікаво викладав про закони кристалізації. Я написав конспект його викладів, що був виданий літографічним способом Видавничим товариством при УГА. Була це одна з моїх перших праць без зазначення моого прізвища під редакцією Шадлуна...

Звичайно, на студентське життя в його суспільних проявах намагались впливати існувавші тоді політичні партії. З них напочатку були найбільш впливовими українські соціялісти-революціонери з журналом «Трудова Україна» та організацією «Селоспілка», а також українські хлібороби демократи з «Листами до братів хліборобів» Вячеслава Липинського. Вони зі своїми ідеологіями мали ніби безпосередній зв'язок з тією господарською чинністю, до якої ми готовились, студіюючи в Академії.

Досить нормальним залишився вплив петлюрівської партії українських радикал-демократів, з яких переважно складався еміграційний Уряд УНР. Це була єдина партія, яка тоді без застережень визнавала Симона Петлюру вождем у визвольній боротьбі українського народу й не обвинувачувала його в минулих невдачах. Ми всі вийшли з лав Армії УНР, а тому у нас збереглася певна пошана до пройденого під пропором УНР шляху збройної боротьби за незалежність України. До еміграційної чинності українських радикал-демократів ми ставились байдуже. Ми вважали їх принадлежними до українських інтелігентів, яким більше підходило займатись культурною чинністю, ніж політикою. Здебільшого її члени так і робили. Представники цієї партії серед студентів настирливо не вилазили «на бочку», як у нас говорилось, для пропаганди своєї ідеології, а тому ми безпартійна й, так би мовити, «apolітична кобилка», вважали їх своїми. Такими інтелігентами в майбутньому більшість з нас мала стати, не встряваючи у т.

зв. клясову боротьбу, на полі якої свої своїх били.

Певного роду активність у поширенні своїх впливів та ідеології робітничої кляси виявляли представники українських соціал-демократів. Переважаюча більшість із нас була селянсько-хліборобського походження, а тому ми були байдужі до робітничо-клясової ідеології. Ми боролись проти національного упослідження, яке несло нам і соціальне упослідження від чуже-національного елементу пануючої групи, без огляду на те як вона себе називала, хоч би й інтернаціональною. З огляду на те, що українські соціал-демократи в основу своєї політичної чинності на перше місце ставили національне визволення, ми вважали їх своїми й симпатизували їм, хоч критикували їхню минулу чинність.

Мене особисто соціальні ідеології не цікавили. Я був бідняком, нічого не мав, і в революції нічого не втратив. Будучи інтелігентним пролетарем я нічого не мав проти введення в Україні цілком соціалістичного, чи навіть комуністично-го устрою, лише щоб він був дійсно українським, що давав би можливість повному й вільно-му розвиткові української національної культури, бо лише вона може бути основою для морального оздоровлення від опідлення та озвіріння, що принесла клясова боротьба під «диктатурою пролетаріату». Мені була болючою цілковита несвідомість своєї національної гідності українського хлібороба, який був «християнином», «тутешнім», «малоросом», «хохлом», «мужиком» і навіть «большевиком». Український куркуль, що мав 30 десятин землі, кричав на нас, вояків Армії УНР, цілком несвідомо, запаморочений чужою пропагандою:

«Ми всі большевики. Чого ви блукаєте тут і не даете нам покою. Через вас у мене від гарматного стрільна всі шибки повибивало. Хто мені їх вставить?»

— Почекайте ще! Большевики вам вставлять,
— міг лише я відповісти.

І дійсно, вони вставили «шибки» всім куркулям лише не до вікон, але до голови, та було вже пізно. Загинув куркульський стан і слави по собі не залишив. Даремно намагались хлібороби-демократи його воскресити. Я за ним не тужив.

Найбільшу активність на поширення серед нас своїх ідеологій виявляли соціал-революціонери та хлібороби-демократи. З останніх пізніше, коли колишній гетьман Павло Скоропадський знову взяв булаву на еміграції, виділилась група хліборобів-державників. Українські соціял-революціонери заложили «Селоспілку», в якій пропагувалась соціалістично-трудова ідеологія для села в господарській чинності. «Селоспілчани» збирались у ресторані готелю «Рочек». на Жижковому передмісті, в якому мешкали однодумці соціал-революціонерів. Мене спочатку туди не запрошували, бо вважали мене прихильником хліборобів-демократів, з якими я брав участь у боротьбі проти УГК за права Академії, як високої школи.

Хлібороби-демократи робили зібрання за кухлем пива в ресторані невеликого готелю «Прага», де мешкала більшість їхніх однодумців. Пара разів вони запросили й мене на свої бесіди. Але я якогось особливого зацікавлення «Листами до братів хліборобів» не виявив та й не мав часу цікавитись нереальною еміграційною політикою, що в основному полягала в роз'ятрюванні ран минулого та у взаємному обвинуваченні політичних партій у невикористанні можливостей для створення незалежної держави. Таке еміграційне політикування не сприяло витворенню національно-сусільної свідомості, бо кожна партія продовжувала сидіти на своєму індивідуальному хуторі й як ті «дядьки» побиті большевиками сварились зі своїми сусідами за межі, яких вже не мали.

С Т У Д Е Н Т И У Г А

4.

Посталі українські студентські організації в Подебрадах, Празі, Брні, Берліні, Львові, Відні та Варшаві вирішили вийти на міжнародний студентський форум, об'єднавшись в ЦЕСУС — Центральний Союз Українського Студентства. На перший установчий з'їзд ЦЕСУСу від Академічної громади при УГА був уповноважений я. З'їзд цей відбувся в липні 1923 року у вільному місті Гданськ, до якого можна було дістатись через Німеччину, а потім по Балтицькому морі.

На цьому з'їзді я доповідав про чинність Академічної громади, а разом з тим і УГА, як першої високої технічної школи на чужині, дотримуючись лише сухо-академічних справ, уникаючи будь-яких політичних моментів і висловлення симпатій чи антипатій до окремих політичних партій та їх орієнтацій. Завдання студентів УГА я охарактеризував як підготовку до національно-культурної роботи в Україні, незалежно від того, який державний лад, правий чи лівий, в ній буде. Заслугою студентів я вважав, що вони добились постановки навчання в УГА на рівень європейської високої школи. Випадів проти соціал-революціонерів, які гальмували цю справу, я не робив і навіть пропонував висловити Українському Громадському Комітетові за поважну початкову організаційну працю подяку, бо в той час із нічого була створена хоч трирічна вища школа. На це я не мав уповноваження від Академічної громади і це було поставлено мені у вину. Також я не робив виступу проти Польщі за гноблення українського культурного розвитку, вважаючи, що на її терені перебувають в інтернуванні вояки Армії УНР, до якої й ми належали. Цей виступ міг би ім пошкодити та перешкодити

дити їхньому виїздові на студії до ЧСР, а реальних наслідків для української культури не приносі би. Культуру треба творити в постійній непомітній праці, а не лише кричати про неї.

Голоси делегатів на з'їзді рахувались по кількості мандатів. На кожних 50 членів організації був один мандат. Найбільше мандатів мав представник зі Львова, щось близько сорока. Таке число мандатів було перебільшене, бо могла бути мова лише про студентів Українського таємного університету у Львові, тому що студіючі в польських школах були під бойкотом. Фактично двох тисяч студентів у таємному університеті не могло бути, а окрім того він не мав можливості як належиться провадити свою чинність. Львівський делегат Юліян Вассиян, який заступав ПРОФОРУС (Професійна організація українського студентства), в своєму виступі політичного характеру займав дуже різку позицію проти демократичних українських політичних партій, особливо соціялістичних та емігрантського Уряду УНР, обвинувачуючи їх в угодовій політиці з польським урядом, і проти самого польського уряду. Він пропонував бойкотувати польські високі школи і тих українських студентів, які давали перевагу польським школам та належали до польських студентських організацій і закликав всебічно підтримувати чинність Українського таємного університету у Львові. Також осуджував співпрацю Українського студентського товариства у Варшаві з аналогічними польськими організаціями.

Загальний напрямок виступу львівського делегата Ю. Вассияна та поданих ним пропозицій носив характер націоналізму, що тоді шайно народжувався з безоглядною критикою всього й вся та з гаслом: «Хто не з нами, той проти нас». Його підтримував мій колишній співробітник у просвітянській праці в Пйотрковському таборі інтернованих вояків Петро Кожевників, делегат українських студентів у Берліні, який поділяв погляди українських хліборобів. Я був проти

резолюції, що осуджувала чинність українських політичних угруповань, бо на них і без того вороги української державності виливали повні відра помийв, обвинувачуючи в запроданстві та зраді власному народові. Але ті пропозиції з резолюціями були прийняті переважаючою більшістю мандатів, яких внескодавець мав половину. Я з представником Українського студентського Т-ва у Варшаві Т. Олесіюком та деким з Праги Й. Брна залишився зі своїми чотирма мандатами в меншості.

З Кожевником у мене були з часів колишньої прессвітянської співпраці приятельські взаємини, а тому по дорозі до Подебрад був його гостем в Берліні, де він показав мені достопам'ятності великого європейського міста. Без огляду на його експансивність і наше розходження в поглядах у мене з ним була спільна психологічна вдача без особистої неприязні. Але з галичанами того психологічного контакту я не міг встановити, не було у більшості з них щирості. Щось у багатьох із них від езуїтства було в їхньому поводженні. Я був для них чужий із степовою вдачею, а вони в більшості вважали себе європейцями зі значно вищим світоглядом. А тому, коли я не визнавав їхнього авторитету й не йшов з ними, то був «проти них». І вони створили мені опінію, характеризуючи мене як сільського «дядька», відсталого від духу часу, який не може репрезентувати поступове студентство.

Коли я повернувся до Подебрад і зробив доповідь про перебіг з'їзду ЦЕСУСа, то мое поступовання на з'їзді було зі сторони прихильників хліборобів піддано гострій критиці. Селоспільнічани, які вважали мене прихильником хліборобів-демократів, не могли забути моого активного виступу проти УГК за віддлення від нього УГА. Вони були раді моїй поразці. Це мене обурило й відбило бажання працювати для політикуючого студентства. При виборах нової управи Академічної громади я своєї згоди на кандидатуру до неї не дав та на цьому особливо і не настоювали.

Я цілком відійшов від чинності в суспільному житті студентства. Політикування спричинилося до поділу студентів УГА на дві групи. Коли провід в Академічній громаді захопили прихильники правих угруповань, селоспільчани та співчуваючі соціялістам виступили з неї і заложили «Студентську громаду при УГА». Я залишився в Академічній громаді, але чинної участі в ній не приймав, цілком віддавшись студіям на лісовому відділі, де в кабінеті лісівництва допомагав професорові в практичних вправах зі студентами.

5.

Коли я ще головував в Академічній громаді, то брав участь в засіданнях комісії по прийняттю на студії нових студентів, де відстоюював прийняття в першу чергу колишніх українських вояків, замість жінок і дівчат, які переважно записувалися на економічний факультет. Частина, правда, незначна з них робила це ради одержання стипендії. Кожна з таких кандидаток мала когось, хто підтримував її. А я об'єктивно доводив, що ліпше дати перевагу бажаючому вчитись колишньому воякові, який ризикував своїм життям на полі бою, перед кандидаткою, яка напевно поважно не буде вчитись. Лише за одну дівчину мені довелось довго сперечатись, поки я не добився згоди деканату економічно-кооперативного факультету на її прийняття і то відразу на другий курс, де була вільна стипендія, що залишилась від однієї студентки, яка залишила студії. На її місце я прохав прийняти Віру Петрову, доньку одного харківського професора, якого большевики як неблагонадійного покарали.

Вона емігрувала з підсоветської України в 1923 році до Польщі, а звідти дісталась до ЧСР. Петрова не мала жодної протекції. До неї відносились з підозрінням, чи не є вона, часом, большевицькою агенткою, а до того ж і прізвище мала російське. Дісталась вона до Подєбрад без жодних матеріальних засобів і в подертих чере-

виках. Тут вона звернулась до мене як голови Академічної громади, прохаючи допомогти їй вступити до УГА. Я пообіцяв та позичив сотню корон власних грошей, щоб вона якось влаштувалась, а потім виклопотав їй матеріальну допомогу.

Віра Петрова була високою, я сказав би, кремезною дівчиною років 28. Красунею назвати її не можна було. Мала вона скоріше мужеську ніж жіночу постать зі стриженим русявим волоссям, симпатичним обличчям та сірими очами, в яких пробивалась певна волевість. Як жінка вона мене не приваблювала. Я все робив для неї з почуття симпатії та обов'язку. Вона студіювала вже в Харківському університеті, знала французьку, німецьку й почасти англійську мови. Мати її померла, коли вона вчилася ще в гімназії, батько в час революції попав до політично непевних, а їй самій, що вітала початки революції, потім довелось працювати в колгоспі, який розпався і вона емігрувала.

Я добився щось аж на третьому засіданні комісії прийняття її на другий курс економічного відділу на підставі її студій у Харківському університеті, ручаючись, що вона належні іспити за перший курс здасть впродовж зимового семестру. Хоч до моїх запевнень ставились скептично, але декан професор О. Мицюк погодився на її прийняття. Вона виправдала мої запевнення і проявила себе настільки поважною, розумною й здібною, що з успіхом виконала всі належні іспити. Мені вона була дуже вдячною за допомогу та виявила до мене більше ніж дружню симпатію. Віра запрошувала приходити до неї, коли вона влаштувалась в самостійній кімнаті. Пару разів я був у неї. Але почуття до неї як до жінки у мене не виникло. Була вона для мене просто колегою. Я по-дружньому зустрічався з нею, цікавився її успіхами, але її особисте життя та її почуття інтимного порядку мене мало цікавили. На третьому курсі наші зустрічі були досить рідкими. Вона ніби уникала їх, а я цього

не зауважував. А потім і забув про неї. Лише випадково зустрів її весною 1925 року дуже гарно по-спортивому одягненою на англійський зразок. По-дружньому я запитав її:

— Як вам ведеться, колего Віро? Щось вже давно я вас не бачив. Де ви тепер мешкаєте?

— Я вже більше півроку живу біля Турнова в маєтку одного дідича, у якого виховую дочок. В Подебради я доїжджаю лише складати іспити. А ви про це не знаєте?

— Вибачте за мою неуважність. Я цілком віддався студіям і поза ними мало чим цікавлюсь.

— А особисті бажання поза науковою у вас є? Студентки, приміром, також вас не цікавлять?

— Може й цікавили б, але тут велика конкуренція, а я на цьому полі малорухливий.

— А як би вами хтось зацікавився б, як би ви до цього поставились?

— Не знаю. Я про це не думав. Сам я закохався у когось, здається, нездібний, хоч був, можна сказати, ніби закоханий в одну гарну вашу колегу, але не зустрів співчуття. Тому далі не пробую закохуватись.

— А не зауважили ви, щоб до вас хтось сердечно ставився?

— Ні, не звернув уваги.

— Шкода, що ви не бачите того, що близько біля вас. Але не будемо на цю тему говорити.

На цьому, власне, наша розмова закінчилась. Віра сказала, що матеріально вона влаштувалась добре, а тому відмовилася від стипендії. Надалі буде складати іспити по тих дисциплінах, які її цікавлять. Взагалі вважає, що закінчення повного курсу Академії їй нічого не дасть, тому нема потреби тратити час і забивати собі голову тим, з чим в житті не доведеться мати до діла. Я навіть не запитав, коли вона знову приїде і взагалі не виявив бажання зустрінутись з нею у вільний час. Мій співмешканець Михайло Гавриленко дорікав мені, що я якийсь сухар. Дівчина якраз мені до пари, горнеться до мене, а я не звертаю уваги. Вона всебічно освічена, до того

ж українка, яка сама собі може дати раду й чоловіку навіть підтримати. Об'єктивно міркуючи, Гавриленко мав рацію. Але чому у мене не виникло більше від дружнього на певну віддалу почуття до Віри, залишилось поза межами розуму.

З Вірою Петровою я бачився останній раз восени 1925 року. Зустрілись ми передвечером випадково. Погода була осіння, небо захмарене, збиралось на дрібний дощник. Я закінчив свою працю в лісовому кабінеті, де провадив практичні вправи по анатомії дерева зі студентами третього курсу та йшов додому. Віра полагодила свої справи в деканаті. Подорожі ми зустрілись. Як звичайно, я дружньо привітав її.

— Це добре, що ми зустрілись. У вас якийсь сумний вигляд. Що з вами? Я хотів би поговорити з вами.

— І я також хочу з вами поговорити, бо ви единий, що з самого початку поставились до мене по-дружньому і допомогли мені серед чужих людей.

— То був мій обов'язок, а тому не варто про це згадувати. Давайте пройдемось по надбережжю Лаби та поговоримо.

Замість того, щоб запропонувати їй зайти до каварні, або ліпше до мене, бо я мешкав якраз біля того побережжя в одній хаті, яку жартуючи називав «вілою над водою», ми проходжувались по аллеї над Лабою майже дві години, не звертаючи уваги на межичку, що нас промочила.

— Питаете, чому я сумна. Не бачу нічого, що мене радувало б. Перед двома роками я втекла від жахливої дійсності громадянської війни, воєнного комунізму та озвіріння за шматок хліба. Сподівалась знайти на еміграції ідейних борців за людські ідеали, борців за волю власного народу з ширшим світоглядом і відданих розвиткові національної культури працівників, які одностайно виявляють прагнення свого поневоленого в ріжких країнах народу до державної ис-

залежности. На жаль, знайшла звичайних хутірян, частина яких, наробивши політичних помилок, дезертувала з поля бою й гризеться між собою з-за нереальних політичних переконань та орієнтацій на чужу допомогу. Займаючись самопоборенням, вони живуть своїми минулими уявами та ілюзіями, не бачать того, що відбувається на українських землях і не передбачають майбутнього. Вони не цінять праці й боротьби за ліпше майбутнє тих, що залишились на власній землі. Вони навіть заперечують цю працю, бо вона ніби є шкідливою тому державному ідеалові, який кожна група собі по-своєму уявляє. Особливо це стосується до старших громадян, які претендують на політичний провід і обвинувачують усіх, крім самих себе, в невдачах минулого боротьби та нарікають на несвідомість свого народу. А самі вони набагато свідоміші від нього? Що вони створили для підвалин спільноти національної і суспільної свідомості українського народу?

Поділились на партії, групи й гуртки, в яких кожний хоче мати таку Україну, яка йому подобається, а інакше жодні не треба. Майже всі українські емігранти не бажають, щоб Україна була радянською. Ніхто з емігрантських політичних провідників поважно не задумується, чому в Україні перемогла советська система, а не демократична по рецепту соціал-демократів, трудова, як того хочуть соціал-революціонери, або хліборобська, за яку на еміграції б'ються хлібороби-власники. Обвинувачення росіян, що вони накинули українським масам советську систему не є цілком вірним, бо без самих українців росіяни нічого не могли б зробити. Росіяни лише використали в своїх інтересах політичне безголів'я діячів Центральної Ради та безглуздя гетьманського правління. Чи тепер зможуть ці збанкрутовані політики вивести свій народ з манівців індивідуальних, партійних і групових прямувань на ширший шлях національно-суспільної свідомості? ..

— Ну, знаєте, ви аж надто глибоко до самих коренів зачепили це питання. Я, по правді сказати, над цим останнім два роки не задумувався. Коли ми «блукали» по тій Україні, обороняючи її від усіх червоних і білих армій, то головним злом наших невдач та загальної розхристаної анархії ми вважали політичну й військову отаманію і бездарність головних діячів, що ту отаманію породили та дезертували з поля бою і боротьби за українську державність. А тепер, коли наша роля в збройній боротьбі закінчилась, ми вирішили підготовити себе до культурної праці, гадаючи, що політичний напрямок у свідомості й чинності нашого народу має постати лише на українських землях. Для підтримки цього ми повинні творити національно-культурні цінності. Тому я не прилучаюсь до емігрантської гри в політику.

— Але життя і чинність українців на нашій Батьківщині має вас цікавити.

— Звичайно цікавить. Мене радують успіхи наших людей за НЕПу. Я листуюсь з молодшим братом на Запоріжжі. Він запрошує мене повернутись по закінченні студій додому для праці серед своїх і для своїх. Національна свідомість там значно зросла, бракує культурних працівників.

— Ви вибрали такий рід діяльності, при якій будете мати справу з деревами, з лісом, а не з людьми та людським суспільством, тому воно ніби вас не цікавить, а особливо в еміграційних проявах. А мені, як економістові, довелось би мати діло з людським суспільством не лише в теорії, але й в практиці, в співпраці з людьми. Ось тут якраз і є заковика. Я не бачу співзгучності не лише в чинності старших громадян, але й молодших — студентів, які поділились на ворогуючі між собою організації. Вони також по-своєму уявляють собі Україну й з-за своїх уяв займаються самопоборенням, забуваючи про своє основне завдання — учитись. У вас хлібороби, чи хтось інший відбили охоту до суспільної праці в творенні належних умов для успішності

студій та розвитку національної культури. Ви відійшли і нічого собі з того не робите, бо можливо маєте добродружність серед своїх колег лісівників, де вас, як я чула, називають батьком. А я почую себе цілком чужою психологічно і в моїх суспільних поглядах одинокою як в студентському товаристві, так і у себе на економічному відділі.

— Як то так, цілком чужою ю одинокою? Ви ж знаходитесь серед українців, слухаєте лекції, приймаєте участь в семінарах. Все це не єднає вас з вашими колегами?

— Скажу вам одверто, що мене, крім лекції Гольдельмана по економічній політиці та Бочковського по соціології націоналогії, останні мало цікавлять. Лекції професора Мищюка по політичній економії слабі. Він робить з себе велико-го вченого з надокучливою манірністю, говорить аж надто авторитетно, а дрібні питання робить дуже важливими і навіть науковими. Не досить сказати, що матеріалістичні теорії Маркса-Енгельса до того ж в ленінській інтерпретації не надаються ані до політичного, ані до економічного життя в Україні, а тому не треба про них знати й цілком їх відкинути. Цей марксизм здійснюється як в теорії, так і в практиці, хоч і на шкоду народові, в радянській Україні, а тому щоб боротись з ним треба його знати і треба доказати, що в ньому доцільне, а що недоцільне. А наші професори його не знають і знати не хотуть. Студенти взагалі цим не цікавляться, а деякі захоплюються модним тепер в Європі нацизмом, із-за якого роблять заколот у студентських організаціях.

— Не знаю, з тим марксизмом може вони правильно роблять. Я також творів Маркса й Леніна не читав і не маю потреби їх читати.

— Ви для своїх студій по лісовирощенню цього дійсно не потребуєте, але запевняю вас, що колись вам доведеться зацікавитись цим.

Поважний тон розмови спричинився до того, що я не зауважив як Віра в своїй самітності шу-

кала моєї підтримки, вважаючи мене інтелектуально сильним. Ми все ходили та говорили. Більше говорила Віра. Вона певно не мала кому одверто висловити свої думки, бо за них її могли б зачислити до категорії «зміновіхівців», цебто радянофілів. Я був, можна сказати, пригніченим її значно більшими знаннями та критичними спостереженнями в чинності української еміграції не лише на політичному, але й на національно-культурному полі. Її міркування не залишились для мене безслідними в моїй пізнішій чинності на полі української національно-суспільної свідомості.

Це спричинилося до того, що я не помітив у ній жінку, яка має якесь більше від колегіального і дружнього сердечне почуття до мене. Чому я не пішов їй на зустріч? Цього вона, очевидно, дуже бажала. Вона не знайшла в мені підтримки. Я залишив її самітньою...

Більше після того я Віри Петрової не бачив і не знаю, яка доля її спіткала. Правдоподібно, вона ще за часів НЕПу повернулась в Україну, де в тридцятих роках сталінська диктатура пролетаріату всіх розумних, щоб не підносились вище, скорочувала на голову. Так ми, інтелектуально споріднені, зустрілись на спільному шляху і розійшлися кожний своєю дорогою назавжди.

Чи був у цьому присуд долі?

6.

Я цілком віддався студіям в Академії на лісовому відділі. Завжди точний і пильний я не пропускав ні однієї лекції і зо всіх предметів з пропущаних курсів мав написані конспекти. На забави я не ходив, танцями не цікавився, бував лише в кіно та іноді в театрі і на концертах. Вечорами тричі на тиждень ходив на фізичні вправи до руханкового товариства «Сокіл», а інші вечори, коли мав вільний час, читав. Я своєчасно лягав спати й рано вставав, проводячи ввесь час на лекціях та в кабінеті лісівництва.

Наши професори не мали асистентів. Обов'язки останніх виконували ліпші поміж студентами. У нас на лісовому відділі спочатку було двоє, що скінчили середні лісові школи: Кость Подоляк і Федір Брайко. Був ще агроном з середньої сільсько-господарської школи Петро Яценко. Кость Подоляк виконував обов'язки асистента або, як тоді говорили, допомогової сили у професора Миколи Косюри в кабінеті лісової таксації і лісокористування, а Брайко в кабінеті лісівництва та дендрології у професора Бориса Іваницького. Вони займались спеціальним урядженням цих кабінетів, що спочатку уявляли з себе порожні кімнати з голими стінами, а також помогали професорам при практичних вправах зі студентами. Перші пару років кабінети УГА, її деканати і канцелярія містились у великому курортному готелі одного приватного підприємця, який за кілька сот тисяч корон річно наймав увесь триповерховий готель з сутеренами для потреб Академії.

На другому курсі Брайкові відпала охота учиться. Він знайшов собі працю в одного геодета, де йому добре платили і він залишив студії в УГА. На його місце допомоговим асистентом став я, бо ще раніше допомагав Брайкові безкорисно у влаштуванні кабінету. Мав я за це додаткову до моєї стипендії платню 150 корон місячно. Це давало мені можливість при мінімальній стипендії бути матеріально незалежним і цілком віддаватись студіям.

Я був у курсі всіх справ по катедрах лісового відділу та знов усі вимоги професора. Іспити я складав усі на дуже добре, не витрачаючи багато часу на підготовку до них, бо зі всіх предметів мав конспекти з прослуханих лекцій. Цим користувались і мої колеги, які називали мене «отцем», бо таки я був найстаршим серед них. Вони приходили до мене в кабінет, коли в ньому не було професора й я по моїх конспектах підготовляв їх до іспиту.

Жили ми й учились на лісовому відділі над-

звичайно дружно без огляду на ріжниці у віці та в світогляді, що у кожного з нас більш-менш усталився. До старших належали: я, Петро Яценко (колишній земський агроном), староста нашого факультету Володимир Мирошниченко (колишній студент політехніки), Василь Мурашко (полковник), Кость Подоляк (колишній лісничий), а наймолодшими були: Гриць Кагукало, Іван Зваричук, Юрій Сас-Тисовський.

Молодші політичними поглядами не цікавились, а старші в нашій родині лісівників «на бочку» зі своїми поглядами не вилазили, цебто нікого і ні до чого не агітували. Всі ми були безпартійні, хоч мене, найстаршого, і Зваричука, наймолодшого, вважали УНРівцями, В. Мурашка — гетьманцем, Віталія Білахова — «поднебесним соціалістом» за його теоретичну ідеалізацію соціалізму без огляду на негативні явища застосування його в практичному житті зі заєрливою боротьбою не так клясовою, як за владу.

Мурашко й Білахів були протилежними полюсами в загальному світогляді нашого лісового товариства. Ми лише жартували над думкою Мурашка про необхідність створення в першу чергу корпусу жандармерії для зміцнення власної незалежної держави, а також над запереченням якогобудь примусу в державі, що висловлював Білахів. Якихось відданіх прихильників існуючим партіям серед нас не було. Ми до всіх політичних партій в їхній еміграційній чинності ставилися байдуже. Ми лише не поділяли поглядів большевиків з їхньою диктатурою пролетаріату та нових націоналістів з національною диктатурою та з дурисвітством, як большевиків, так і націоналістів, з метою дістатись до влади. У нас не проявлялась якась ненависть до т. зв. «зміновіхівців», що, бажаючи повернутись до рідного краю, стали радянофілами, як рівно ж до націоналістів, які ганьбили старе, щоб витворити патологічне нове на зразок італійського фашизму, а пізніше німецького нацизму. Сло-

вом, ми загалом виявляли толерантне ставлення до всіх політичних поглядів, дотримуючись приказки: «Вольному воля, а скаженому поле».

На викладах кожний із нас слухав уважно професорів, а на практичних вправах ніколи у нас не було непорозумінь, що доходили б до якоєвів ворожнечі. Практичні вправи відбувалися всі добросовісно. Особливо нам подобались екскурсії для огляду та обзнайомлення зі способами лісового господарювання. Найбільш пам'ятною для мене залишилась екскурсія до комплексу шпилькових лісів у південних Чехах на Шумаві зі заїздом до Піску, де був лісовий технікум з його взірцевим лісництвом, в якому провадилися ріжні способи господарювання.

Екскурсії відбувалися переважно під проводом професорів Іваницького та Косюри, які давали відповідні пояснення та доповнення до всього того, що нам говорили чеські лісничі, лісові майстри та лісові інженери. Виникали при цьому розходження в оцінці того чи іншого способу господарювання між нашими професорами та чехами. Часто з помилковим висвітленням проривався професор Косюра, не знаючи всіх подробиць виникнення того чи іншого явища. Він невпопад іноді говорив те, про що ліпше було б мовчати. В цьому відношенню мій шеф Іваницький тримав себе як бог. Про те, чого докладно не знати, він ніколи не говорив і не показував виду, що того не знає. Лише обережно запитаннями, так ніби провіряючи знання лісових господарів, змушував їх давати вичерпуючі пояснення.

Нестриманість професора Косюри у висловлюванні своїх думок послужила причиною виникнення жартівливої пісеньки: «По дорозі по кремньовій лежить камінь мармуровий»... Нам довелося переходити з одного лісництва до іншого по дорозі, що була посыпана кремнистим вапняком, подібним на мармур. Косюра, не подумавши і добре не придивившись, випалив: «Ди-

віттєвся, щоб мати дорогу в належному порядку вони встелили її навіть мармуром».

Майже всі дуже добре співали. Тому в час наших екскурсій ми пропагували красу української пісні. Особливо з захопленням співали на гостинних прийняттях у лісових господарів, а в Піску, де лісовий технікум улаштував для нас добру вечерю в ліштвому ресторані, ми викликали зі своїми піснями бурхливі овації. Виділявся при цьому бас Мурашка і тенори Сас-Тисовського та Зваричука.

Вищим досягненням нашого лісового хору був прощальний виступ на вечірці з нагоди закінчення студій першого випуску інженерів-лісівників УГА. Тоді був проспіваний «Лісовий журавель», в якому були влучно позначені всі абсолювенти лісового відділу. З того «журавля» пам'ятаю лише як був оспіваний мій колега Кость Подоляк:

Без намаги в праці скорий
Подоляк наш Кость проворний...
Журавель наш журавель,
Наш лісовий журавель...

Співпраця його з шефом відзначалась так:

В деканаті шкляні двері,
Там сиділи інженери;
Самий старший пан Косюра,
А молодший Подоляк.

Деканат наш деканат,
Наш лісовий деканат...

Це тоді, коли професор Косюра був деканом факультету, а його асистент Подоляк секретарював у деканаті.

Мене охарактеризували так:

Свого шефа славний спец,
Прохода Василь мудрець.
Кабінет наш кабінет,
Наш лісовий кабінет...

Це тому, що мене завжди можна було застать за працею та студіями в кабінеті лісівництва. Ота

дружня студентська атмосфера молодила й нас майже сорокалітніх студентів.

Звичайно, для нас, старших колишніх сотників та підполковників, поважні студії лісових наук були основною метою перебування в студентському стані. Зате молодші охоче ходили на ріжні забави з танцями, де залицялися не лише до подебрадських дівчат, але і до пань, що бажали розважатись та полікувати своє серце на курорті для сердечно-хворих не лише мінеральною водою «подебрадкою», а також і фліртом з українськими студентами. Найбільше в цьому відзначався смуглувий красунь Грицько Груша. Не відставав за ним і Гриць Кагукало, колишній вояк з дивізії отамана Григорієва та Тютюнника, що вигнали на весні 1919 року з Одеси французько-грецький десант. У час практичних вправ ми жартували над любовними пригодами десь у лісовій «оборі» (був такий за Лабою лісопарк) з ріжними красунями як молодими так і старшими. Звичайно, всі ці залицяння не виходили за межі пристойності, хоч подебрадські міщухи робили про це галас.

Наш староста Мирошниченко не потребував кохатись з чужими жінками, бо мав власну, яка студіювала на економічному відділі. Подоляк, хоч і любив потанцювати, але був вірний Іринці Безуховій, з якою пізніше одружився. До Анатолія Карташевського приїхала з Харкова наречена і він одружився з нею. Також одружився і я.

Декому в тих залицяннях не «щастило». Об'єктом жартів такого невдалого кохання, коли жінки не довіряли, був гарматник Лавринович, що завжди курив люльку, вживаючи найдешевшого люлькового тютюну. Від його курева мухи падали мертвими, а ми жартували: «Лаврик заморює свою плоть». Був він трохи дикуватий, тим куренням дуже шкодив своєму здоров'ю і незабаром по закінченні студій помер, бідний, від туберкульози. Дійсно заморив свою «плоть» цілком.

Крім гарматника Лавриновича був у нас Василь Абрамович, на якому довго залишався вплив його служби в кінноті. В «Лісовому журавлі» про нього співали по закінченні студій:

Не лісник він, а кіннотчик
Абрамович наш молодчик...

Умінням дуже гарно танцювати та тактовним поводженням на курортних вечірках відзначались Юрій Сас-Тисовський, Іван Зваричук, Михайло Гаврилів-Буяр, Михайло Міткович, куди їх охоче запрошували впорядчики тих вечірок. Вони, так би мовити, репрезентували наше студентство у «вищому» курортному товаристві.

Я не пам'ятаю, щоб хтось із моїх колег старшого курсу лісівників, крім мене, постійно цікавився руханкою. На руханкові й спортивні вправи до «Сокола» ходив лише я. Це давало привід Петрові Яценкові висміювати мое намагання здобути фізичну зрученість та ловкість на старості літ.

Без огляду на ріжницею в поводженні всі ми творили злучені взаємним довір'ям і спільною метою дружне товариство, що мало виразні ознаки українського студентства, для якого добре ім'я своєї національної школи було над усе. Хоч ця школа була на становищі чужинецької без належних прав, ми пишалися тим, що були творцями постання її як національно-культурного вогнища на чужині.

П Р О Ф Е С У Р А У Г А

7

Інший характер, так мовити, з індивідуальними розбіжностями мав склад нашої професури. Я зупинюсь бодай побіжно на більш визначних осібностях наших учителів, яких було до півсотні. Програми на кожному відділі Академії були обширні з метою дати досить універсальні знання не лише по основній спеціальності, але й по споріднених галузях чинності. До індексу на нашему лісовому відділі було записано шістде-

сят предметів, які ми прослухали й склали з них відповідні іспити. Це дало можливість нашим інженерам лісівникам працювати по землемірству, тріангуляції, будові доріг, меліорації тощо.

Мій шеф Борис Іваницький у свій час скінчив Петроградський лісовий інститут, що давав звання ученого лісівника. Потім він був лісничим. У Росії до 1917 року існував корпус лісничих, до якого належали всі або сльовенти лісівих інститутів і технікумів (середніх лісівих школ). Не знаю, якого походження був Іваницький, але його дружина Надія походила з аристократичної родини. Революція порушила ввесь феодальний уклад в діяльності й житті корпусу лісничих. Це, очевидно, вплинуло й на пані Надію Іваницьку. Вона була дуже нервова. Був у них єдиний син Боря, який для мами все залишався дитиною, хоч йому було більше двадцяти років. Студіював він на хемічному відділі Академії.

В час революції 1917 року Борис Іваницький приймав участь в українському визвольному русі і займав відповідальнє становище в Уряді УНР. Тримався він завжди з почуттям власної гідності і в деякій мірі вищоти над іншими. Завжди спокійний та зрівноважений, він був обережний у висловах і не виявляв своїх недостатків. В УГА він був відразу обраний на професора і весь час виконував обов'язки то декана факультету, то проректора й ректора.

Б. Іваницький читав лекції загального й спеціального лісівництва, до якого належала наука про лісові займища, дендрологія та анатомія дерева, а головне лісовирощення. Його виклади відзначалися сухістю і монотоністю. У них подавалось лише те, що студентам потрібно було знати. Він не захоплював слухачів цікавими процесами природних явищ у лісі та всебічними проявами життя рослинного суспільства в лісівих формаціях. Він уникав життєвости й спорідного романтизму, що було, приміром, в «Наукі про ліс» Г. Ф. Морозова та в творах В. В. Докучаєва і В. Р. Вільямса, російських учених.

Через це студенти не захоплювались його лекціями, називали його ведмідем і слухали його з обов'язку. Та проте знання необхідні лісівнику для розуміння рослинних процесів у лісі та в залежності від цього способів лісовирощення і напрямку господарської діяльності професор Іваницький давав повністю. Тому його вимог не легковажили. Те, що він вимагав, треба було знати.

Деякою протилежністю в способі викладів та поводження був професор Микола Косюра. Був він старший від Іваницького, але більш жвавий, рухливий та говіркий М. Косюра в свій час також скінчив лісовий інститут, був таксатором, лісовпорядчиком і лісовим директором. За висловом Подоляка, Микола Сергійович був паном, який подавав лісничим для привітання лише два пальця. Косюра разом зі своєю симпатичною і скромною дружиною був взірцем старої пари голубів, які вірно любили один одного аж до смерті. Дітей у них не було.

За часів української держави Косюра був директором на Лівобережній Україні. Коли виникло повстання проти гетьманського уряду, німці відійшли, а українці не змогли утриматись, большевики після них зайняли Лівобережжя. Він не виявив лояльного відношення до советської влади і в 1919 році при денікінцях емігрував аж до Єгипту, не пориваючи зв'язку з українцями. Довідавшись про підтримку чехо-словачьким урядом українських національно-культурних прямувань, М. Косюра з Єгипту дібрався до Чехо-Словаччини. Його, очевидно, добре знову голова УГК Микита Шаповал, колишній абсолювент лісової середньої школи, і порадив приголоситись до УГА, де його було обрано спочатку на доцента, а потім на професора по катедрі лісокористування.

Викладав професор Косюра лісову таксацію і лісокористування. Його виклади відзначалися жвавістю і мали більш практичний, ніж теоретичний характер. В них він подавав багато при-

кладів з власного досвіду та чинності. Він сам з допомогою колишнього лісничого Подоляка вчив нас кресленню лісових плянів, умінням володіти всіма пристроями, як старими, так і найновішими необхідними при лісовій таксації, а також знайомив нас зі знаряддями, механізмами та машинами, що вживались при лісокористуванні. Він образно характеризував різні способи лісокористування та їхні позитивні й негативні сторони, в залежності від клімато-географічних чинників та способів лісовідновлення, що визначались пляном лісовлаштування.

Головне Косюрі йшлося про те, щоб ми набули знання не так теоретичні як практичні, що являються необхідними в чинності лісових господарів.

«Треба вміти заробляти на хліб щоденний і то не звичайний сухий шматок, але й з маслом», — говорив він при кожній нагоді. Часом його поради мали жартівливий характер. Крім докладного знання геодезії він радив нам студіювати французьку мову.

«Після закінчення Академії, куди ви подастесь? У Чехії своїх лісничих стільки, що ними хоч греблю гати. В Польщі для нас, православних, немає перспектив. А от Франція провадить економічну експансію в Малій Азії, французи — нарід «легкий», не люблять самі працювати. Зі знанням французької мови можете й ви туди попасті — персюків дурити».

Але якось охочих у нас до цього не знайшлося, а вирази «персюків дурити» та «французи нарід легкий» залишились жартом.

Курс геодезії викладав професор Леонід Грабина. Він дав нам докладні не лише теоретичні, але головне практичні відомості з цієї важливої галузі прикладної науки, написавши дуже важливий підручник. Для кабінету геодезії були придбані найновіші геодезійні пристрої: теодоліти, тахіметри, нівеліри ріжких систем до найновіших і найточніших тріангуляційних. Грабіна вимагав особливо поважного відношення до всіх

практичних вправ, при яких кожний мусів був уміти користуватися пристроями і робити ними точні виміри. Уміння складання, після полевих вимірювань, точних плянів було основою всіх практичних праць.

Проф. Грабина також, як і М. Косюра, говорив про уміння працювати не ради самого лише уміння, але для доброго заробітку. Тут знання лісової таксації та геодезії взаємно себе доповнювали для практичного переведення землемірних праць, як у лісі, так і на полі. Для бажаючих проф. Грабина прочитав курс вищої геодезії, хоч цих знань мені не довелося застосувати в практичній чинності. Студентські праці з практичних вправ по геодезії звертали на себе увагу чужинців-геодетів, які відвідували наш геодезійний кабінет у замку короля Юрія.

З наших українських професорів найбільше нас захоплював своїми цікавими викладами проф. Микола Шадлун. Перед еміграцією він був професором Петроградського гірничого інституту і професором університету в Люблянах (Югославія). Шадлун надзвичайно цікаво читав лекції геології. Це була своєрідна поема природної чинності поверхні землі з її підземними в глибинних надрах динамічними процесами. Почав він працю в Академії впорядкуванням разом із студентами великої збірки мінералів, любовно оповідаючи про кожний камінець та історію його постання, перебуваючи в усіх стадіях змін аж до остаточної кристалізації. Перші лекції його були з кристалізації. Ніби нічого в ній нема такого, щоб викликати зацікавлення, але М. Шадлун так умів оповісти про закони кристалізації й про ту ніби життєву силу, яка надавала кожному первню, в залежності від хемічного складу, лише властиву йому форму, що ми захоплювались цією науковою, а я, як уже згадувалось, написав для видання конспект його лекцій.

Ще більше цікаво викладав проф. Шадлун петрографію, в якій гірнини виступали як чинники боротьби й співжиття при ріжких геологіч-

них змінах та метаморфозах. А геологія була основою всіх основ науки про землю, на якій поступово постало життя як рослинного, так і тваринного світу.

Дружина проф. Шадлуна була поважною жінкою, яка переважно перебувала в Берліні та мала там зв'язки зsovетським торговельним представництвом. Вона умовила свого чоловіка виїхати в підсоветську Україну. Спочатку, в добу НЕПу, він був там професором в Катеринославському (Дніпропетровському) гірничому інституті, а потім його поглинула диктатура пролетаріату, якій заваджали «будувати комунізм» розумні люди.

Мінералологію викладав нам доцент Арсен Чернявський. Не любив він своїх мінералів. Вони були у нього мертвими й нецікавими, а іхні хемічні формули та системи кристалізації надокучливими.

Курс ботаніки ми прослухали у проф. Володимира Чередієва, колишнього агронома, абсолювента Петровсько-Розумовської (Темірязівської) сільсько-гospодарської академії. Викладав він більш цікаво, ніж проф. Іваницький, охарактеризувавши роль травянистих рослинних формаций на українських степових просторах.

В. Чередіїв мав дружину Любов і донечку, яка ще дівчиною померла від туберкульози. Професор мав «широку натуру», любив випити й то добре. Діставав він значну платню як завідучий катедрою загального й спеціального хліборобства та декан, а тому мав за що випити. Його постійними спільниками були проф. Леонід Фролов, завідучий катедрою хемії на технологічному відділі, та лектор німецької мови Осип Безпалко, колишній міністер праці в Уряді УНР. До них часом приєднувались доцент Данило Комарецький, завідучий лябораторією аналітичної хемії, та доцент Микола Добриловський, економіст фінансової науки. Іноді вони робили пригодницькі нічні мандрівки в товаристві студентів. Особливо любив такі мандрівки проф.

Фролов, який ніби був сином якогось генерала, але як студент брав участь у революції 1905 року і змушений був тоді емігрувати та докінчив студії в Празі чеській. Був це старий бурлака типу Енея пролетарських переконань, хоч останнім був прозваний Добриловський, старий парубок. Його та Безпалка в 1945 році НКГБ вивезло до Лук'янівської в'язниці в Києві, де їх поглинула «диктатура пролетаріату».

Зоологію, ентомологію та іхтиологію у нас викладав доцент д-р Юрій Русов. Він також як і Шадлун любив цей общар науки про живий світ. У його викладах всі звірята, риби й комахи проходили як чинники життя на землі в своїй надзвичайній ріжноманітності виникнення, відживлення та розмноження. Він не критикував життєвих явищ і не висловлював думок про «преобразування» природи, що проповідували матеріалісти, але указував на доцільність природних процесів у розвитку живих організмів з пристосованням до клімато-географічних чинників, що впливають на їхнє соціальне співжиття, боротьбу за існування і продовження свого роду та виду.

Русов був відданий своїй праці так, що забував про свою дружину Лену з синком Романом, процюючи і по-вечорах у лабораторії або в кабінеті. Від нього часом смерділо від трупів звірят, яких він досліджував, чи підготовляв для вправ студентам по анатомії. Лена, будучи переважно самітньою, піддалась залицянням хеміха Ройтера, українського німця, який дуже добре грав на скрипці. Своєю музикою він очарував Лену. Вона розійшлась з Юрієм Русовим, синка віддала матері чоловіка Софії Русовій, і одружилась з Ройтером. По закінченні студій Ройтер виїхав з нею аж до Манджурії, звідки з Харбіну Лена листувалась з моєю дружиною, а потім друга світова війна все порушила.

Д-р Русов любив студентське товариство нашого лісового відділу й охоче проводив з ним вільну хвилину за кухлем пива зі співом українських пісень. У час наших екскурсій він біль-

ше тримався зі студентами, ніж зі старшими професорами. Без огляду на його простоту і скромність він міг стати в нормальніх умовах чинності науковим діячем на полі української культури.

Також симпатичною постаттю був професор неорганічної хемії Микола Вікул, який любив свій предмет, цікаво викладав його й по-товарицькому поводився зі студентами, даючи їм відповідні знання.

Досить оригінально вів себе професор політичної економіки Олександр Мицюк. Він мав щось спільногого з лісівництвом, бо спочатку здобув середню лісову освіту, а пізніше — високу економічну. Тримав він себе надзвичайно важко з машинами і поводженням великого вченого. Правду сказати, він дійсно був освіченою людиною і залишив по собі друковані праці, з яких користувалася популярністю двотомова праця «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі». По своїх політичних переконаннях він був соціал-революціонером, а тому в своїх викладах тримався економічних теорій Адама Сміта, Жана Сімонді і Давида Рикардо, погоджуючись з українським економістом Михайлом Туган-Барановським. До марксизму в ленінській, а тим більше сталінській інтерпретації він ставився негативно і не вважав потрібним, щоб ми про нього знали. Нас, лісівників, економічні теорії мало цікавили і в суперечки між ними ми не входили.

Органічну хемію нам цікаво й живо без огляду на надто складні формули органічних сполучень викладав професор д-р Давид Райхінштайн, фізиго-хемік, колишній асистент знаменитого вченого Альберта Айнштейна. Лекції, як звичайно, він не читав, але в оригінальний спосіб з крейдою біля чорної таблиці виголошував їх російською мовою, роблячи кожну хемічну формулу зрозумілою і наглядною. Він вважав, що простіше цих формул, які повністю окреслюють самі складні поняття, не може бути. Він часто го-

ворив: «Це дуже просто, але для незнаючого не зрозуміло!». Тому він учив, що для того, щоб було зрозуміло, необхідно пізнати суттєвість кожного первину у формулі, тоді при користуванні не буде якоїсь помилки.

Найбільш оригінальним був у нас професор машинознавства Каміл Шиндлер. Він був подвійним емігрантом. Перший раз після революції 1905 року як поступовий професор Київського політехнічного інституту, мусів був емігрувати й прийняв швейцарське громадянство, а другий раз його до цього змусила большевицька революція 1917 р. Виголошував він лекції дуже цікаво з філософським підходом в характеризуванні чинності машин як помічників людини в її господарській діяльності. Говорив він російською мовою, уникаючи слова Україна та український, ніби таких слів ніколи не існувало. У нього не повертається язик сказати, що в Україні вживаються такі чи інші машини. Він просто повторював: «В России было так... а вот на юге, у вас на родине»... Слова «Малороссия» він не смів вживати, бо через рік, коли назвав наш рідний край Малороссією, всі студенти залишили автіторію і більше на його лекцію не прийшли. К. Шиндлер був німецького походження, але такого російського патріота не було, мабуть, ніде. Для нього всі слов'яни були «русскими», до яких він зачисляв і чехів. Приїздив він для читання лекцій з Праги. Установилось звичаєм, що йому на зустріч, як поважному старому професорові, ходив і проводив на вокзал наш ста-роста Мирошниченко. Одного разу вони йшли повз продуктову крамницю торгівця Башти, який, щоб привабити українських покупців, розмалював вивіску в жовто-блакитну фарбу з надписом: «Тут можна випити й добре закусити». Звертаючи увагу Шиндлера на вивіску, Мирошниченко сказав:

— Подивіться, пане професоре, наш Башта вже українізується.

Професор Шиндлер уважно прочитав той надпис, а потім:

— Чого тольки не видумаєт наш русский чоловек!

— Та який же Башта «русский»? Він же чех!

— Все равно. Все мы russkie.

Незабаром після того Шиндлер помер. Але його переконання про «всерускість» після ліквідації найменших проявів українського «націоналізму» набуло загального поширення в підсоветській Україні лише з тією ріжницею, що слово «русский» замінено на «советский» з російською суттєвістю та мовою.

З чеських професорів у нас на лісовому відділі більш важливі предмети викладали: А. Нехлеба, В. Шевчик, В. Кайслер. Були ще лектори: інж. В. Гессль по ґрунтознавству та інж. Грдлічка по хемічній технології дерева.

Проф. Алоїс Нехлеба, старий лісовий радник, професор на лісовому відділі «Високого учення технічного» в Празі, викладав охорону лісу. В своїх лекціях він найбільше звертав увагу на охорону лісу від нерозумної чинності людини, яка часто приводить і до природних катастрофальних шкод, таких як пожежі, вітроломи, сніголоми, надмірне розмноження комах-шкідників: жучків-короїдів, хрушів, гусениць метеликів і т. п. Указував він на шкоди, які людина сама собі спричинила, від чого не буває вільним і сам лісовий господар. Але разом з тим він був проти обмеження ініціативи в господарській чинності лісничого, яку треба лише вміло контролювати, не понижуючи людської гідності недовір'ям та давати поради для усунення зауважених хиб.

— Людина слабий твір, а тому може робити як свідомі, так і несвідомі помилки, — говорив А. Нехлеба.

Часом він ілюстрував свої виклади жартами з життя лісників. Асистентом у нього був лектор ловецтва інж. Микола Саєвич, який у своїх викладах крім «готур-птаха» (глухаря), про іншу

звірину майже не говорив. Через два роки він став лісничим у лісах Митрополита Андрія Шептицького.

Після відходу проф. А. Нехлеби мені було доручено читати лекції по охороні лісу від рослинних шкідників та по лісовій досвідній справі.

Професор д-р інж. Вілібальд Шевчик досить живо й цікаво викладав лісовлаштування, вважаючи його основою лісової науки. Він докладно ознайомив нас з ріжними системами лісового господарства як теоретично, так і практично в час екскурсій. Сам він мав власну канцелярію по лісовлаштуванню, яка виконувала всі необхідні праці по лісовлаштуванню в приватних лісах для складення плянів господарювання в них, як того вимагали законні приписи держави. Такі пляни мали складати в кожному лісовому господарстві щодесять років. Для цього д-р Шевчик мав двох постійних асистентів, які виконували всі лісовлаштувальні праці.. Шевчик вважав нас поважними слухачами, які по закінченні студій зможуть самостійно працювати, а тому докладно ознайомив нас з організацією праць в його канцелярії та по-колегіальному давав поради до майбутньої чинності й влаштуванню на працю при тогочасній конкуренції та нашому емігрантському безправному становищі.

Проф. інж. Войтех Кайслер, міністерський радник та професор чеської високої технічної школи, був керівником катедри лісового інженерного будівництва. Загальне будівництво і будівельні матеріали викладав нам професор інж.-архітектор Сергій Тимошенко, а будівельну статику та будову доріг і мостів — доцент інж. Олекса Петров. Кайслер читав лекції по тій галузі будівництва, яка мала спеціальний лісовий характер як, приміром, закріплення лісових бистротоків та річок, споруд для транспортування дерева тощо. Практичні вправи за його вказівками провадив асистент інж. Степан Матвієнко-Сікар.

Професори Нехлеба, Шевчик і Кайслер викладали названі предмети за програмою на такому ж

лісовому відділі чеської високої технічної школи в Празі. Проф. В. Кайслер, крім того, був головою ностирифікаційної комісії, яка ностирифікувала дипломи чужинецьких лісових шкіл для їх правоплатності в Чехо-Словаччині. Ми також звернулися до нього в справі ностирифікації наших дипломів. Він вважав нас дуже добре підготовленими і цілком відповідаючими званню інженера, але з міркувань конкурентного характеру, а почасти й політичного як української школи, не міг помогти нам так, щоб справа ностирифікації мала формальний характер. Він відверто сказав нам:

— Я знаю вас як сумлінних і знаючих свою спеціальність інженерів. Наші прапорщики студенти в порівнянні з вами — хлопчаки. Я подивляю ваш патріотизм, з яким ви пішли студіювати до своєї національної школи, що не має належних прав, лише для того щоб сприяти розвиткові української культури. Ви могли б цілком вільно студіювати, вступивши до чеських високих шкіл, і не мали б тепер турботи з ностирифікацією, але ваша школа була вам ріднішою. Якби від мене особисто залежало, я зробив би для вас все, але члени комісії ставлять до абсолювентів вашої Академії великі вимоги. Вони визнають за вами лише перший півкурсовий іспит, а другий півкурсовий або державний («статніцу»), який у вас є більш поважний і сполучений з захистом дипломної праці, не визнають. Ви можете записатись для ностирифікації на третій курс чеської школи і протягом двох років відбути прослухання основних предметів та скласти належні іспити. Причини такого відношення до вас є конкурентного характеру. Ми маємо надпродукцію лісових інженерів. А зрештою, ностирифікація у нас для вас немає особливого значення, бо на державну службу ви, як чужинці, не дістанетеся, а в приватних установах від вас будуть вимагати лише знання та уміння працювати.

Життя пізніше показало, що проф. Кайслер

правдиво міркував. Більшість із нас, свідомих своєї національної гідності, не лише не жалкували, що закінчили студії у своїй безправній високій школі, але навпаки, були горді, що на чужині із нічого творили свої національні цінності, впливаючи цим на розвиток української національної культури на власній Батьківщині, особливо в період НЕПу, що відограв там роль лібералізму.

Через недостачі спеціальних підручників на українській мові з прочитаних предметів більшість професорів складали підручники на основі викладів, а Видавничче товариство при УГА видавало їх літографованим способом у двохстах примірниках. Я був членом Видавничого товариства і набув всі підручники, як зі свого відділу, так і з інших відділів Академії. Але в 1945 р. советське НКГБ нищило всі сліди української національної праці в ЧСР, як контрреволюційний «буржуазний націоналізм» (буває таке запаморочення людського розуму для наших замляків) та знищило й мою бібліотеку з тими підручниками.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

8.

Крім студій і праці в лісовому кабінеті мене впродовж трьох років ніщо не цікавило. Іноді я лише відвідував публічні виступи когось з діячів політичних партій, які приїздили до Подебрад з Праги. Досить часто виступав Микита Шаповал на теми міжнароднього становища та завдань української еміграції. Заходами українських соціал-революціонерів була заснована в Подебрадах «Селоспілка», в якій головував доцент Олександер Михайлівський. Членами її були мої приятелі П. Дубровний, М. Гавриленко, Макар Каплисний, а з ними був і я, доки вона не встрявала в міжпартийну боротьбу, що викликала ворожнечу між студентами.

Мені подобались доповіді українських соціал-демократів д-ра О. Бочковського, Ісаака Mazepi,

Панаса Феденка своєю об'єктивністю та відсутністю нападів на інші партії. Від українських радикал-демократів виступав часом проф. Максим Славінський, промови якого відзначались академічністю. Він дуже добре промовляв на вроčистих академіях, що відзначали якусь історичну подію, як, приміром, проголошення української державності 22. січня 1918 року. Від хліборобів зі старших громадян і то як історик виступав пару разів проф. Дмитро Дорошенко. За те на полі студентського суспільного життя добрими промовцями були за групу хліборобів Василь Мурашко, за укр. с.-р. Григорій Денисенко, за укр. с.-д. Гордій Нянчур і за укр. р.-д. Борис Тунік та Євген Гловінський.

Всі ці виступи мали, так би мовити, мирний характер, не викликаючи ворожнечі між студентами, аж поки взиму 1925-1926 року не заснували своє гніздо «політичні промисловці» (це була їхня професія), які називали себе націоналістами. Вони мали намір своєю активністю та настирливістю, подібній більшевицькій, що набрала характер нахабства та крутійства, підпорядкувати своїй «диктатурі» всі прояви життя. Робили націоналісти все у великому мірилі з широким розмахом, але в більшості вузько кінчали, залишаючи за собою колотнечу та деморалізацію.

Почалось з утворення «Легії українських націоналістів», яку вилонила УВО (таємна військова організація), в якій також «таємно» були більшевицькі і польські агенти, такі як Л. Ко-старів. До цієї ЛУН, крім довірливої молоді, належали також і дехто зі старших громадян. Вона розвинула велику активність та спричинилася до постання ОУН (Організації Українських Націоналістів) у Відні. Перший виступ чинних діячів ОУН у Подебрадах відбувся в кінці 1926 року у великій залі міського банку («обчанська заложна»), на який прийшли майже всі з української колонії, щось душ п'ятсот. Виступали з рефератами про витворення нової української

організації, що мала започаткувати нову еру в політичному житті української нації, три представники з «проводу» ОУН. Ними були: мій давній приятель Петро Кожевників з Берліну, інж. Віктор Андрієвський з Брюсселю та студент Володимир Мартинець із Праги.

Петро Кожевників, неспокійний дух, «вічний студент», учасник усіх студентських з'їздів і конференцій українських та міжнародних, перекинувся тепер від українських хліборобів з їхнім історичним романтичним націоналізмом до новітніх націоналістів з отаманським забарвленням, до того ж на чужий зразок нацизму. Маючи аж надто сангвінічну рухливу вдачу в шуканнях правдивого шляху, він перескачував з одного манівця на другий, поки не запутався в тенетах советської, польської і навіть німецької розвідок. З надзвичайно різкою критикою він виступив проти старих політичних діячів, безоглядно плямуючи поступовання всіх політичних партій, що в Центральній Раді «не лише не зреалізували в свій час хотіння всіх активних українців до створення та виборення державної незалежності України, але навпаки, здеморалізували ту силу, що сама собою спонтанно була витворилася». Він сам був очевидцем і слухачем на засіданнях Центральної Ради, «позбавлених всякого реалізму та політичного глузду безконечних суперечок, які зручно використовували большевики. Останні під твердим, рішучим й доцільним керуванням свого проводу диктатури пролетаріату легко побороли наївну принципову демократичність українських політиків, що переходила у політично несвідомих мас до розхристаної анархії. Больщевики поглибили цю анархію, щоб витворити свою фізичну силу і підпорядкувати російському пролетаріатові всі прояви суспільного життя в Україні».

»Тепер з рядів молодшої генерації витворилась нова група політичних діячів, що виділила з себе провід, який, опираючись на засади національної диктатури поведе рішучу боротьбу за

визволення всіх українських земель та створення великої могутньої української соборної держави. Тому закликаються всі ставати в ряди ОУН, щоб під керуванням її проводу й вождя Євгена Коновальця дружньо й одностайно боротись та працювати в усіх ділянках українського національного життя».

Потім промовляв В. Андрієвський, виступ якого у відношенні до старших політичних діячів був більш коректним. Він вважав, що вся їхня чинність відійшла до минулого. Іхні помилки були в тому, що вони орієнтувались на несвідомі народні маси, які до демократизму не дорошли. Проти чужонаціональної диктатури необхідно боротися лише методами і тактикою власної національної диктатури. Лише цим шляхом можна вибороти українську державність, а тому він цілком підтримує заклик Петра Кожевникова про вступ усіх в ряди ОУН.

Виступ попередніх промовців закінчив Мартинець, який скаржився на батьків — старших політичних діячів Галичини, що своїм угодовством з поляками позбавляють молодшу генерацію активності в боротьбі за свій національний ідеал і в праці на національно-культурній ниві, зводячи їх на хрунівство. Тому треба всім зімкнутись в рядах ОУН і піддавати безоглядному бойкотові всіх опортуністів-хрунів та радиофілів-зміновіхівців.

На українську колонію в Подебрадах виступ націоналістів зробив значне враження. Більшість вітала їх бурхливими оплесками, але меншість, в тому числі й я, поставилась зі застереженням до нового націоналістичного проводу. Все було надто театральним, а до того ж і головні особи того проводу ОУН не викликали до себе довір'я та переконання, що вони будуть мудрішими разом зі своїм вождем від старих політиків. Та й ті, що бурхливо оплескували виступ представників ОУН, далеко не всі зголосились до тієї організації.

Зі студентів Академії головним речником но-

вого націоналізму був Микола Сіборський з економічного відділу, походженням з українських поляків, колишній поручник Армії УНР, виступаючий в ранзі полковника. Його адьютантом був галичанин Петро Вигнанський, неповажний та надокучливий до нахабства зі своєю енергійністю студент, також економічного відділу.

Про цей виступ я написав замітку до тижневика «Тризуб» у Парижі, охарактеризувавши ОУН як нову модерну отаманію, що може набити колотнечі та розбиття нових національних сил. Я предрік ім, як і всякій отаманській організації, виникнення у них ворожнечі та боротьби за провід. З цим рішуче непогодився Петро Кожевників, але він сам був усунений з того проводу. Після смерти Євгена Коновалця виникла кривава боротьба між прихильниками полковника Мельника та нового вождя Бандери, при чому загинуло багато довірчової ідейної молоді. Колишні вояки Армії УНР поставились до нової організації байдуже. Не звертав і я уваги на їх галасливу чинність та політиканство.

Лише подія 25. травня 1926 року, коли був убитий в Парижі Симон Петлюра, внесла зміну до моєї сutoакадемічної праці. Українська еміграція вважала, що вбивство Головного Отамана військ УНР, в імені якого персоніфікувалась збройна боротьба за державну незалежність України, було кероване з Москви. Вбивцею був жид Шварцбарт, якого зробили месником за жидівські погроми в Україні, проти яких Петлюра боровся і яких, звичайно, регулярні частини Армії УНР не робили. Оборонцем Шварцбарта був адвокат Торез, активний член французької комуністичної партії. Шварцбарт було, без огляду на факт замордування безоборонного Петлюри, витравдано. Це викликало велике обурення і гострий протест всієї української еміграції, без ріжниці політичних переконань.

Звичайно, не міг і я залишитись до цього байдужим. Реагував я на явища не лише словами,

які скоро забувались, але ділом. Я увійшов до складу Комітету по вшануванню пам'яти Симона Петлюри і написав до збірника, присвяченого Петлюрі, велику статтю: «Вождь і Військо», що пізніше була доповнена і видана на сторінках воєнно-наукового журналу «Табор» під назвою «Симон Петлюра — Головний Отаман Українського Війська». Ця стаття на 64 сторінки фактично була правдивою, короткою, але докладною історією постання, творення і чинності Армії УНР. Вона заперечувала всі безглазді, ганебні й брехливі вигадки ріжного роду «істориків», що називали Армію УНР запроданською, бандитською, погромницькою, опльзовуючи гадючою слиною ті ідеали свободи, за які «лицарі абсурду» без зиску і слави для себе особисто боролись до останньої можливості.

У липні 1926 року постало в Подебрадах Товариство колишніх вояків Армії УНР з ініціативи полковника Архіпа Кмети та сотника Володимира Шевченка, до якого я ввійшов як член-фундатор, а потім головував у ньому. З аналогічним Товариством, яке постало в Празі, вонс перетворилось у Союз вояків Армії УНР, який не був легалізований.

УВО націоналістів, що провадило якісь терористичні дії в Галичині, щоб уникнути переслідування від чеської влади, звернуло свою вину на нас. Чинність Союзу була заборонена, а мене, як голову, було умовно покарано. Та проте я нашу національно-культурну чинність зі збереженням традицій нашої визвольної боротьби не залишив. Впродовж року нам удалось легалізувати наш Союз як «Товариство колишніх українських старшин в Чехах» («Єднота бивалих українських достойніков в Чехах»), яке проіснувало до кінця 1939 року, коли його ліквідували німці в час їхньої окупації ЧСР. Багато коштувало мені сил і витривалої праці, щоб не доогустити Товариства на шлях емігрантської колотнечі, а разом з тим деморалізації, дбаючи про взаємну моральну та матеріальну підтримку і

пошану світлих героїчних, а разом з тим гра-гічних подій, що сталися на шляху нашої визвольної боротьби, до якої належав бій під Крутами 29. січня 1918 р., де загинув квіт української нації 300 юнаків-студентів, які розпочали нашу збройну боротьбу, а закінчили її 22. листопада 1921 р. в Базарі 359 досвідчених і одчайдушних вояків Армії УНР, розстріляних московським окупантам, який спричинив смерть Симона Петлюри 25. травня 1926 року.

9.

В 1926 році, коли я був на четвертому курсі Академії, сталася зміна в моєму особистому житті. Не був я, як кажуть, «сухарем», уникаючи інтимного зближення з жінками. Але все то мало характер платонічного залишання. Ще на першому курсі я пробував більш поважно залишатися до старшої дівчини Наталі Балабайвни і навіть освідчився їй, але залишилося то лише дружніми взаєминами.

У 1925 році, коли я відбував лісову практику в Шлезьких лісових господарствах, познайомився там з подружжям Цельнерів. Він був учителем на пенсії, а його дружина вирішила одруженити мене з дівчиною Евою, дочкою одного садівника-німця, багатою наречененою, як вона говорила. Еві я дуже подобався. Було то дуже наївне симпатичне дівча, яке готове було стати навіть моєю рабою. Особливою красою вона не відзначалася і більшого, ніж дружнє, почуття до себе не викликала.

На Великдень 1926 року я дістав запрошення від Цельнерів обов'язково приїхати до них на свято і при цій нагоді близьче зійтись з Евою та, може, й заручитись. Але в мене відновились дружні взаємовідношення з Наталею Балабайвною, бо мешкали ми в одній вілі в кімнатах через сіни. По вечорах я часом заходив до неї. Ми годинами говорили на ріжні теми про все й вся, але до якоїсь інтимності у нас не дійшло. Надто стриманою вона була, а я не відважувався «псу-

вати» дружні відношення. Лише один раз я запитав її:

— Скажіть, будь ласка, як би ви поставились до того, якби я знову освідчився вам? Рік за роком безповоротно відходить, а за ними й наша молодість. Чи не відкинули б ви мое бажання одружитись з вами так, як я того бажав перед чотирма роками?

— Тепер я, може, цього відразу не зробила б. Я подумала б над цим.

— Добре! Тоді й я подумаю над цим. А тимчасом будемо друзями.

На Великдень до Цельнерів я не поїхав. Теж мав час подумати, чи конче потрібно сполучити мою долю з Евою. До моєї сусідки Наталі часом заходили дівчата. Але вона ніколи не запрошуvala мене, коли в неї хтось бував, а я не хотів бути настирливим. Приїздила до неї з Праги одна її приятелька Одарка Довгалюківна, дочка лісника, студентка Українського Педагогічного Інституту. Вона дуже любила ліс і охоче познайомилася би з кимсь зі студентів-лісівників, але Наталя її зі мною не познайомила.

На цей Великодень я, знаючи, що у Наталі хтось є, вирішив все таки зайти поздоровити зі святом: «Христос Воскрес!». Була у неї Маруся Заржицька, моя майбутня дружина. Ми познайомилися. Хоч я був досить «старомодним кавалером» і відразу на Марусю не зробив особливого враження, але потім ми почали зустрічатись все частіше й частіше як у Наталі, так і в приміщеннях Академії. Маруся була двоюрідною сестрою Липочки Футорович, дружини Віктора — сина доктора Модеста Левицького й мешкала у Левицьких. З ними дружила Наталя і ця дружба потім поширилась на нас.

Маруся народилась у Кам'янці-Подільському 1. жовтня 1895 року. Її батько Олександер Заржицький помер ще до першої світової війни, а мама Марія з українського роду Станкевичів померла в 1919 р. від лютуючого тоді тифу. Маруся скінчила Славутинську жіночу гімназію та

дворічні педагогічні курси, але пізніше довелося працювати телеграфісткою на пошті. Вона мала ще трьох сестер та двох братів. Була це інтелігентська родина, в якій в час національної революції 1917 року перемогла українська стихія, до чого найбільше спричинився брат Марусі Костя.

За своє українство Костя Заржицький потерпів ще в початку перемоги російської жовтневої революції в Україні. В 1925 році його було засуджено за «буржуазний націоналізм», досить гуманно в той час, лише на 5 років примусової праці на соловецькій каторзі. Костя дуже добре грав на скрипці і це врятувало його від загину на тих Соловках, де він користувався полегшами як музика і капельмайстер. Коли він відбув свій строк з додатком ще двох літ та повернувся в Україну хворий на туберкульозу, то довго в рідному краю не пробув. Він був засланий до Казахстану з сестрою Євгенією, де виявив непокірливість, не пристосувався до обставин і помер у в'язниці...

Старша сестра Марусі Леоніда одружилась із лісничим Цвирко-Годицьким, родом з Білорусі, західні землі якої опинилися під Польщею. По закінченні польсько-советської війни в 1920 році Цвирко вирішив повернутись у свій рідний край під Польщею разом з дружиною Леонідою.

З ними емігрувала в 1921 році в Польщу Маруся. Спочатку вона затрималась у Львові, де працювала в бібліотеці «Просвіти», а потім виїхала до сестри, чоловік якої став лісничим у лісах князів Радзивіллів. Там вона в містечку Жировіце завідувала поштою, але з часом увійшла в конфлікт з польською адміністрацією, що намагалась полонізувати всі установи та паралізувати вплив православного монастиря в Жировицях на білоруське населення. Поляки вимагали від Марусі прийняти католицьку віру. Маруся на це рішуче не погодилася і змушенна була залишити працю на пошті. Вона підтримувала листовий зв'язок з Липочкою, яка намовила її

приїхати для студій в УГА. Офіційного дозволу на виїзд до ЧСР Маруся не дістала і лише за допомогою Віктора Левицького по туристичній картці перейшла до ЧСР, де дістала нансенівський пашпорт емігрантки. В УГА вона почала студіювати на агрономічному відділі в зимовий семестр в кінці 1925 року, останнього прийняття до Академії.

Між Марусею і мною виникло кохання. Було воно, правда, без юнацького романтизму, але почуття любови приваблювало нас взаємно. Ми ходили на прогулки, до курортного парку, до лісу над Лабою і в поле за пару кілометрів аж до групи берізок збирати квіти, почуваючи себе цілком молодими. Надійшли літні вакації. Лекції й вправи в Академії припинились. Студенти лісівники в більшості роз'їхалися на літню практику до ріжних лісових господарств.

Цього літа я нікуди не виїхав.

До полуоднія я, як звичайно, бував в кабінеті лісівництва або на лісовому розсаднику, де все мав якусь працю, а по обіді проводив час з моєю Марусею. В більшості ми бували серед природи в полі та в лісі, купались у Лабі, а іноді я приходив до Марусі в її дуже скромну кімнатку в помешканні Левицьких. На матеріальні недостатки ми не звертали уваги, переживаючи молодече відчування краси життя поза міщанським благобутом.

Часом ми сперечалися. Маруся хотіла зберегти рівновагу в наших взаємовідношеннях, не бажаючи підласти моєму впливові та підлягати моїй волі. Я цілком теоретично поділяв думки про гармонійність взаємовідношень та обопільної свободи волі в подружньому житті, але разом з цим указував на потребу пізнання необхідності — об'єктивних як матеріальних, так і духовних чинників регулюючих співжиття. Не піддававсь настроям і при розбіжностях керуватись не лише почуттям, але й холодним розумом «Що чиниш, чини розважно й думай який

кінець буде», як сказав колись, один Сіракузький мудрець.

Липотчка Левицька лякала Марусю, що я настільки волева людина, що «обкрутю її кругом пальця» і позбавлю цілком самостійного поступовання. На це я зазначав:

— «Обкручувати кругом пальця» свою дружину я не буду, але не буду відступати від того, що вважаю доцільним і розумним. У моєму поступованию є засада: «Так годиться», якого треба дотримуватись без суперечок, без огляду на те, подобається він при певному настрої, чи ні. Я не є матеріалістом і грубим егоїстом, міщанський благобут з його радостями мені байдужий. Найважливішим я вважаю в людині її людську гідність, шляхетність і стремління до вищих духових переживань. Я з погордою ставлюсь до духового примітивізму та слабовільного підлягання всякого роду пристрастям.

— В основу подружнього й родинного життя я в першу чергу ставлю взаємне довір'я. Там, де нема довір'я, не може бути гармонійного співжиття. Кохання є почуття переходове. При взаємному довір'ї воно переходить у безкорисну любов, аж до самопожертви для добра близької людини.

— Отже, коли віриш мені, сполучимо наш дальший життєвий шлях. Ми не є дітлахами, а тому завжди найдемо погодження при розходженні наших поглядів. Але, коли не довіряєш мені, ліпше відразу розійтись кожному своєю дорогою.

Поборола Маруся навіянне проти мене упередження, хоч пізніше, навіть через десятки років, його не позбавилась. «Добрі приятелі» все намагались говорити щось проти мене. Вона вірила їм. Це було для мене болючим.

1. серпня 1926 року ми одружилися. Весілля було сухо студентське, в якому взяли участь усі мої колеги з лісового відділу. Для них то було значною подією, бо одружився їх «батько» з лісового кабінету.

Вінчав нас православний священик в євангельській церкві. Співав академічний хор під керуванням відомої диригентки Платоніди Росиневич Щуровської. Апостола читав Василь Мурашко, зробивши наголос на «жена даuboїться мужа своєго». Дружками (шаферами) були Анатолій Карташевський та Віталій Білахів. Від моїх колег Марусі був піднесений букет з рожевих рож, а від невідомої особи була прислана велика китиця гарних білих рож. Від мене була лише пара чайних рож.

Весільна вече́рня була влаштована в студентській ідалні «Наша хата», на якій були всі мої колеги лісівники, Платоніда Росиневич-Щуровська, генерал Михайло Омелянович-Павленко, колишній Командарм УНР, та сенатор Михайло Галущинський, голова «Просвіти» у Львові, який тоді лікувався в Подебрадах. Я виголосив коротеньку промову на тему «Праця й пісня», привітавши всіх, хто вшанував наше весілля. Маруся тоді співала в академічному хорі. Тому я назвав її піснею, а мені належала праця. Музики не було, танців також, але зате за повними чарами лісівники показали, що вміють співати поважних, веселих і жартівливих пісень. Усі чудово бавились до півночі.

Шлюбної подорожі, навіть на лісову практику, ми не робили. З огляду на наш дуже скромний екзістенц-мінімум, я знайшов кімнату у «віллі над курником» в околиці Подебрад, що була по сусідству з птахарнею господарської школи. Там співали півні, зменшуючи наші ночі. Там ми радісно прожили перші місяці нашого подружнього життя ...

ЗАКІНЧЕННЯ СТУДІЙ

10.

П'ятий рік моїх студій в УГА був підготовкою до іспитів з головних предметах лісової науки та написання дипломної праці. Крім того, я постійно був зайнятий виконуванням обов'язків асистента та веденням вправ з молодшими річ-

никами студентів по дендрології та анатомії дерева в кабінеті лісівництва. Темою моєї дипломної праці було: «Меліорація неплідних земель в Україні шляхом залиснення». До цих неплідних земель відносились піски, яри, забагнені та солончакові низини й оголені водорозділи, що постали в наслідок нерозумної діяльності людини порушенням рівноваги в природних кліматичних процесах зведенням лісових масивів, що раніше творили природні оази в степових зонах України. Площа таких неплідних земель зі замуленням та пересиханням річок щороку поступово збільшувалась. Тому боротьба з цим злом була найважливішим завданням лісової науки в Україні.

Тема ця була досить широка, варта навіть докторської дисертації, в якій були б досліджені всі причини постання негативних явищ та зроблених уже спроб усунути їх шляхом степового лісовирощення. Нове лісорозведення на тих місцях, де раніше були ліси й переліски вимагали посушливі райони Південної України нижче Запоріжжя, де часто бували т. зв. «чорні бурі», що зводили нанівець працю хліборобів. Тому мене, як уроженця степу з його стихійними явищами, ідея про відновлення порушеної природної рівноваги насадженням лісів, лісозахистних смуг та перелісків цілком захопила. Але на це треба було більше вільного часу, а до того ж в наслідок недостатнього відживлення я ослаб, захворів і в початку 1927 року пролежав більше місяця. Через це тему моого завдання довелось звузити до розмірів звичайної дипломної праці на 60 сторінок друку.

Перший дипломний іспит на лісовому відділі УГА відбувся 8. квітня 1927 року. З 23 студентів стало нас до першого іспиту шість: Кость Подоляк, Анатолій Карташевський, Василь Мурашко, Петро Ковердинський, Григорій Груша й я. Витримав я іспит з основних предметів: лісовирощенню, лісовлаштуванню, лісокористуванню, охорони лісу та лісовому інженерному

будівництву на дуже добре. Дипломну працю про лісові меліорації зреферував проф. Б. Іваницький, а на запитання щодо її змісту я давав вичерпуючі пояснення, або, як говорили, захистив працю на дуже добре. Також витримали іспит мої колеги.

Професорська рада факультету уділила мені і моїм колегам звання інженера-лісівника, а загальна Професорська рада УГА ту постанову затвердила 15. квітня 1927 р., про що нам були видані відповідні дипломи за підписами ректора УГА проф. інж. І. Шовгенова та декана професора Б. Іваницького з належною печаткою та ствердженням начальника канцелярії Г. Шиянова.

Після іспиту, що відбувся у великій авдиторії в присутності всіх бажаючих професорів та студентів УГА, наш перший курс лісівників разом з членами іспитової комісії був зфотографований. Моя Маруся взяла в тому діяльну участь тим, що обдарувала нас, перших інженерів, білими гвоздиками, з якими ми і були зфотографовані.

Стипендії мали діставати до кінця літнього семестру в червні. У кожного з нас залишилось ще два місяця часу на підшукання собі праці. З цим була найбільша журба. У своїй спеціальності лісівника було виключене знайти якусь працю не лише асистента чи адъюнкта в лісництві, але й у лісовлаштувальній канцелярії, або в підприємстві по лісокористуванню. Лісники народ довговічний, раніше 70 літ не вмирають і на відпочинок не відходять, а молодих з Празької і Брненської високих шкіл та з Піссецького лісового технікуму, охочих також працювати по своїй спеціальності, було більше ніж лісове господарство потребувало. Поза цим майже всі ліси були державні і лише незначна частина їх залишилася за німецькими магнатами князями Ліхтенштайнами та Шварценбергами. До державних лісів ми, як емігранти, не могли дістатись, а німці давали перевагу своїм німцям.

Лише красунь Г. Груша якось по жіночій пропекції дістався до монастирського лісу на Словаччині і пізніше за соціалістичної республіки став лісовим директором, але так спідлів, що забув навіть якого він роду та племені, і порвав зв'язки з українцями.

Легше було дістати працю в геодезійних установах та землемірних канцеляріях. Віталій Білахів працював навіть по тріангуляції. Також можна було дістати працю на ріжних будовах переважно шляхів. Так спочатку влаштувався на Закарпатській Україні (в той час «Подкарпатській Русі») Василь Мурашко, а потім дістався до лісової дирекції як таксатор по влаштуванню лісів. Більші можливості знайти працю були в Польщі і то не лише геометрів, як то мав А. Карташевський, який пізніше відкрив власну землемірну канцелярію, але й стати лісничим, як то було з В. Мирошниченком на Волині, доки в 1939 році большевики заслали його подалі від української землі аж на Далекій Схід, де він, праводоподібно, закінчив своє життя, працюючи в лісовому господарстві.

Питання підшукаання праці для абсолювентів УГА було, як то кажуть, «твердим горіхом», а тому кожний по-своєму намагався розколоти його. Майже половина моїх колег повернулася знову до Польщі, до якої не було симпатії, але боротьба за існування змушувала з усього зла вибирати найменше. Частина виїхала до Америки. З них мій приятель П. Яценко зайнявся було в Аргентині господарюванням по своїй старій спеціальності агронома, де одружився з литовкою та мав власний хутірець.

Сподівання на скоре повернення до свого рідного краю з кожним роком слабшало. А ті, що відважились у добу НЕПу повернутись в Україну, закінчували пізніше своє життя далеко поза межами своєї батьківщини. Доля судила нам стати «ізгоями».

СУСПІЛЬНА ЧИННІСТЬ

11.

Без огляду на відсутність перспектив у майбутньому я нетратив свого природного оптимізму. Закінчення студій в Українській Господарській Академії визначало напрямок моєї господарської чинності. Я здобув нову культурну зброю — знання. Тепер я вже не вважав себе менш цінним від інших високоосвічених, бо мав до того ще й життєвий досвід. Залишилось питання де прикладти ці знання.

Переді мною було три шляхи: Знайти відповідну працю в Чехо-Словаччині; виїхати до Польщі для підшукування праці в лісовому господарстві і повернутись у підсоветську Україну, де за часів НЕПу спочатку була можливість працювати на рідній землі. Для виїзду в Америку я був уже застарий. Переїзд до Польщі мені був не по душі. В довготривалість НЕПу я не вірив. Залишалась Чехо-Словаччина..

Поза цим всім я мав можливість залишитись при Академії для підготовки до наукові чинності в надії, що набуті знання доведеться колись прикладти серед власного українського народу. І хоч це не мало перспектив, бо за кілька років УГА, як емігрантська висока школа, мала бути ліквідована, а переведення її чинності до Ужгороду на Закарпаття було надто провізорне. Я все ж таки вирішив залишитися для навчальної та наукової праці в своїй «Альма Матер».

На пропозицію професорів Іваницького та Косюри погодилось нас троє: я, Кость Подоляк та Сергій Колубаїв продовжити працю при катедрах лісовирощення, лісовлаштування та охорони лісу. При останній допомоговим асистентом у професора А. Нехлеби працював спочатку П. Яценко, але після закінчення студій він виїхав в Аргентину, а на його місце прийшов Сергій Колубаїв, пізніший працівник інституту охорони лісу Чеської Академії наук в Празі.

Ми були залишені по постанові професорської ради УГА 5. червня 1927 року професорсь-

кими стипендіятами з виконанням обов'язків асистентів на стипендію 600 корон місячно. На думку наших професорів (головно Іваницького), ми не були гідні відразу стати асистентами, в той час як закінчивши лісовий відділ в чеській техніці інж. Саєвич відразу був обраний на лектора, а інж. Матвієнко-Сікар на асистента, без огляду на те, що вони мали значно менші від нас знання і для Академії були чужі.

Головною причиною витримки нас в ролі професорських стипендіятів, хоч ми виконували обов'язки асистентів ще перед тим впродовж чотирьох літ, послужив егоїзм наших професорів, бо за практичні вправи, які фактично провадили ми, вони діставали додаткову платню. Особливо пунктуальним у цьому відношенню був мій шеф Б. Іваницький. При обранні мене асистентом він мусів би практичні вправи зі студентами не лише фактично, як то було в дійсності, але й юридично передати мені. Від цього він втрачав би близько 200 корон місячно до своєї тритисячної платні. А те, що я позбавлявся 500 корон, дістаючи, замість асистентської платні 1100 корон лише 600 корон, його мало турбувало. Але з-за бажання присвятити себе науковій праці я погодився на все, відмовившись від практичної роботи поза Академією, хоч би в ролі геодета, бо дістались до праці в лісовому господарстві в Чехах було дуже тяжко.

Пізніше така моя самопожертва для рідної лісової науки помстилась. Мені довелось пережити велику матеріальну скрутку і працювати сезоновим старшим робітником на будові шосейних доріг, а в зимовий період бути безробітним. Але мій природній оптимізм перемагав усе. Я не мав злости проти моого шефа, добросовісно провадив вправи, за які він діставав гроші, і навіть пізніше співпрацював з ним на суспільнополітичному полі.

Першою моєю більш-менш поважною працею було дослідження анатомічної будови деревна лісових порід на мікроскопічних поперечних,

радіальних і тангентальних зрізах з виготовленням до сотні мікрофотографій та складення визначника під назвою: «Визначення головних лісових порід по анатомічній будові деревна», в якому був опис сотні головних в Україні лісівих порід з трьома таблицями мікрофотографій. Ця праця була опублікована в 1929 році в 2-му томі «Записок УГА».

Поза цим я тепер уділяв більше часу суспільній праці в Товаристві колишніх Українських Старшин у Чехах та в «Українському Соколі», де був після лектора М. Сремієва та інж.-агронома Ф. Мороза обраний старостою. Цей «Сокіл» фактично був філією чеського «Сокола» в Подебрадах. Подібні філії постали пізніше при чеських товариствах у Празі, Брні, Пардубицях, а тому з них був створений Союз Українського Сокільства закордоном, який презентував українське сокільство в Галичині — «Сокола Батька» на всесокільських здвигах Слов'янського Сокільства в Празі, що подібно олімпіядам відбувались кожних чотири роки.

Про чинність українського сокільства я написав велику статтю, що була опублікована у Львівському часописі «Діло», а пізніше в «Канадському фармері» у Вінніпезі. Стаття ця була короткою історією постання і чинності українських соколів як на українських землях, так і закордоном. Вони діяли для свого фізичного і морального удосконалення з гаслом «Ні зиск — ні слава!», намагаючись гідно презентувати свою націю на полі руханки та спорту.

У своїй чинності як у Т-ві Українських Старшин, так і в Українському Соколі я уникав політиканства та групової і гурткової колотнечі. За це на мене нападали прихильники політичної орієнтації еміграційного Уряду УНР з однієї сторони, а з другої націоналісти з ріжними рафінованими провокаціями, закидаючи мені то полонофільство, то радянофільство. Цікаво, що ці закиди робили мені переважно галицькі націоналісти, серед яких вибився вгору пройдисвіт

Топольський, який здобув довір'я молодих соколів і добився того, що часово був обраний на голову сокільського союзу. Лише через півроку його «патріотичної» чинності мені удається довести, що він був на службі у поляків. Після цього він зник до Варшави, де серед українських р.-д. видав себе за моого співробітника в сокільському союзі і навіть на мій рахунок позичив у моого приятеля інж. Євгена Гловінського сотню польських злотих.

Чинність Українського Сокільства на початку тридцятих років набрала ширшого розмаху. Ми мали сокільські товариства навіть в Аргентіні в Кордобі та Ля-Фальді, до заложення яких спричинився руховик з Подебрадського гнізда інж. Йосип Шкеда, родом з Кубанщини. Поза цим ми утримували тісніший зв'язок зі «Соколом Батьком» у Львові. Приймаючи участь у всесокільських здвигах під українським сокільським прапором та виставках фізичного виховання й спорту, ми заявляли своє право бути рівноправними членами в родині слов'янських народів, якого нам не хотіли визнати ані росіяни, ані поляки. Це спричинилося до того, що з націоналістичною демагогією лізли до нас польські агенти, намагаючись викликати заколот. Але без огляду на це тоді мені давала мсральне посилення участь в сокільській чинності, особливо в час моого перебування в Подебрадах. Я тоді постійно ходив на руханкові вправи і душевно відпочивав в товаристві своїх побратимів.

У мене тоді були досить приятельські зв'язки із заступником старости Чехо-словацької Сокільської Громади («Ческословенска Обец Сокольска») в Празі Йозефом Тругляржем, за допомогою якого нам удалось влаштувати на курси інструкторів руханки в Празі своїх ліпших руховиків та добиватись участі у всесокільських здвигах.

Про початкову чинність Українського Сокола в Подебрадах я написав і видав літографським способом брошурку, а коли ми вийшли на шир-

ший форум, створивши союз, почав виходити неперіодичний часопис «Український Сокіл». Тоді активно почали в ньому працювати інж. Платон Цисар, д-р Микола Масюкевич, інж. Володимир Дараган, лікар д-р Якубівський та чех Франтішек Коргонь, який був ще до першої світової війни членом «Сокола Батька» у Львові, а тепер, як дуже добрий руховик, був обраний на начальника союзу. Цисар був серед нас найліпше матеріально забезпечений. Він працював по будові доріг в земському уряді в Празі, а тому ми обрали його на голову союзу. Я в той час був звільнений з УГА і змущений був боротися за існування своєї родини, а тому погодився бути заступником голови в духовно-культурній чинності.

Нам тоді вдалось зібрати більшу суму грошей на участь у всесокільському здвиді в 1932 році ще під моїм головуванням. Від цих грошей залишилось дещо на видання «Українського Сокола» типографським способом. Головним співробітником і фактичним редактором часопису був д-р Микола Масюкевич, а відповідальним — д-р Якубівський, як чехо-словацький громадянин. Поки був у Празі д-р Масюкевич, ми легко відбивали спроби націоналістичних демагогів утягти українське сокільство до ОУН й навіть до їхньої УВО. Але коли Масюкевич виїхав до Берліну, а Цисар на Закарпаття, — на голову союзу був обраний випадково Топольський. Лише з допомогою Дарагана мені вдалось чинність союзу втримати незалежність. Фр. Коргонь, будучи начальником, займав невтральну позицію, дбаючи про прихільність молодих руховиків, які були під впливом націоналістів. Коли Топольський утік, мене знову було обрано на голову союзу. Після від'їзду Масюкевича, я перебрав на себе фактичне й відповідальне редагування «Українського Сокола». Пізніше чинність руханкових товариств у Подебрадах, в Брні і навіть у Празі, де молодь по закінченні студій роз'їздилася, — зменшилась. Про мою со-

кільську чинність аж до ліквідації німцями союзу в 1939 р. я згадаю пізніше.

У громадській діяльності мені довелося мати справу з українською інтелігенцією, яка відзначалась надто великою розбіжністю в своєму світогляді та відсутністю загальної національно-супільнії свідомості. Створити організацію, яка була б незалежною від впливів різних політичних орієнтацій, речниками яких були платні виконавці «чужої допомоги», було дуже тяжко. Останні ганьбили кожного, хто не підпорядковувався їм. Ганьбили звичайно й мене без огляду на мою скромність.

Мене, як УНРів'я-петлюрівця називали полонофілом і навіть польським агентом. А разом з тим мені закидалося радянофільство тому, що я не поділяв цілком бойкоту так званих «зміновіхівців», які по закінченні студій в УГА мали намір виїхати до підсоветської України. Провадячи з ними практичні вправи як асистент, я ставився до них в однаковій мірі як до інших, бо вбачав у них перш за все людей, до того ж українців. А поза цим виїзд до рідного краю я не вважав якоюсь зрадою нашему національному ідеалові. Я навіть сам задумувався над тим, чи не прийняти мені запрошення моого брата повернутися додому. В час НЕПу до 1928 року національні форми культурної чинності в УССР розвивались майже нормально, під прикритям «пролеткульту» інтенсивно проходив процес націогенези, а тому його можна було лише вітати.

Пізніше прийшов сталінський курс нищення національних здобутків, бо вони загрожували диктатурі люмпен-пролетаріату. Ті, що поїхали для праці серед свого народу, попали в місця дуже далекі від рідного краю, де в більшості безславно загинули. Коли стало відомим про прикорнений кінець чинності професора М. Грушевського, в імені якого персоніфікувався український національно-культурний рух, радянофільство само собою завмерло. Вимордування сотні тисяч активних борців, помимо процесів

СВУ та семи мільйонів пасивних заморених голодом українських хліборобів показало всім, що з Москвою ще довго буде продовжуватись смертельна боротьба за волю України.

Відбиваючи всі напади націоналістів, з другої сторони мені довелось виявити спротив до тенденції прихильників орієнтації на Польщу в наших визвольних змаганнях цілком підпорядкувати чинність Товариства колишніх Українських Старшин діяльності еміграційного Уряду УНР на чолі з Президентом Андрієм Лівицьким та військовим міністром генералом Володимиром Сальським, до залежності яких від польських урядових чинників я мав застереження. Ale разом із тим я ніколи не виявляв неприхильного відношення до Уряду УНР і його урядової партії українських р.-д. Тому мене вважали петлюрівцем, бо я в де-якій мірі був ідеологом ПЕТЛЮРІВСТВА як визвольного руху проти Москви в моїх публікаціях на сторінках «Тризуба» та воєнно-наукового журналу «Табор».

Таке мое відношення до УНР сприяло тому, що мої приятелі асистент хемічного відділу інж. Василь Кучеренко та інж.-економіст Євген Гловінський ввели мене до таємної організації «БУД» (Братство Української Державності). Ця організація мала масонський характер і належала до ложі «Орієнту» у Варшаві. В ній ніби співпрацювали покійні Пілсудський та Петлюра. Правдоподібно була якась співпраця цієї ложі з чеською «Мафією», яка ніби самоліквідувалась, але діяли «вільні каменярі» («свободне зedнарже»), до яких буцім то належали д-р Т. Г. Масарик та В. Бенеш.

«БУД» мав в організаційній структурі систему сімок. Кожній такій сімці належало знати лише своїх співпрацівників. Складалась вона з голови, консула, секретаря, скарбника і трьох членів. Свою чинність з іншими аналогічними організаціями вона координувала через вищій ступінь організації, назву якої я вже не пригадую. До неї входили консули первісних органі-

заційних гнізд. Ця організація також мала свого голову, який давав інформації та ставив на обговорення питання в порядку чинності первісних гнізд. Засада демократичності ухвал при цьому зберігалась. Вступ до БУДу і вихід з нього був добровільний. Приналежність до братства мала зберігатись у глибокій таємниці її про його чинність нікому не прозраджувати. Про це дівалось урочисте чесне слово. На випадок виходу з організації треба було забути про її існування. Я дійсно про це нікому, крім власної дружини довірочно, не сказав і навіть забув називу другого ступеня БУДу, до якого входив як консул.

12.

Тепер, коли чинність БУДу відійшла до минулого, а оцінка її належить до української історії, я дозволю собі написати про неї лише те, що відносилось лише до моєї минулої діяльності в ній. Головував у гнізді мій шеф Борис Іваницький, консулом був я, секретарював С. Гловінський, а скарбником був В. Кучеренко. Всі вони вже покійники. Нехай добра пам'ять збережеться про них. У гнізді відбувались час від часу по мірі потреби засідання в помешканні Б. Іваницького. На цих засіданнях кожний міг подавати на обговорення і вільно висловлювати свої погляди та вносити пропозиції. Спочатку я уважно прислухався та знайомився з чинністю Братства, що давало кожному членові вказівки про напрямок діяльності в офіційних організаціях і установах. Переважно обговорювались питання чинності в УГА та тих організаціях, що були при ній, а також і незалежних від неї, як, приміром, Товариство колишніх Українських Старшин та Український Сокіл.

Після двох років перебування в БУДі я почав більш рішуче висловлювати свої погляди і критикувати гостріше політичну орієнтацію на Польщу, доказуючи, що реальним завданням української еміграції є національно-культурна

чинність, яку треба відмежувати від усіх політичних орієнтацій, щоб не шкодити боротьбі за українську культуру в підсоветській Україні. З нашою культурною чинністю Варшава не має нічого спільногого, допомоги від неї ми не можемо сподіватись, а тому не маємо потреби декларувати свою солідарність з діяльністю Уряду УНР, що користується для свого існування польською матеріальною підтримкою. Таку декларацію солідарності мало оголосити на сторінках «Тризуба» Товариство колишніх старшин в Чехах, про що мав подбати я, як його голова. Також необхідно було підтримувати лояльне відношення до Уряду УНР в Спілці Українських Воєнних Інвалідів, де я був постійним головою ревізійної комісії. Це ж саме треба було робити і в Українському Соколі. Уряд УНР все більше й більше тратив на своєму авторитеті серед української еміграції в зв'язку з польськими «пацифікаціями» та переслідуванням українських культурних працівників у Галичині. А поза цим я уникав вказівок БУДу для діяльности Українського Аграрного Товариства, в якому головував і яке мало сутно академічний характер студій новітнього аграризму і відмовлялось від створення з нього аграрної партії, що також підтримувала б Уряд УНР.

З усім цим я рішуче не погодився і через це у мене почалось непорозуміння з братчиками. Коли я переконався в недоцільності для загально національної справи моого перебування в БУДі, я вийшов з нього, давши слово нікому не говорити про його існування, що я впродовж тридцяти років дотримав. З моїм шефом Б. Іванницьким я продовжував співпрацювати на академічному ґрунті так як би ми ніколи не були братчиками.

Зате доводилося зустрічатись і говорити з генералом Володимиром Сальським, який майже щорічно приїздив до Праги на поради братчиків та заїздив до Подебрад, буваючи з візитою у мене з дружиною. Він вважався почесним головою

Товариства Старшин, як колишніх вояків Армії УНР, яких він репрезентував у своїй діяльності. Цю репрезентацію я намагався обмежувати виключно до почесної ролі шанування традицій минулої бойової діяльності без втручання у політичні прямування.

Також довелося мені пару разів розмовляти з Президентом УНР Андрієм Миколайовичем Лівицьким, якого для конспірації називали А. М. Останній раз довелося мені мати з ним довгу дискусію в Коліні над Лабою, куди по дорозі з Праги до Варшави запросив мене Андрій Миколайович. Там ми проговорили цілий вечір. Він хотів переконати мене в правдивості напрямку політичної лінії Уряду УНР, а мій вихід з БУДу розцінював як відмовлення від тактики боротьби і навіть ідеології УНР, що були визначені ще в Україні за життя Симона Петлюри. В той час як в Україні точиться нагінка на все українське та нищення національно-культурних здобутків з процесом СВУ, яким засуджені всі українські культурні працівники, ми повинні тісно зімкнути свої ряди під прапором УНР, а не розпорушуватись. Тому мені належить залишитись на старих позиціях, а не дезертувати з поля бою. Далі він продовжував:

»Чому полковник Архип Кмета, підполковник Василь Філонович, сотник Володимир Шевченко, які також мають звання інженерів, залишаються вірними Уряду УНР і цілком погоджуються з його орієнтацією на Польщу в допомозі боротьби проти Москви? Очевидно вони мають витривалість і постійність у своїх переконаннях, а не міняють їх в залежності від галасування націоналістів. Вони видають часопис «Гуртуймось», яким закликають усіх колишніх вояків до тіsnішого об'єднання на позиціях УНР. І ваші статті там є. А чому практично ви проти нашої тактики?«

Андрій Миколайович умів говорити й переконувати. Я терпеливо вислухав його майже годину, а потім відповів приблизно так:

— Пане Президенте! Все, що ви сказали, має теоретично логічний зв'язок і може переконати Кмету та Шевченка, якого я вважаю дуже розумним, але мені розходиться не про устіх чи невдачу нашої політичної чинності. Я гадаю, що тепер для політичної акції нашої еміграції, яка не виправдала себе на власній землі, тут немає ґрунту, бо вона відірвана від власного народу і знаходиться поза межами України, на якій помимо нас у тяжких переживаннях твориться новий світогляд. Еміграція не має ані своєї скарбниці, ані головного аргументу в практичній політичній діяльності — власного війська. Ми, колишні вояки, без військової амуніції, так мовити, без власного обозу, розпорощені по всій Європі, не уявляємо з себе жодної військової сили. Тому нема чого гратись у вояків. Ми лише комбатанти і можемо бути об'єднані для взаємної моральної та матеріяльної підтримки і по можливості національно-культурної праці, щоб не здеморалізуватись і не опаскудити той світлий шлях нашої збройної боротьби, який ми пройшли на українській землі. Коли наші політики прогавили час при творенні військової сили в 1917 році в Києві, то тепер на еміграції є ілюзією творення її. Цим може бавитись видавець «Гуртуймось» Філонович, занедбавши здобуту спеціальність інженера-лісівника, але поважний вдумливий політик не повинен займатись дон-кіхотським романтизмом. Я про це не говорю генералові Сальському, щоб не образити його в ілюзії витворити власну военну силу при відсутності для цього реальних даних.

Щодо орієнтації на допомогу Польщі, то наше історичне минуле і недавній 1920 рік, як рівно ж і поступовання польського уряду на західних українських землях знищенням українських культурних здобутків та пакифікацією мирного населення є доказом, що Варшава не ліпша від Москви. Тому, коли я не хочу бути грязюкою Москви, то ще менше маю бажання бути варшавським сміттям. Ми мусимо бути об'єднані

під прапором УНР на правдивому шляху, а не на манівцях. А тому, коли я не хочу продовжувати рух по тих манівцях, на які потрапила в 1920 році Армія УНР, то це не значить, що я дезертував з поля бою.

Вибачте мені, прошу, коли я зроблю вам запит у тому, що погружання неіснуючим військом та заяви про зв'язки з радянською Україною, власне її населенням, про що дуже бучно галасують націоналісти, дали привід Москві організувати ще бучніший процес СВУ й обвинувачувати всіх українських культурних працівників у зв'язку з закордоном та в запроданстві чужоземному капіталові. А поляки це можуть лише вітати і допомагати нам утримувати зв'язки з Україною, які в 1921 році, коли отаман Тютюнник організував Листопадовий льодовий похід, були не з правдивими повстаннями, але з чекістами, а тепер напевно з агентами ГПУ. Це веде до винищення української інтелігенції, без якої не постане незалежна Україна, яка загрожувала б Польщі відібраним західнім українським земелям.

Тому я був би дійсно варшавським сміттям, якби через персональні вигоди проти власного переконання та сумління продовжував блукання по манівцях еміграційного політикантства.

Оцей мій останній аргумент був для Лівицького найбільш переконливим. Він вважав, що я лише з-за особистого незадоволення вийшов з БУДу, бо не одержував на персональні потреби винагороди за свою чинність в організаціях, а також був упослідженій у моїй академічній праці, де мене мій шеф Б. Іваницький тримав у «чорному тілі». Тому він трохи подумавши зauważив:

«Коли вас матеріальний бік справи не цікавить, то власне нам нема про що й говорити. Я лише хотів запропонувати вам свою допомогу в цій справі».

— Ні, дякую вам. Я цього не потребую. Я не є інвалідом і на прожиття все можу заробити, пра-

циючи у своїй набутій спеціальності, а національно-суспільну чинність я проваджу з власного переконання та почуття громадського обов'язку, а не з-за матеріальних вигід.

«По-вашому виходить, що ті, хто одержує матеріальну допомогу для політичної праці, є всі запроданці. Не ставте цього питання так гостро. Ми не є першими емігрантами, які не складають своєї політичної зброї, набутої на власній землі. Перед нами було багато емігрантів, які вели активну політичну чинність і пропагували ідеї боротьби за свободу свого народу. З українців усім були відомі Драгоманов, Грушевський, також члени колишнього Союзу Визволення України за світової війни, а у росіян були Герцен, Плеханов, Ленін, Троцький. Що ж, вони були запроданцями?

— Я не кваліфікую еміграційну політичну чинність, коли вона має ідейний характер, якимсь запроданством. Треба відріжняти ідеологію від тактики. Ідея є постійною, ії жодна матеріальна чи фізична сила не може знищити, але тактика є дуже мінливовою і може привести на шлях запроданства, в залежності від того, від кого здобуваються матеріальні засоби. Ідея УНР має велику силу, але тактика її діячів була помилковою на своїй українській землі, а на еміграції зйшла на манівці, що завели нас до політиканства та взаємної колотнечі на шкоду самій ідеї. Ідея комунізму є утопією. Але Ленін своєю езуїтською тактикою обдурив усіх і досяг того, що наш несвідомий народ залишився байдужим до нашої визвольної боротьби, бо наші політичні діячі в орієнтації спочатку на російську демократію, а потім на чужу допомогу затуманили національно-суспільну свідомість, яка інтуїтивно проявлялась в українській революції.

«Бачу, що з вами цікаво поговорити. Давайте разом повечеряємо та вип'ємо по чарчині, щоб та думка скорше працювала», — запропонував Лівицький та замовив вечерю.

— Дякую дуже. Можна випити та навіть «по-

плакати в жилетку», як говорив покійний Петлюра. Між іншим, я визнав Петлюру ідейним вождем нації лише тоді, коли він покинув Варшаву і став на сторожі ідеї ціною власного життя.

«То, може, на вашу думку, й я мав би це зробити? Не кожний на це відважиться!»

— Тоді не треба братися за непосильний тягар політичного проводу і відповідальність за нього перед власною нацією, бо така доля правдивого вождя. Навіть Богочоловік Христос приніс себе в жертву ради спасіння роду людського.

«Ну, знаєте, ви надто сувро ставитесь до помилок та слабості тих, хто береться очолювати національний рух. Нічого нема сталого. Все з часом міняється і проходить. І те, чому ми тепер надаємо велику вагу, за пару років не буде мати значення. Так і з нашою орієнтацією на допомогу Польщі. Я певний, що з польських тенденцій здобувати свою державу від моря до моря нічого не буде й вона може стати дуже малою. А тим часом, чому нам не використати можливості для існування нашої еміграції? І ми, члени Уряду УНР, не святі і хочемо їсти хліб та може ще і з маслом. Ваші колеги, що скінчили студії в УГА, хочуть мати відповідну їхній спеціальності працю, яку їм легше дістати в Польщі, ніж тут в Чехо-Словаччині. І ми допомагаємо їм відповідно влаштуватися. Хіба є від цього якась шкода для української нації?»

— Дозвольте мені сказати вам, як Людині, що від вашої чинності є більше зла як добра для української національної справи взагалі. Бо з однієї сторони вона дає большевикам привід лякати підсоветських українців повторенням польського походу в Україну з українськими «зрадниками і запроданцями» та під цим прикриттям обвинувачувати всяку спробу боротьби за самобутність української культури і низити її працівників, а з іншого боку вона паралізує українську активність у боротьбі сподіванням, що дійсно прийде Уряд УНР з якоюсь

силою і визволить усіх від диктатури російського пролетаріату. Одне й друге веде до нищення сотень тисяч активних борців та ще більшого пригнічення мільйонів пасивних обивателів і все за ціну ліпшого матеріального влаштування кількох сот емігрантів.

«Знаєте, ви так міркуєте як Микола Богун, ваш співробітник по аграрному товариству. Я знаю його ще від першої революції 1905 року. Сама собі та революція була дуже малою, але Богун тоді був надто активним і одиниці таких як він ту революцію робили. Ми обидва належали до соціал-демократичної партії. Богун тоді їздив закордон, де зустрічався і навіть співробітничав з Плехановим та Леніном. У 1919 році він спричинився до постання української демократичної хліборобської партії, але вона вже не могла здобути впливу. Я тепер з ним листуюся і від нього довідався, що ви видаєте часопис »Село« як орган українського аграрного товариства. Ви виступаєте проти чинності старих політичних діячів, але самі також цікавитесь політикою в своєму вузькому колі і не запрошуєте до співпраці нікого зі старших, крім Миколи Богуна.»

— Це не так. Ви помиляєтесь, чи вірніше помилляєтесь ті, хто вас інформує про аграрне товариство. Ми своє завдання обмежуємо до академічної мети: студій новітнього аграризму й можливостей застосування його ідеології до чинності хліборобів радянської України при кооперативних формах господарювання. Нам уже пропонували стати на шлях політичної партії, але ми не збираємося конкурувати з партією українських с.-р. та з партією українських хліборобів, що займаються на еміграції самопобренням. Члени нашого товариства всі походять з хліборобських родин, а тому нам зрозуміла психологія дрібного хлібороба, для якого треба створити відповідну ідеологію, вивівши його зі примітивізму та запаморочення неприродними його вдачі вченнями.

«І ви сподіваетесь, що багато чогось зробите»?

— Скільки зробимо, стільки й буде. Нам треба спочатку самим найти основи для витворення суспільної свідомості.

«А чому б вам не прийняти матеріяльну допомогу на видання часопису друком для більш успішної пропаганди аграрної ідеології?»

— Прийняти від когось допомогу означало б: «На чийому возі їдеш — того після співай!». А ми хочемо бути незалежними.

«Ну що ж? Щасти вам, Боже! Лише мені здається, що на Великій Україні не доведеться ані вам, ані нам працювати. Давай ліпше вил'ємо!»

Ми випили й по-приятельському попрощались...

Передбачення Андрія Миколайовича здійснилось. Він більше не побачив своєї рідної Полтавщини, а я через 14 літ попав лише до Києва у в'язницю, яку дід Лукян побудував з наказу цариці Катерини II для непокірливих українців, а після 1905 р. до неї був прибудований Століпінський корпус для їх нащадків революціонерів.

13.

Аграрне Товариство виникло наслідком моєї чинності, хоч воно утворилося скорше з ініціативи доктора прав та інж. економіста Григорія Симанця, який спочатку прочитав для членів Т-ва Українських Старшин реферат про новітній аграризм. Це питання зацікавило мене, інж. Саву Білодуба, інж. Юрія Климача, інж. Костя Подоляка та ще кількох, і ми вирішили організувати товариство для студій теорії аграризму з його ідеологією та практикою чинності в різних європейських країнах, головне в Чехо-Словаччині. Нас чекали можливості застосування його у відповідних формах на українських землях серед наших хліборобів. Для ширшого обміну думками ми вирішили видавати літографським способом часопис «Село», якого неперіодич-

но вийшло сім чисел на два-три аркуші (по 32-48 стор.) кожного по двісті примірників.

Невідомо, чи зберігся цей часопис десь в Америці, бо в Чехо-Словаччині та Польщі, власне на західніх українських землях, сталінська інквізиція вишукала всі еміграційні видання і знищила. Забрала вона й мою бібліотеку, в якій були всі видання УГА, мої видання «Села» й «Українського Сокола» та інших моїх творів.

Головними співробітниками «Села» були д-р Г. Симанц та Микола Богун. Обидва вони були добре ознайомлені з соціальними проблемами та розумілись у питаннях марксизму, яким були «запаморочені» наші люди в підсоветській Україні. Гр. Симанц у більшій статті зі становища українського хлібороба-селянина охарактеризував усі українські політичні партії та їхнє відношення до аграрного питання, з яких найбільше претенсій на душу незаможного хлібороба та підпорядкування його праці диктатурі пролетаріяту мали комуністи.

Микола Богун також у великій статті в кількох числах «Села» ознайомив читачів з історією хліборобського руху в Україні та спробами партій с.-р. і хліборобів взяти провід в соціальній свідомості гречкосіїв та підпорядкувати їх своєму впливові. Відстоюючи основи приватної дрібної власності, при якій працюючий хлібороб якби був неподільно споріднений із своїми помічниками в господарській діяльності домашніми тваринами та варстатом своєї праці-землею в повній гармонії з природними явищами, він критично ставився до есерівської ідеології з громадським землекористуванням, що позбавляло власної ініціативи та індивідуальної творчості з однієї сторони, а з другої — великовласницької та куркульської зажерливости, при якій працююча на землі людина в ролі наймита прірівнювалася до домашньої тварини.

Писав дещо й я на теми національної свідомості та своєрідної вдачі українського хлібороба, який не лише потом, але й власною кров'ю окропив

свою землю при чужих навалах. На його психіку мають вплив клімато-географічні чинники відкритого з усіх сторін степу, де доводилося не лише орати та сіяти, але й обороняти шаблею від наїзників здобутки своєї праці та власне життя, що останній раз виявилось у повстаннях хліборобів проти російських комуністів у 1919-22 роках.

Тому то ріжні зразки будь-яких соціальних теорій не надавалися до шабльонового застосування їх в Україні. Треба було знайти основи для суспільної спільноти працюючих хліборобів для колективної не лише мирної праці, але й оборони її від зажерливости, як своїх, так і чужих визискувачів, бо в індивідуальній боротьбі український хлібороб все програвав.

Найбільшим злом ми вважали національне поневолення, при якому чужинці навіть під маскою братерської допомоги мали певні привілеї в ограбуванні українського населення. Треба було створити власну незалежну державу спільними зусиллями як хліборобського, так і робітничого працюючого люду. Тут потрібно уникати боротьби між цими групами, але взаємно підтримувати оборону здобутків своєї праці.

Політичними представниками робітничої групи ми вважали українських соціал-демократів. З молодших діячів останніх, крім тих, що виїхали після закінчення студій в УГА, в Подебрадах залишився Олекса Козловський, з яким я часто говорив на тему нашої співпраці. Козловський був одним із чинних видавців літографованого часопису «Соціал-демократ» зі статтями корифеїв тогочасної української соціал-демократичної думки «азіятів» Ісаака Мазепи та Панаса Феденка й «европейця» д-р О. Бочковського.

Об'єднання хліборобів і робітників в одну групу зі спільним політичним однопартійним проводом, як то робила партія російських большевиків, підпорядкувавши хліборобів т. зв. авангардові пролетаріату, на нашу думку, без на-

сильства було неможливим у наслідок великої різниці в психології робітника, працюючого в цілком штучних умовах, де все підрядковане величенській машині, і хлібороба, діючого в природних умовах під впливом стихійних явищ. Для більшої успішності вони мають у своїй чинності знаходити спільну основу для добровільної і сумлінної співпраці без будь-якого державного примусу. Взаємну боротьбу, суперечки та сварки з поглибленим групового антагонізму ми вважали національним злочином та безглуздою отаманією самоупевнених амбітників.

Ми вже тоді надавали значення впливу машин на характер господарської чинності з переходом від індивідуальних до колективних форм. Машина зробила революцію в феодальній системі господарювання, породивши капіталістичну, в якій на місце колишніх васалів прийшли великі підприємці-власники засобів виробництва та земельні магнати. Постали великі промислові підприємства, в яких проти індивідуальних власників витворилися великі колективи робітників-творців продукції, що при досягненні належної свідомості та добродружності з культурним розвитком при добрій організованості зможуть зробити ті підприємства спільною власністю. До цього поступово приходить машина і в хліборобській чинності, де для успішного використання техніки, облекшення індивідуальної праці та досягнення більшої продуктивності потрібне об'єднання поодиноких хліборобів у більші колективи для спільного набуття відповідних машин та усунення маєтків великих власників. Тому машина, породивши капіталізм, ставши суспільною власністю, робить революцію в капіталістичній системі господарювання з постанням, замісць індивідуальної, суспільної та державної власності. Всі ці міркування примушували нас більш уважно студіювати питання аграризму, якому має бути близчкою соціалістична, ніж капіталістич-

на система, та критично ставитися до ідеологій існуючих політичних партій. Отже ми не ставили собі якихось політичних практичних завдань. Ми, так би мовити, академічним методом мали знайти точки опертя для ідеології українських хліборобів, беручи під увагу їх ті зміни, які принесла, чи вірніше викликала в Україні російська жовтнева революція з підпорядкуванням усіх проявів життя диктатурі пролетаріату.

Для мене особисто такі студії аграризму були побіжним заняттям у вільний час від моєї безпосередньої академічної праці на лісовому відділі УГА. Коли ж більшість членів Товариства після закінчення студій роз'їхались і мене самого звільнili з Академії, чинність його припинилася. Пізніше, в 1933 році д-р Г. Сифманц запропонував мені ніби від советського торговельного представництва в Празі матеріальні засоби на продовження видавання «Села» і то друкарським способом. Я цілком відкинув таку пропозицію, з чим Микола Богун також цілком погодився. Про цю пропозицію ніби советського українця буде сказано в наступному розділі «Боротьби за існування».

ПІДГОТОВКА ДО НАУКОВОЇ ПРАЦІ

14.

Після перебування впродовж року в ролі професорського стипендіата, я був обраний професорською радою на асистента при катедрі загального лісівництва з дендрологією та анатомією дерева. А через рік після цього мені було доручено читати лекції по лісовій фітопатології, лісовій досвідній справі, лісовому законодавству та охороні лісу від рослинних шкідників. У цей час відійшов з Академії старий професор А. Нехлеба, а також інші чеські професори, а тому нам «молодим», мені і К. Подолякові, було доручено читати студентам деякі лекції. Але удастоїти нас званням лекторів наші старші колеги професори не бажали. Правда, професор

Косюра був за це, але мій шеф рішуче запротестував проти такого, на його думку, скорого підвищення нас в звання лекторів:

«Вони багато про себе думають, нехай будуть скромнішими і ще попрацюють, щоб не зазналися».

До того ж тоді був значно скорочений бюджет УГА, тому довелося відмовитися від викладів чеських професорів та й самим діставати на якусь півтисячу корон менше, замість, наприклад, 3000, лише 2500 корон місячно. Лектор тоді діставав 1400 корон, тому ріжниця в нашій платні на додаткових 300 корон мала бути відірваною від того, що розподілялося між старшими професорами.

Звичайно, я потребував додаткових 300 корон значно більше ніж старий професор тих пару десятків корон, від яких мав би відмовитися на користь молодшого. До того ж я, досягши сорокалітнього віку, не був молодий, мав «заслуги» не менші від їхніх і працював не менше від них та був одружений так же як і більшість із них. Це лише характеризувало їх сумління, а тому я добросовісно виконував обов'язки лектора.

Літо 1929 року ми провели в Подебрадах. Мій колега Подоляк, який завідував лісовим розсадником, виїхав на студійну практику до Шумавських лісів і передав виконання біжучих праць на розсаднику мені з тим, що я буду діставати сотню корон місячно, які він за це мав. На тому розсаднику була шопа для знаряддя, в якій я замешкав, а моя дружина перебувала в родині залізничника Бацілка, жінка якого Гедвіга була їдейною комуністкою і приятелювала з українцями, до яких чеські міщухи ставились з погордою. Приятелювала з нею й моя Маруся, і провела у неї літо. Майже ввесь час ми проводили на розсаднику, а часом в лісовому кабінеті. Лише деколи ми ходили на концерти в курортний парк і на прогулки над Лабою та купання в ній.

Ми з надією на щасливу долю чекали радісної події в нашему житті — народження дитинки.

На матеріальні нестачі ми не звертали уваги. Маруся щила все необхідне, а на одержані за за-відування розсадником гроші мав бути купле-ний дитячий візок. З моїх старших колег лише зоолог та іхтіолог д-р Юрій Русов, який мав синка Романа, та його мама Софія Русова поста-вились прихильно до нашої «легковажності» мати дитинку. Тому ми назвали нашого синка Романом, коли він щасливо народився.

Коли скінчився курортний сезон та звільня-лись у Подебрадах помешкання, ми знайшли кімнату у вдови Маргалльової. Хоч вона сама була бездітна, не побоялась найняти кімнату з належним урядженням подружжю, яке чекало на з'явлення дитини.

3. жовтня 1929 року о 7-й годині вечора наро-дився в Празі наш Роман. Присутнім при наро-дженні був мій приятель д-р Микола Букшо-ваний, який перший поздоровив мене з наро-дженням сина. Він сказав, що жінка найкраща тоді, коли родить дитину.

Була то велика радість для нас, хоч з нею прийшли турботи, звичайно матеріального по-рядку. Ректорат чи сенат УГА допомоги мені не дав, а поліклініці, де народився Роман, я мусив заплатити щось близько трьохсот корон. Але від цього ми духом не збідніли, а матеріальну скрутку якось пережили.

Ми звикли бути на студентському положенні і приятелювали зі студентськими подружжями. Таким було подружжя моого колеги Володимира Мирошниченка, аж до його від'їзду в кінці 1927 року в Польщу, де він став лісничим на Волині, а в 1939 році був засланий аж на Далекий Схід. Далі, — подружжя лісівника Мефодія Довбні до їхнього від'їзду також у Польшу в 1928 році, де він помер, залишивши дружину з двома дітьми. З нею ми побачилися знову аж в 1943-44 ро-ках у Познані, де дружили до приходу советів.

Зі старших ми приятелювали, звичайно, з д-ром Модестом Левицьким, його сином Вікто-ром з Липочкиою, двоюрідною сестрою Марусі,

аж до їхнього від'їзду до Луцька на Волині в 1929 році. Також колишній голова Кубанської Ради Кузьма Якимович Безкровний з дружиною Оленою Костянтинівною щиро нас вітали у себе й до нас навідувалися. Це було приятелювання по моєму земляцтву з ним як з кубанцем. В УГА він був лектором на кооперативному відділі. З його зятем доцентом інж. Василем Іванисом, головою останнього Кубанського Уряду та Кубанським Отаманом і з його дружиною Тонею, дочкою Безкровних, у нас були більш тісні дружні взаємини. Я, Василь Іванис і Василь Кучеренко були трьома Василями однозгідних у поглядах на національно-суспільні явища нашого еміграційного життя.

З іншими професорськими родинами ми не підтримували приятельських взаємин. Ми у них не бували, а вони у нас. Лише раз ми склали візиту моєму шефові Іваницькому з дружиною, але на взаємну візиту ми не удостоїлись і більше у них не бували. Лише я сам приходив до нього на засідання БУДу, поки не вийшов із нього.

Найбільше моя дружина дружила з Іржіною Гавриленковою, учителькою, яка закохалась у моого друга Гавриленка, покинула учителювання, пережила з ним матеріальну біду, помагала йому вчитись і захотіла мати від нього дитину, хоч зі слабим серцем не сміла цього робити. Вона все таки породила дівчинку Іринку і померла, бідна. Хрищеними батьками при хрещенні Іринки по-православному обряду був я та д-р, інж. Харися Кононенківна, з якою ми дружили.

Харися Кононенківна була вихованкою старих українських відомих діячів професора інж. Вілінського та його дружини, які трагічно закінчили своє життя в Подебрадах. Вона побувала в Канаді, де була вихованкою дочки в той час єпископа о. Іоанна Теодоровича. Але в Америці їй не сподобалось і вона повернулась у Подебради, а після смерті пані Вілінської виїхала

до Польщі. Була це невгомонна чинна натура. В Польщі вона довго не затрималась і повернулася знову до ЧСР. Жила вона в Ужгороді, де працювала в «Союзі жінок». Там вона зорганізувала при «Просвіті» клуб, яким незмінно керувала аж до угорської окупації Ужгороду восени 1938 року. Тоді вона знову виїхала у Польщу. В час німецької окупації України вона була на Волині, де намагалася провадити національно-культурну працю. В жовтні 1943 року вона мала намір повернутися до Праги й одержала було дозвіл на це, але затрималась у Рівному та була знищена німецьким «гестапом» за те що помагала ліками українським повстанцям (з УПА). Також у жовтні 1943 року німецьке гестапо замордувало в Києві Оленку Телігову (дочку колишнього ректора УГА проф. Шовгенова), її чоловіка Михайла Телігу (мого земляка з Кубанщини), Івана Рогача (секретаря президента Закарпатської України А. Волошина), Олега Ольжича (сина О. Олеся-Кандиби) та багатьох інших.

Літом 1930 року у нас гостювала сестра Марусі Льоня, чоловік якої Цвирко-Годицький був лісничим у маєтках графа Радзивіла на Білорусі біля Барановичів. Потім Маруся була у неї зимою 1930/31 року. Тоді були напружені взаємовідносини між Польщею й советами, а тому я не хотів, щоб вона там довше була, і за пропозицію моого швагра влаштуватись там на працю подякував. Пізніше він загинув у час «звільнення» білоруських земель советами від поляків у 1939 році, а Льоня загинула в час німецької окупації в 1942 році.

Коли Маруся повернулась у Подебради, Романкові тоді було півтора року. Він уже ходив і потрохи вчився говорити на двох мовах по-українському від нас і по-чеському від сусідів. Тоді ми мали помешкання з кімнати та кухні у Мікшовської та добрих сусідів в її домі.

Я сумлінно виконував свої асистентські та лекторські обов'язки, передаючи студентам свої

знання, які мав, та цікавився і був у курсі всіх досягнень у галузі лісової науки. У мене якось бракувало часу більше уділяти уваги моєму синкові Романкові. До того ж поза академічною працею я мав багато громадських обов'язків в «Українському Соколі», Товаристві колишніх Українських Старшин, Аграрному Товариству, Спілці Українських Лісівників і навіть у Спілці Українських Воєнних Інвалідів. З багатьма, закінчивши ми студії в УГА, я підтримував листовий зв'язок майже на сотню адрес. Поза цим я писав де-які замітки та статті до «Тризуба» й інших часописів. Маруся часто нарікала, що я із-за суспільних обов'язків занедбую обов'язки дружини та батька, а до того ще витрачаю зі свого скромного утримання гроші, приміром, на видання часопису «Село» та на ріжні подорожі в справах організацій.

А проте жили ми хоч і бідно, але дружно. Синок наш задовольнявся скромним, не мав дорогих іграшків і не був розбещеним. Найдорожчу іграшку-медведика привіз я йому, вернувшись з праці в Карпатському пралісі.. Роман ним дуже дорожив і спав з ним, поки почав ходити до школи.

Словом, жити можна було, а тим, хто матеріально жив ліпше, ми не заздили. Головне ми всі були здорові й лікарів не турбували. Лише один раз Романкові сталася біда. Заглядаючи до склепу в домі через вікно вниз, упав на купу з порошковим гашеним вапном. Вапно попало до очей, його не цілком згашені зернятка спричинили різкі болі. Він не міг відкрити очей, щоб їх промити. Я тоді був у лісовому кабінеті. Перестрашена дружина сказала мені, що наш синок може осліпнути. Я відразу з першим потягом поїхав з ним до спеціяліста в Коліні. На щастя лише трохи була пошкоджена рогова оболонка на одному оці, до якої врізалися крупинки вапна, які лікар вийняв, притиснувши роз'їдання оболонки. З часом сліди від того згладились, а друге око залишилось непош-

кодженим. Все обійшлося добре після кількох поїздок до спеціяліста.

Життя проходило своїм порядком, лише байдуже відношення до того моого становища зі сторони моого шефа, який тоді був деканом агрономічно-лісового факультету, відбивало у мене прихильність до нього, але я не звертав на те уваги й охоче виконував свої академічні обов'язки, й як лектор користувався уважністю студентів. На мої виклади приходили майже всі студенти, яких на останніх річниках було лише по десятку. А на лекції моого шефа ходили лише по черзі для дотримання необхідного кворуму.

З прочитаного курсу «Охорони лісу від рослинних шкідників», який мене найбільше цікавив і до якого я додав основи рослинної соціології, я написав підручник, що був переписаний на друкарській машинці лише в шести примірниках. Видавниче Т-во при УГА тоді вже припинило свою чинність за браком коштів, а до того майже всі його члени після закінчення студій в Академії від'їхали на працю по своїх або споріднених спеціальностях. Мій шеф визнав мій підручник надто «теоретичним» і не цілком «дозрілим».

15.

Літні вакації для ознайомлення з лісовим господарюванням та набуття, так мовити, практичного стажу я провів у 1928 році з моєю дружиною в Жданіцах на Мораві біля Славкова (відомого з наполеонівських війн Аустерліца), де характер лісового господарювання був дуже близький до умов Правобережної України. Там я докладно простудіював способи господарювання та їх історичний розвиток і написав грунтовну статтю на 15 сторінок друку для «Записок УГА» на тему способи переведення низькостовбурного лісу на високостовбурний у Жданськуму комплексі на Мораві. Але мій шеф, протримавши її у себе майже рік, не знайшов у ній нічого вартого для опублікування в «Записках

УГА». Я тоді переклав ту статтю на чеську мову і послав до чеського лісового журналу «Лесніцка Праце», який помістив її повністю на своїх сторінках у 1931 році і прислав мені півсотні відбиток окремою брошурою та пару сотень корон гонорару. Моїй праці gratulovali чеські професори й особливо старий професор А. Нехлеба, який помістив про неї прихильну коротку рецензію.

Це прийшло в той час, коли я розійшовся в поглядах з БУДом та вийшов з нього. Правдоподібно А. М. Лівицький вважав мій вихід причиною такого відношення до мене моого шефа і хотів допомогти мені здобути ліпше становище в Академії, але я, як уже зазначив, не був матеріялістом, а тому не було це причиною моого відмовлення від співпраці в братстві. А поза цим говорити тоді про якусь наукову кар'єру не доводилось.

Уже на 1927/28 рік прийняття нових студентів до УГА не було дозволено. Академія мала поступово ліквідуватись. Про перенесення її чинності до Ужгороду при тогочасній спробі чехізувати Закарпатську Україну не могло бути мови. Мій колега Сергій Колубаїв, який був професорським стипендіятом при катедрі охорони лісу не чекав цієї ліквідації. За порадою відійшовшого професора А. Нехлеби він спочатку подав прохання, щоб дозволили йому відбути добровільну практику в Інституті охорони лісу в Празі для поглиблення своїх знань як професорським стипендіятом УГА, а потім через рік його як доброго знавця лісівих тваринних шкідників, а особливо жуків, прийняв на працю професор д-р Комарек до свого досвідчного інституту, де він виконав цілий ряд наукових праць, хоч по його скромності, а до того ж як чужинець не був належно відзначений, але зате повністю використаний.

З ініціативи Українського Академічного Товариства в ЧСР, яке почали відігравало роль Української Академії Наук на чужині, відбулось в Празі два наукових з'їзди українських культурних діячів, які працювали в Чехо-Словаччи-

ні, в Українському Науковому Інституті в Берліні, в Українському Науковому Інституті у Варшаві та Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові.

З'їзди ці мали поважний характер, на яких читалися доповіді з різних галузей науки та економічно-господарської чинності. На 2-му з'їзді в 1931 році я прочитав реферат про «Модрину й її важливе значення для лісового господарства України». Праця ця не була опублікована й десь загинула так же як моя дипломна праця, підручник «Охорони лісу» та підручник по «Лісовій досвідній справі».

Осідком Українського Академічного Т-ва був Український Вільний Університет у Празі, при якому були чинними ріжні спілки: істориків, філологів, правників. Поза цим велику працю провів Український Педагогічний Інститут, виховавши сотні високоосвічених учителів. Більшість професорів УВУ, УПІ та УГА були членами Академічного Т-ва, підтримуючи його чинність аж до ліквідації його в час німецької окупації ЧСР та заглadi його свідків з приходом до Праги советського НКГБ в 1945 році.

Взагалі друга світова війна з усіма дикостями різних диктатур знищила наслідки культурної праці української еміграції в ЧСР. Від бомбової атаки в Празі був зруйнований власний будинок «Музею Визвольної боротьби України», в якому загинуло дуже багато експонатів і документів, що правдиво характеризували хід революційних подій в Україні в 1917-20 роках і культурну працю української еміграції з дуже засібною бібліотекою.

Створення «Музею Визвольної боротьби України» можна назвати патріотичною справою всієї української еміграції та українців-громанян Канади і США. Д-р О. Бочковський відбув подорож за океан, де широко був прийнятий українцями. Він зібрав значні кошти для музею, будова якого коштувала півтора мільйона корон.

У бібліотеці музею були всі видання УГА,

Українського Видавничого фонду в Празі та інших досить численних видань як літографованих, так і друкованих, крім усіх періодичних українських часописів та журналів того часу з усього світу. Були там і цінні рукописи невиданих творів. Здав і я до архіву бібліотеки мое досить цікаве листування в справах Товариства колишніх Українських Старшин, а також Аграрного Т-ва і Союзу Українського Сокольства за кордоном з його сокільським прапором і навіть мій сокільський однострій.

У Подебрадському музеї був дуже добре впорядкований відділ про УГА. Він об'єктивно представляв її десятилітню учебову і наукову чинність. Від нього не залишилось і сліду. В 1945 році весь архів і бібліотеку УГА було вивезено советським НКГБ невідомо куди. Цим ніби викорінювались наслідки чинності «українських буржуазних націоналістів». Подебрадські міщухи зажерливі за першої республіки на кожну корову, яку можна було дістати від українців, до того ж не шануючи їх, тепер за соціалістичної республіки на догоду російським комуністам з охотою нишили кожну добру пам'ятку про українців, залишивши ще гіршими міщухами, що не бачили тепер жодної користі від українців.

У 1926 році лісівники УГА оголосили «День лісу» і насадили «Український гай» на площі біля двох гектарів над Лабою. Були в ньому ріжкі переважно листовні породи та екзоти. Останні без належного догляду загинули, решта добре розвинулась. Той гай увійшов згодом в склад лісової дачі, втратив свою окремішність та назву. Пам'ять про нього також забулася.

Українці були непрактичні. Дістаючи від чехо- словацького уряду, завдяки правдивому гуманізму першого президента ЧСР д-ра Т. Г. Масарика, близько трьох мільйонів корон річно, вони все це віддавали подебрадчанам, не додумавшись побудувати ні одного власного будинку. За оренду курортного готелю для кабінетів, ав-

диторій і лябаторії та бібліотеки за два роки було заплачено близько мільйона корон, а потім, коли все це було перенесено до замку короля Юрія, то платилося дирекції курорту пару сотень тисяч корон річно. А поза цим наймався ще один менший готель для авдиторії, деканатів і канцелярії Академії. За три мільйона корон УГА могла мати власну будову. Більшість професорів платили за свої помешкання в середньому по 3-4 тисячі корон річно і ніхто з них не додумався побудувати власну хату. Всі жили лише сьогоднішнім днем, не думаючи про майбутнє на чужині, бо кожний уявляв собі мати його на своїй рідній землі. Але так сталося, що ніхто її вже не побачив, за винятком десятка тих, що попали до Київської та Харківської в'язниці, а з них або на той світ, або в місця дуже далекі від рідного краю.

Взагалі з думкою про ліквідацію Академії, яка виконала своє завдання перед Україною, давши технічну й економічну освіту п'яти сотням інженерів ріжних фахів, треба було погодитись ще перед десятком років. Як уже згадувалось, перенесення чинності УГА до Ужгороду, головного міста Закарпатської України, яку чехи називали «Подкарпатською Русю», при тогочасному політичному курсі чехо-словацького уряду, було виключене. Чехи не визнавали за карпатськими русинами права на їхне справжнє національне ім'я українців і навіть заборонили приймати їх студентами до УГА. Можна було приймати на студії українців лише з Галичини та Волині, що були під Польщею й то як емігрантів. Для запаморочення карпатських русинів вони підтримували русофільський рух та запопадливо провадили чехізацію з будовою нових гарних чеських шкіл, залишаючи в старих дерев'яних, відживших свій вік, примітивних будovah ті школи, де навчання провадилося українською мовою. Трохи в ліпшому становищі були школи з карпаторуським діялектом з нахилом до російської мови менше зрозумілої

від чеської. Тон такому напрямкові освітньої політики на Закарпатській Україні задавали діячі чеської аграрної партії, яка вважала її своєю принадлежністю й, договорившись з жидами та угорцями, разом з ними затримувала освідомлюючий український національний рух. Дозволи на працю там українським емігрантам майже не давались. Лише соціал-демократи та комуністи підтримували українців, але вони були в меншості.

При такому відношенні до українців не лише про перенесення чинності Академії на Закарпаття, але й про призначення там для учбової чинності її професорів та лекторів не могло бути мови. Мені особисто було відмовлено в призначенні мене допоміжним народнім учителем ніби за браком «педагогічної освіти», а мої дружині, яка після закінчення гімназії мала дворічні педагогічні курси відмовили за «браком вільної учительської посади».

Про повернення на підсоветську Україну для застосування там набутих знань в початку тридцятих років не доводилось думати. Жорстоке нелюдське переслідування українських культурних працівників під гаслом боротьби з «буржуазним націоналізмом», штучна організація голоду з гаслом ліквідації куркульства з суцільним видиранням від українських хліборобів харчових засобів, від чого загинули мільйони безборонних селян, убивало всі надії на можливість національно-культурної праці в рідкім краю.

Виїзд на працю у Польщу мені особисто був не по душі. При моєму негативному ставленні до політичної орієнтації на Польщу я не міг звертатись за допомогою до УНРівських діячів у справі дозволу на виїзд туди та підшукання там відповідної роботи.

Була ще можливість виїзду на працю до США або Канади, де потребувались працівники лісового господарства. Я навіть почав учитись англійської мови, але виявилося, що приймали на таку

працю лише молодших від сорокалітнього віку, а я вже був старим. Можливо довелось би працювати звичайним робітником.

Отже треба було знайти якусь можливість продовжити свою працю по лісовій спеціальності в Чехо-Словаччині. Тимчасово така можливість настала, але не на довго.

16.

Професор М. Косюра, який реально оцінював наше становище, попробував було дістати працю в лісовому досвідному інституті рослинної продукції і лісової економіки в Брні, яким керував професор д-р інж. Гаша. Він добився того, що йому були дані кошти на проведення досліду пралісових формацій на Карпатській Україні. Такі пралісові порости в недоступних для лісокористування положеннях ще збереглись без втручання людини з його господарською або руйнуючою чинністю. Для цих праць у час літніх вакацій 1931 року Косюра прийняв свого асистента Подоляка та мене.

В десяти кілометрах на північ від села Ставного, що розташоване в початку річки Уж біля польського кордону на верховинах Східніх Бескид ще були непорушені деревостани букових пралісів. Там за вказівками професора Косюри ми заложили досвідні площини та провели всі таксаційні виміри. Працювали ми там близько двох місяців у серпні-вересні, маючи притулок у ловецькій хаті на висоті тисячі метрів. Для допомоги ми взяли собі фігурантами п'ятьох молодих русинів з більчого в четырьох кілометрах малого бідного гірського села. Бог знає чим люди там живились, бо лісових розробок там не було, а на гірських схилах шматочки полів були такі малі, що пес міг би закрити їх своїм хвостом. Дітей там було багато, бо кожний селянин мав їх не менше п'яти, не рахуючи померлих.

Майже до п'ятилітнього віку, як хлопчаки, так і дівчатка, ходили босі без штанців у брудних довгих полотняних сорочках. Цікаво, що в

цьому Богом і людьми забутому селі була жідівська корчма з крамницею. Жидівські діти, звичайно, босі не ходили, були одягнені та добре харчувалися.

Цікавим був у нас один фігурант — 20-літній хлопець, грамотний, гарний, добре фізично розвинений. Називався він Ілько. Йому належало ще відвувати військову службу в Чехах. Тому про влаштування на постійну працю поза своїм селом він не думав. Ілько про все розпитував та любив в час полудневого відпочинку висловити й свої думки.

«От, якби війна! Все може було б інакше.»

— А що ж би ти робив, якби прийшло до війни?

«Як що? Воював би.»

— За що ж би ти воював і проти кого?

«А все рівно проти кого. Може тоді все переміnilось би на ліпше.»

— Іти б тобі, Ілько, до Січі Запорізької туркабити, та, на жаль, немає тепер тієї Січі.

«Нічого, я піду до чеського війська й научусь там стріляти, а потім видно буде, що далі.»

Одного разу він не прийшов на працю. Питаємо, що з ним сталося?

«Пішов у неділю до лісу здобувати мед диких бджіл в дуплах дерев. Нещасливо впав з дерева і зламав два ребра.»

Під кінець наших праць прийшов Ілько худий, виснажений. Лаяв кляті бджоли, що покусали його, через що він упав з дерева.

— А чого ти, або твій батько, не заведете пасіку, коли ти так любиш мед? Та ще й заробити на цьому можна.

«Еге, заведи та чекай два чи три роки поки з того щось буде, а там хтось прийде та й забере. А тут відразу готове можна знайти як пощастити.»

— А садок чому не насадите? У вас в селі нема жодного яблока. За кислицями ходите у ліс.

«Дурний я був би, якби чекав п'ять чи більше років, коли в тому садку будуть яблука.»

От такі були діти карпатської природи глухих закутків, віддані напоталу чеським аграрникам. З цими фігурантами ми під безпосереднім керуванням проф. Косюри зробили всі належні виміри на п'яти пробних дво-триектарних площах з належним описом лісового займища. Я зібрав і впорядкував повний гербарій травистої рослинності з відповідним описом її розташування та поширення під зімкнутим і відкритим (в наслідок повалених хуртовиною лісових кількасотлітніх велетнів) пологом лісу. Словом, на наш погляд праця була зроблена сумлінно і з дотриманням наукових вимог при досвідній праці.

Але проф. Косюра вчинив помилку в тому, що надто самостійно визначив завдання та напрямок дослідження, не порозумівшись у подробицях праці ані з професором д-ром Гашею, ані з його заступником в інституті лісової продукції д-ром Лепорським при виборі досвідних площ, що мали бути сталими і на яких мали робитись у наступні роки дослідження. Треба було перед початком робіт викликати на місце Лепорського і в порозумінні з ним вибрati місця для дослідження та запроектувати напрямок праці в залежності від тих завдань, які ставив собі інститут.

Проф. Косюра взагалі не вважав потрібним рахуватись з Лепорським як ще з молодим науковим працівником, а до того ще й росіянином, від якого нічого доброго не можна було сподіватись. Коли д-р Лепорський сам приїхав на місце наших праць і знайшов, що з п'яти площ дві не були цілком типовими для пралісу, бо в час світової війни в 1914-15 роках дерева були гарматною стріляниною пошкоджені, Косюра посварився з ним і образився на проф. Гашу за те, що він послав Лепорського.

Повернувшись до Подебрад, ми опрацювали здобуті матеріали з усіма таксаційно-статистичними даними, відповідними плянами і графіками, поперечними зрізами дерев та гербарієм. Усе це з листовною доповіддю проф. Косюри

відвезли ми (Подоляк і я) до Брна в інститут рослинної продукції й передали д-рові Лепорському. Він сказав, що про нас доповість проф. Гаші, а від себе висловив задоволення з нашої докладної праці, лише зазначив, що матеріял з двох площ не буде мати наукового значення для тієї цілі, яку має на увазі інститут, а на трьох інших ще бракує додаткових даних. Д-р Лепорський представив нас проф. Гаші, який подякував нам за нашу працю, зазначивши, що, на жаль, сталося непорозуміння при визначенні завдання, а тому доведеться на слідуоче літо внести відповідні корективи...

У 1931/32 академічному році учебова діяльність в УГА проходила в значно зменшенному розмірі, бо залишився лише останній четвертий річник студентів, які в наступному році мали скласти останні іспити та опрацювати дипломні завдання. У мене відпали лише практичні вправи з молодшими річниками. А мої виклади припадали на цей останній річник. Тому зима та весна пройшли у мене як звичайно за академічною працею.

Настрій в Академії був ліквідаційний. Перший ректор проф. інж. Ів. Шовгенів ще перед роком виїхав у Варшаву, де дістав відповідну працю в гідротехнічній установі. За ним виїхав і другий ректор проф. Сергій Тимошенко, який почав працювати на Волині як відомий архітектор. Також залишили Академію ще кілька інженерів, які знайшли відповідну у своїх спеціальностях роботу. Так, приміром, лектор (пізніше доцент) будови доріг інж. Олекса Петров виїхав у Болгарію.

Ректором УГА був обраний мій шеф проф. Іваницький. Він з іншими професорами, яким не було куди подітись, ще раніше плянували зробити запис на нормальні курси навчання в УГА, але заочно. Заочні студенти мали б диставати написані лекції і листовно складати іспити та одержувати дипломи.

Я разом з іншими, більш рухливими, що могли дати собі раду в іншій чинності, запротестували

проти такого проекту. Таке заочне навчання могло б скомпромітувати добру славу УГА як поважної високої школи, що дала відповідні теоретичні і практичні знання п'ятистам інженерів. Говорити поважно про заочну науку на технічних відділах, де без практичних вправ у лябораторіях, уряджених кабінетах з відповідними пристроями не могло бути докладного знання по важливих предметах, — означало б легко важити дійсним навчанням до того при зменшенні складу професорів по головних предметах. Це використали б наші вороги та оплюгавили б добрє ім'я УГА.

Для тих, кому не було куди рухатись, можна було б видумати якісь заочні курси головно в царині економічних наук і кооперації, а з інших можна було б говорити про якусь галузь промисловості, як молочарство, миловарення тощо, або огородництво, пасічництво, садівництво. Але це могло б робитись не під фірмою УГА, але якогось інституту заочного навчання. Цей протест дуже не сподобався моєму шефові, але тим часом він на нього не реагував, я був потрібний як лектор для дочитання лекцій останньому річникові студентів.

Ставши ректором Академії, професор Іваницький вирішив добитись в міністерстві допомоги професорам, що залишаться в Академії після останнього випуску інженерів, але асигнування на УГА в 1933 році було значно меншим у загальній сумі професорських платень, ніж було в 1932 році. Отже треба було розмір платень зменшити, або скоротити професорський склад. Скорочення припало на молодших. Першим підпав цьому скороченню я, а за мною Подоляк. Після закінчення останнього академічного року нам було сказано, що ми будемо діставати платно лише до кінця 1932 року, а тому маємо потурбуватися про підшукання собі відповідної праці.

З нашої підготовки до наукової праці нічого не вийшло. Лише Сергій Колубайв продовжував

працювати в інституті охорони лісу в Празі, що пізніше ввійшов у склад Чеської Академії наук. Тоді я звернувся з проханням до проф. Гаші дати мені якусь працю в інституті лісової продукції в Брні. Він відповів мені, що може лише на час літніх вакацій дати мені тимчасову роботу на пару місяців у Карпатських лісах, що була розпочата в минулому році і буде продовжуватись під керуванням д-ра Корсуня. Я погодився, бо по літніх феріях мусів працювати ще в УГА до кінця року.

У другій половині червня я виїхав до Брна, звідки вирушила до Ужгороду невелика експедиційна група в складі д-ра Корсуня (малороса), інж. Кочетова (москвича), інж. Ів. Губки (русино) та мене (українця). Заручившись згодою та допомогою дирекції Карпаторуських лісів, ми виїхали спочатку на давнє місце минулорічних праць, де я показав зазначені досвідні площини, з яких у трьох були проведені додаткові дослідження. Потім ми перемандрували на гірський хребет на південний схід від річки Ужа, де не було жодного пошкодження первісних деревостанів від війни та втручання людини. Пробули ми там липень, серпень і початок вересня. Погода нам сприяла.

Ми дружно і весело працювали, виконавши належну програму робіт. Розмовляли ми переважно по-російському, при виконанні завдань дотримувалися чеської термінології, а до фігурантів ми, за винятком росіяніна Кочетова, зверталися по-українському. З Губкою особисто я говорив також по-українському. Розмов на тему наших світоглядів ми уникали. Ми відмежувалися від зовнішнього світу та подій у ньому, щоб цілком незалежно пожити в природному середовищі пралісу. Впродовж усього часу ми не стриглися і не голились, щоб бути більше подібними до лісових людей.

Коли ми у вересні повернулися до Ужгорода, то мене місцеві жиди вважали за свого земляка з Галичини, бо моя борідка та виросле на скро-

нях волосся у вигляді пейсів надавали мені вигляд інтелігентного жида.

В Ужгороді я бачився з моїм колегою Василем Мурашком, який працював у дирекції лісів по лісовлаштуванню. Матеріально він був значно ліпше від мене забезпечений і користувався більшими вигодами життя ніж я, але належної його здібностям кар'єри не міг зробити. На Закарпатській Україні скрізь мали перевагу й були пануючою групою чехи. До співпраці вони допускали угорців та почести жидів, що претендували до співпанування. Дещо з того випрошували русофіли, а українцям залишались об'їдки. Русини були поневоленими без власного імені працюючим для панівної групи народом. Мої можливості влаштуватися там на працю були сумнівними, а тому я й не намагався туди дістатися, за виключенням спроби учительування, в чому було мені відмовлено. А тим українцям, яким все таки вдалось влаштуватися там на працю, пізніше в 1939 році було дуже зле. Тоді Гітлер погодився на окупацію угорським військом Карпатської України, яка мала сміливість проголосити себе самостійною. Українці, які не встигли втекти звідти, в більшості були ліквидовані. Найбільше потерпіла при цьому національно свідома молодь, яка належала до українських руханкових товариств «Січ», що пізніше ввійшли в склад організації національної оборони «Карпатська Січ», яка відважилася зробити збройний спротив угорським окупантам.

Закінчивши роботу в пралісі, ми зупинилися на день в Ужгороді. Там ми відзначили нашу товариську співпрацю в одній винарні на ужгородському пригорку, де під циганську музику дуже добре пилося чудесне вино з мінеральною водою, після чого відпочили в домі лісівників.

У Брні ми з'явились до професора Гаші як «лісові люди». Він, звичайно, розсміявся, побачивши нас, і попросив дати йому нашу групову фотографію чотирьох пionерів наукового дослідження пралісу. Далі мало бути опрацьо-

вання здобутих даних в добре уряджених кабінетах з електронними пристроями, які з математичною точністю обраховували цифровий матеріал.

Я попросив професора Гашу включити мене також до цієї праці. На це він з жалем відповів:

»Я читав вашу працю про Жданський ліс, що була опублікована в «Лесніцке праце». Вона мені сподобалась і могла б бути темою для докторської дисертації. Тому я хотів би мати вас співробітником інституту. Але, на жаль, у цьому році мені зменшили асигнування на проведення наукових праць. Я вже дав можливість вашим землякам Лепорському та Корсуневі зробити докторати. Тепер на черзі інж. Кочетов. Ваше становище було б тяжче. Вам треба було б ностирифікувати ваш диплом перед тим як узятись за докторську дисертацію. Можна було б і це зробити. Довелось би вам записатись на останній четвертий річник нашої високої лісової школи, а іспити для вас, сподіваюсь, були б формальністю. Але... головне гроші. Ви маєте родину. Вам потрібне стало утримання. А я цього не можу вам дати. Сякий-тайкій заробіток платою за працю по годинах вас, звичайно, не може задовольнити»...

Так у Брні мені остаточно довелось примиритись з думкою про кінець моєї ще не початої наукової кар'єри. Після цього мені може було б доцільніше звернутись до дирекції лісів князя Ліхтенштайн, якому належав той лісовий комплекс у Жданіцах на Мораві, з проханням прийняти мене на працю звичайним лісником, бо дістати відразу посаду лісничого було виключено. Але це не відповідало моєму званню інженера-лісівника й я цього не зробив, бо ніби цим понижав звання, що дала мені УГА. Пізніше довелось працювати на нижчому рівні — поденного робітника.

ЛІКВІДАЦІЯ УГА

17.

Попробував я ще на іншому полі продовжити свою національно-культурну працю. Таким полем могла бути Закарпатська Україна. Наші люди там були забуті культурним світом і навіть без власного національного імені. Треба було в першу чергу викликати у них стремління до господарської самодіяльності. Поліпшити своє матеріальне становище там міг кожний селянин навіть на тому малому шматочку землі, що мав серед лісових масивів. Там можна було заложити пасіки бджіл, насадити садки з добрими овочевими деревами, плекати яйценосних курей, поліпшити породу корів з більшою удойністю, корм для яких все можна було знайти на лісових зрубах, а також на полонинах та й ту козу чи пару овечок все якось можна було прогодувати поза своїм шматком землі. Саме головне треба було побудити людей до кооперативного збуту своїх господарських виробів та закупу за них необхідного, щоб не дати використовувати себе жидам, бо одну жидівську родину добре живили десять християнських родин, а до того ще отруювали своє здоров'я в їхніх корчмах «паленкою» з різною мерзотою, що додавалась начебто для більшої міцності. Треба було затурканого бідного русина трохи освідомити і піднести хоч на рівень галицького селянина, який уже став до боротьби проти національного і соціального пригноблення від поляків та жидівського визиску.

Цьому могло б почести сприяти видавання відповідного сільсько-господарського часопису українською мовою. Порадившись на засіданні управи нашого Аграрного Т-ва, ми вирішили з'ясувати можливості для видавання такого часопису. На Закарпатській Україні панами становища були чеські аграрники. Вони підтримували там росіян і давали субсидії на видання для хліборобів часопису на російській мові. Російської мови селяни там не розуміли, зміст надру-

кованого не відповідав умовам тамошнього дрібного господарювання, а тому того часопису там ніхто не читав, бо й зміст його був не відповідний. Село залишалось малокультурним і забитим, не дістаючи належної поради для поліпшення своєї господарської чинності. Більшість селян живилася принаїдними заробітками здорових членів родини на лісорубних працях, з яких значна частина пропивалась у жидівських корчмах.

У Подебрадах у 1932 році перебував на лікуванні співробітник Швегли, основоположника та ідеолога чеської аграрної партії, Прокупек. Він був також і соколом. Мене з Прокупеком познайомив сокільський староста Йозеф Труглярж, представивши йому мене як сокола та поважного вдумливого українця. Я це використав, щоб поговорити з Прокупеком на тему культурної допомоги карпатським русинам. Він охоче мене прийняв і ми обмінювались з взаємним зацікавленням думками впродовж пари годин. Про жалюгідне становище українських селян-хліборобів йому було все добре відоме. Тому на мій закид аграрній партії, що вона на перекріп своїй ідеології не допомагає, а навпаки пригнічує закарпатських дрібних хліборобів, він відповів:

«Я добре знаю становище русинів, яких я особисто вважаю українцями, а не росіянами. Тепер у партії я не чинний. Я хворий і відійшов від політичної діяльності. Прийшли тепер нові діячі, які в своїй практичній чинності відійшли від тих ідеалів, що для Швегли та мене були основою нашої організаційної діяльності. Становище ваших земляків на Підкарпатській Русі, так мовити, в осередку культурної Європи своїм примітивізмом компромітую нас, чехів, як найбільш культурного слов'янського народу. Є в цьому в значній мірі наша вина. Але тим часом треба ще почekати поки той народ після угорського поневолення трохи прийде до себе й усві-

домить собі свою людську гідність та національну приналежність.

Я особисто хотів і пробував допомогти русинам, але, на жаль, там не було з ким говорити, а тим більше перевести якусь акцію. Там немає власної інтелігенції. Стара інтелігенція змадяризована, а нова лише постає і не бачить ясно правдивого шляху для здобуття належних прав своєму народові. А до того ж люди звикли там до тієї біди, що там панує. Це робить їх пасивними. Там немає ще людей з ширшим політичним світоглядом, які реально могли б оцінювати можливості боротьби за ліпше становище, опираючись на власні сили, а не на чужу допомогу. Розвиток відповідних форм національно-суспільного життя за демократичного устрою в значній мірі залежить і проходить в об'єднаній політичній боротьбі. Ваші земляки в цій боротьбі мають двох сильних конкурентів: угорців та жидів. Вони не бажають втратити своє панівне становище і намагаються тримати русинів у примітивному стані. До цього приєднуються ще й наші чехи з прағненням за кошт русинів зайняти відповідне становище державної нації, а жиди допомагають їм у цьому. Ситуація там надзвичайно скомплікована і лише розумний політик може зробити реальну оцінку тамошнім обставинам».

Я уважно слухав ширу розповідь Прокупека, а тому він далі продовжував:

«Я особисто давав поради тим, що звертались до мене як представники русинів, як їм добитись належних прав. Але на другий день мої дискретні поради були відомі угорцям та жидам, які мають розумних представників і з якими можна договоритись, не будучи прозадженним. Нам, аграрникам, на Підкарпатській Русі доводиться боротись з іншими політичними партіями за свій вплив. Виявилося, що з уграми та жидами ми могли договоритись про підтримку нашої партії на виборах до ріжніх органів і установ, а з русинами не було з ким говорити...»

Ти, побратиме, ще не досвідчений в політичній боротьбі, а тому осуджуєш поступовання аграрників та іх тактику у відношенні до твоїх закарпатських земляків, але об'єктивно при сучасних обставинах вони не можуть інакше політично діяти. Щодо підтримки російського напрямку, то кожному розумному політикові видно, що з русинів росіян не буде. Але там, крім мадяронської, досить сильна русофільська інтелігенція, яка служить нашій партії, а тому ми повинні задоволінняти їх бажання».

Вислухавши всі зауваження Прокупека, я відповів:

— Після твого, шановний побратиме, пояснення політичне становище русинів-українців для мене стало яснішим. Але воно не буде тривати таким вічно. В майбутньому рано чи пізно прийде до національного пробудження. Його мали б аграрники підтримати в правдивому національному напрямку, а не запаморочувати якоюсь російщиною. Українського напрямку на Підкарпатській Русі тримаються лише соціал-демократи та комуністи. Останні мають прихильність серед бідняцького населення і витіснять у найближчі роки політичний вплив аграрників на село.

У нас тут, у Подебрадах, засновано Українське Аграрне Товариство для студій аграризму з всебічним ознайомленням форм господарської чинності хліборобів. Нам добре відома чинність великого товариства «Сільський господар» у Львові на західних українських землях під Польщею. Цей «Сільський господар» видає вісник для селян-хліборобів, у якому багато цінних порад, що сприяють культурному піднесенню галицьких хліборобів та побуждають їх до самоорганізації на кооперативних основах.

Такий хліборобський часопис в українській мові могло б видавати наше Аграрне Т-во в Ужгороді в пристосованні до місцевих обставин та умов господарювання. Ми маємо для цього досить відповідних спеціалістів, які могли б бути

співробітниками нашого часопису. Якби чеська аграрна партія могла допомогти нам одержати на початок видання такого сільського-господарського органу, ми могли б розпочати його видання. Ми сподіваємось, що він буде мати успіх, а тому з часом шляхом поширення передплати за рік-два стане самоокупаємим.

На таку мою пропозицію Прокупек, трохи подумавши, відповів:

«Знаєш, намір вашого товариства не позбавлений практичного сенсу й подобається мені, але, на жаль, я не маю тепер впливу на вирішення такої навіть незначної справи. Тобі треба звернутись до секретаря чехо-словацької аграрної партії на Підкарпатській Русі інж. Йозефа Заєця. Мені здається, що він міг би підтримати тебе, бо тобі можна довірити, а до того ж твоя пропозиція реальна».

— Наскільки мені відомо, інж. Заєць вороже ставиться до всього українського, а до того ж мене він не знає і не захоче зі мною говорити.

«То нічого. В політичній чинності особисті симпатії чи антипатії не відиграють великої ролі. Ти лише попробуй переконати його в доцільності нашого наміру в інтересах партії. Я напишу йому маленьку рекомендацію про тебе».

Прокупек написав на своїй візитівці пару слів з порадою уважно вислухати мене. Я написав тоді листа Заєцю до Ужгороду, прохаючи його призначити мені побачення, коли він буде в Празі, прикладавши до того візитівку Прокупека. Через кілька днів я дістав відповідь, що він буде за тиждень у Празі і просить зайти просто до парламенту для побачення з ним, як з посланцем Підкарпатської Русі.

Побачився я з інж. Заєцем в кулуарах парламенту, де аграрники мали свою «клубовню». Він був високого росту, стрункий, з інтелігентним обличчям і трохи посивілим волоссям. Зовнішньо він робив приемне враження. Прийняв він мене досить чимно. Ми сіли біля круглого столика на м'яких фотелях. Заєць запропонував ме-

ні закурити і попросив сказати, що за справу я маю до нього. Я оповів йому так же, як і Прокупекові про наш намір видавати сільсько-господарський часопис. Він вислухав мене уважно, а потім в прихильному тоні відповів:

«З вашими думками в цій справі я цілком по-годжуєсь. Ваш намір має реальні основи й дісно може сприяти самодіяльності дрібних хліборобів в поліпшенні їхньої господарської чинності. Що ж, починайте!»

— Дякую вам, пане посланець, за вашу ласкаву згоду, але для початку ми потребуємо вашої реальної підтримки. Нам потрібна бодай невелика матеріальна база, поки ми не дістанемо підтримки від місцевого населення. Наше аграрне товариство не має жодних субсидій і не має таких засобів що могло б самостійно розпочати видання часопису. За справу видання часопису могли б узятись я та мій колега інж. Подоляк. Ми обидва є лекторами Української Господарської Академії, яка тепер ліквідується. Як би ви могли помогти нам дістати в Ужгороді таку працю, при якій ми могли б побічно редагувати та видавати часопис. Це було б одне, а друге — на видатки друку часопису й оплату гонорару його співробітникам за статті необхідно мати на початку пару тисяч корон. Пізніше я сподіваюсь на підтримку українського народовецького учительства, бо лише в співпраці з ним, ми зможемо здобути стільки передплатників, що зможемо без сторонньої допомоги продовжувати видання часопису.

Своєї відданості аграрній партії ані тепер, ані на майбутнє я не висловив, а загадка про народовецьке учительство відразу охолодила по-сланця, а тому він відразу заявив:

«В справі матеріальної допомоги я нічого не можу для вас зробити і нічого не обіцяю».

— Але ж ви підтримуєте русофілів, даючи значні гроші на видавання російського часопису незрозумілою місцевому населенню мовою, яко-

го ніхто не читає і від якого жодної користі ані хліборобам, ані аграрній партії немає.

«Це не так! Наша партія їм нічого не дає. Вони дістають допомогу з місцевих фондів.»

— Без вашого посередництва вони цього не мали б.

«То справа інша, а крім того це було зроблено раніше. Тепер ми до цього не втручаємося».

— Вибачте, пане посланець, за зауваження. Але ваша орієнтація на русофілів та мадярів помститься вам в майбутньому. Ви не рахуетесь з національним пробудженням русинів, яке набирає українського характеру. Чехізувати їх не вдасться. Це врахували комуністи та соціал-демократи. Вони, підтримуючи український напрямок, здобудуть серед дрібних хліборобів усе більше й більше прихильності та приваблюють на свій бік учителів, з якими ви не рахуетесь. А їхній вплив на населення з кожним роком все більше й більше зростає. За пару років серед русинів за вас на виборах буде голосувати значно менше і ви втратите пануюче становище на Підкарпатській Русі.

«Покищо ваше народовецьке учительство дуже слабе. А робити його сильнішим нам немає потреби».

— Але воно виросте й буде сильним!

«Тоді ми будемо з ним рахуватись».

— Тоді буде вже пізно. Дякую вам, що ви слухали мене. Може колись пригадаєте мої слова.

«Я розумію вас, але проти загально-державного політичного напрямку я не можу йти. А українська орієнтація у соціал-демократів та комуністів є лише їхнім тактичним засобом у боротьбі, а не ідеологічною основою їхньої чинності. І вони вас як українців реально не підтримають».

Зустрітись з Заецем мені більше не довелось. Намір видавати сільсько-господарський часопис залишився нездійсненим.

З академічною працею в УГА мені треба було покінчiti, хоч я міг би бути там до остаточної

ліквідації її в 1935 році. Праця там ще була, з січня 1933 року, після звільнення мене, на моє місце був прийнятий тихий і покірливий мій колега інж. Михайло Міткович.

На початку грудня 1932 року я дістав в УГА останню платню. Крім того, я одержав від інституту лісової продукції в Брні за мою працю в пралісі більше трьох тисяч корон. Це дало мені можливість вільніше рухатись. З мосю «Альма Матер» я розпрощався і виїхав зі своєю родиною з Подебрад, де, крім моого дитинства в Кубанському степу, пройшло десять найкращих років моого життя.

* * *

З початком ліквідації Української Господарської Академії, що поступово продовжувалася три роки, більшість активних професорів її, як уже згадувалося, з ректором інж. Ів. Шовгеновичем, а потім другим ректором інж. С. Тимошенком, а далі і третім — проф. Б. Іваницьким виїхали до Польщі. А за ними інж. В. Іванис, інж. Л. Грабина, д-р Ю. Русов, М. Косюра, В. Королів — старий та інші роз'їхались, знайшовши собі відповідну працю в Польщі, Румунії, ЧСР. Залишились у Подебрадах ті, кому не було куди подітись.

З ліквідацією УГА був заснований у 1935 році УТГІ (Український Технічно-Господарський Інститут) заочного навчання, який розсылав своїм слухачам лекції по окремих курсах економіки та українознавства (з яких найбільш поважним був «Вступ до націології» проф. д-ра О. Бочковського), а також кооперації, садівництва, огородництва, деяких галузей хемічної промисловості, німецької мови, тощо. Ці лекції розсилалися заочно зголосивши аж до німецької окупації ЧСР з ліквідацією її самостійності в 1939 році, а в 1945 році з приходом російських комуністів чинність УТГІ в Чехах цілком припинилася; але потім, емігрувавши до Баварії, відновилась. Там склад професорського персоналу поповнився втікачами з підсоветської України, що дало

можливість перейти до авдиторного навчання з утворенням агрономічно-лісового, інженерного, економічного, ветеринарного і фармацевтичного відділів (факультетів). Цей УТГІ прискореним темпом впродовж двох-трьох років уділив своїм слухачам до двохсот дипломів інженерів та більше сотні магістрів фармації. Я особисто в цьому інституті не приймав участі, а тому не буду про його чинність говорити. Про УГА та УТГІ турботами моого старого приятеля Олекси Козловського з виявленням його найбільшої ініціативи були видані збірники про наукову та учебову працю в них, які залишилися матеріальними свідками вільної творчості національно-культурного вогнища на чужині.

* * *

Поступово вимирають живі свідки української культурної чинності, про яку в підсоветській Україні дуже мало, або нічого доброго невідомо. В тяжких обставинах боротьби за фізичне існування більшість абсолювентів УГА не забули про те, ради чого вони залишили свій рідний край. Але, як то завжди буває, поруч добра існує й зло; найшлисі і такі слабодухи, які пізніше побоялися признатися до минулової української національної спільноти і навіть забули свою рідну мову. Правда, таких виявилося небагато і коли вони разом із своїми дітьми зденаціоналізувались, великої шкоди для України від цього не постало.

Українська Господарська Академія свою позитивну історичну роль у вільному розвитку української національної культури виконала в минулому та буде згадана за це не злим тихим словом у майбутньому.

Пряшів на Словаччині,
березень 1962 р.

РОЗДІЛ II

Боротьба за існування

ВЛАСНИЙ ХУТИРЕЦЬ

1.

Головним співробітником в «Селі» Аграрного товариства був д-р Гр. Симанц. Він мав птахівничу фарму в селі Мрач біля м. Бенешова біля Праги. Г. Симанц переконливо розповідав про всі вигоди птахівництва і запросив мене приїхати до його й подивитися на його фарму.

Десь на початку листопада я заїхав на його «хутрі» біля залізничної зупинки Мрач. Дерев'яні будови, серед яких головна була отинкована з середини й зі зовні, були в належному стані і пристосовані до виплекання тисячі курей та стільки ж курчат, але жодної курки, коли я туди приїхав, там не було. На моє здивування Г. Симанц пояснив, що він таким малим господарством не задоволений і всіх курей продав, бо вони до того ж не були чистокровними. Тепер він у спільноті з багатим підприємцем Махонем вирішив заснувати велику фарму-фабрику для продукції яєць і м'яса в районі Праги. Відповідна ділянка землі для купівлі вже мається. Як лише справа купівлі буде оформлена, будуть відразу побудовані належні курники та приміщення для інкубації й хову курчат. Далі він заявив:

«Мій хутрі у Мрачі я не хочу продати, бо бажав би зберегти його як пам'ятку про початок моєї господарської чинності. Я не хотів би залишити його без догляду. Я був би дуже вдячний вам, коли б ви з Подебрад переїхали сюди мешкати й користуватись усіма приміщеннями цілком безплатно».

— Мені здається, що ці приміщення є відповідними для птахівничого господарства, а тому я охоче міг би тут оселитись і почати господарювати, але з умовою, що я буду тут повним і незалежним господарем.

«Ну, безумовно. Я до вашої діяльності, фактично, крім порад, не буду втручатись. Я цілком виїду звідси й більше сюди не повернусь. Хіба лише загляну до вас, як дозволите, в гості».

Коли Г. Симанц зі своєю жінкою цілком виїхав з Мрача і передав мені ключі від будинків, я на початку грудня переселився з родиною на Симанців хутір. Там я познайомився з архітектором Машатою, який також дуже цікавився плеканням курей та був захоплений можливостями мати від того більші прибутки ніж від будівництва, в якому в тридцятих роках виникла криза. Машата був соколом, а тому по-соціальському, як побратими, ми зійшлися. Від нього я купив півсотні курей, придбав для них корм і почав господарювати.

Але днів через десять повернувся до Мрача Г. Симанц. Це мене дуже здивувало.

— Що сталося, що ви несподівано повернулися?

«Дійсно сталаась несподіванка. Та ділянка землі, що я хотів купити, не надається для птахівництва. Вона недалеко від летовища. Там літаки будуть лякати курей і шкідливо впливати на їхню носність. Я вирішив зі своїм спільником перший організаційний період почати тут у Мрачі.»

— А як же буде зі мною? Я вже почав тут господарювати і зробив видатки на купівлю курей, корму для них і заплатив за вугілля.

«А чого це ви поспішили з цим?»

— То ж мав чекати аж сонце пригріє, тоді було б пізно. Ви ж дали мені чесне слово, що не повернетесь. А тепер куди я з цим усім подінусь?

«Але це дрібниця в порівнянні з тим, що я пляную. Справу можна полагодити в той спосіб, що все це я відкуплю від вас, а ви зможете працювати для набуття досвіду й практики у

мене. Напочатку я буду платити вам за працю 400 корон місячно, а до того безоплатне помешкання з опаленням та освітленням. Коли наша діяльність буде успішною, будете діставати більше. Сподіваюсь, що через рік, коли мій проект безупинної заводської продукції яєць і курей у моїх патентованих виховнях незалежно від пори року освідчитися, я з п. Махонем та іншими спільніками будемо мати велике підприємство. Напочаток його я як директор зможу мати до розпорядимости 150 тисяч корон. Тоді, коли не побажаете працювати у мене, можете залишитись у Мрачі, якщо буде бажання господарювати самостійно».

— Я ще подумаю. Але всі видатки, що я зробив, ви маєте повернути мені.

«Ну безумовно я вам все поверну, будьте певні!»

Мені нічого іншого не залишалось як погодитись на пропозицію Гр. Симанця. Мої гроші він відразу не повернув. Повернув лише те, що одержав за моїх курей, які продав перекупщиців за 750 корон, тоді як я заплатив за них тисячу. Я став фактично робітником у спільці Симанц-Махонь. Я впорядкував великий курник. У кінці грудня кури були доставлені в плетених кошиках. Було їх близько сотні чистокровних кармазинок (род-айлянд) та стільки ж білих віандоток по ціні від 60 до 80 корон за штуку. В дорозі частина їх простудилася. Довелося хворих ізолятувати і лікувати, за рештою відповідно доглядати, годувати та підтримувати належну температуру в обох відділах для кожної породи у великому курнику. Праці було досить від ранку до вечора.

Головний будинок птахарні був поверховий. Я з дружиною та сином мав кімнату на поверсі, а Г. Симанц зі своєю жінкою жив у кімнаті внизу. Щодня я приходив вечором до кімнати Симанців визначити програму праці на наступний день, поговорити на ріжні теми та посперечатися, коли я охолоджував фантазії мого шефа

про можливість великої продукції яєць і курчат безпереривно протягом року, як це робиться з виробництвом на заводах. Жінка Г. Симанця за чашкою чорної кави й постійно з цигаркою в устах приймала діяльну участь у наших дискусіях. Часом приходила й моя Маруся, коли Роман лягав спати.

Наші суперечки були дуже жваві. Пані Симанцева була чешка, добре говорила по-українському й, як кажуть, пройшла вогонь, воду й мідні рури. Вона була дуже винахідлива й мене навчила бути в моїх намірах сміливішим та не боятись ризикувати. Вона переконувала, що можна будь-яку не лише торговельну, економічну й політичну, але й господарську діяльність провадити, не маючи для цього відповідних власних грошових засобів.

«В переважаючій більшості люди є дурні й недовірливі. Але їх можна обдурити. Треба лише мати сміливість дати їм відчути, що ви маєте великі можливості й навіть маєте гроші, але потребуєте ще для поширення своєї діяльності, від якої вони матимуть користь, тому вони охоче позичать вам скільки ви будете потребувати. Коли ви гадаєте, що парцелю і будинки на ній ми придбали за власні гроші, то помилляєтесь. Ані я, ані мій чоловік не мали навіть тисячі корон. Все куплено й побудовано за позичені гроші. Весь цей об'єкт нашої фарми коштує не більше сорока тисяч, але боргу на ньому числиться 60 тисяч корон. Треба вміти використати можливості. Тепер багатий Махонь дає нам до розпорядимости 150 тисяч. Якщо ми будемо мати якийсь успіх, запевняю вас, ми будемо мати мільйон корон».

Пані Симанцева була дійсно сміліва аж до авантюризму жінка. Її порада розпочати господарчу діяльність без грошевих засобів мені подобалась. Пізніше я використав її, хоч у малому мірилі без ощуканства, побудувавши свій хутірець на позичені гроші.

Часом приїздив до Симанців п. Махонь, якого

мій шеф наскоро відбував, лише поверхово показавши дещо. Назовні все було в порядку, про хворобу курей Махонь не знати. На мене як на робітника він не звертав уваги, а я не набивався на знайомство з ним.

Потім почало приїздити до нього інше авто...

Одного вечора, коли я прийшов до хати після закінчення праці в курнику, моя дружина сказала, що приїздив якийсь большевик, бо випадково чула як він поздоровив Симанця, назвавши його товаришом. Маруся дуже боялась большевиків. Вона переконувала мене відмовитися відразу від праці й якнайскорше виїхати з Мрача, бо інакше у нас можуть вкрасти нашого Романа і примусити нас служити большевикам. Я всіх побоювань моєї дружини не поділяв та доводив, що дідько не такий страшний як його малюють, а тому не треба дуже лякатись.

Помившись, переодягнувшись і повечерявши, я, як звичайно, пішов до Симанців у справі програми праці на наступний день. Авто тимчасом від'їхало. Після привітання, запропонувавши мені закурити, Симанц відразу без передмов сказав мені:

«А знаєте, хто у мене був?»

— Не знаю, але трохи догадуюсь.

«Був у мене самий справжній большевик».

— От таке! Наш аграризм, а тут і большевизм.

«Та ні! Не беріть то разом. Його відвідини до мене не мають політичної мети. Він є представником совітської торговельної місії в Празі».

— Больщевики їй борцу не варять без політики, бо по вислову Леніна кожна куховарка може бути міністром.

«Але повірте мені, що товариш, який був у мене, є українець і ми говорили з ним в справі моого винаходу виховні для курчат. Мій спосіб годівлі і плекання курчат має спричинитися до постання в Україні великих птахарень, що послужать на добро нашого народу.»

— На добро якого народу послужать — це невідомо. А ви ніби кудись поспішаєте, ще не

встигли побудувати модель, чи вірніше прототип виховні і перевірити її чинність, як уже продаєте патент винаходу большевикам. Цікаво, скільки ж вони дадуть вам за нього?

«Я від них нічого не хочу», — заявив Симанц. — «Я лише хочу, щоб мій винахід здобув популярність в Україні».

— Хай буде так. Це ваша приватна справа й я проти цього нічого не маю й не можу мати. Ліпше поговоримо про те, що треба зробити завтра. Гнізда я впорядкував, але кури, мабуть, скоро не будуть нестись. Ще пару тижнів я попрацюю у вас, а потім маю намір відійти, прошу взяти це до відома.

Через тиждень большевик знову приїздив. Це дуже поденерувало мою Марусю. Вона знову заговорила про потребу негайного від'їзду з Симанцевого хутора. Я заспокоїв її, що від'їдимо, але не ради большевика, а з міркувань, що з праці у Симанця нічого не вийде. Напередодні заїздив до Мрача архітектор Машата, якого цікавила реорганізація Симанцевого господарства. Він мав в Черчанах дім, в якому ніхто не мешкав. Я вирішив найняти у ньому тимчасово пару кімнат. Машата на це погодився за сто корон місячно.

Через пару днів після цього в час вечірнього обговорення порядку праць Симанц так начебто між іншим сказав:

«А знаєте, Василь Хомич, мій большевицький приятель знає вас, цікавиться вами й дуже хотів би особисто познайомитися з вами».

— Так?! Не думав, що я така особа, якою варто цікавитись представників могутніх советів.

«Та ви не іронізуйте! Його цікавить, чому ми перестали видавати наше «Село». На його думку, треба продовжити його видання і то не літографським, але типографським способом в кілька тисяч примірників та поширювати його в західніх українських селах під Польщею, Румунією та Чехо-Словаччиною. Він вважає, що аграрна іде-

ологія у нашій інтерпретації в наближенні до соціалізму в інтересах дрібних хліборобів з кооперативно-колективним співробітництвом є відповідною для українського села, а тому треба пропагувати її й використовувати всі можливості для цього».

— Мені приємно чути таке визнання нашої скромної праці, але, на жаль, наші власні матеріальні можливості до цього, навіть у найменшому, моїм безробіттям обмежилися.

«Мій приятель пропонує нам прийняти від советської торговельної місії відповідну матеріальну допомогу на видання часопису».

— Мені вже пропонували таку допомогу й для мене особисто відповідну працю, але я відмовився. Не захотів продаватись, бо на чийому возі їдеш, того пісню співай. На мою думку, ідея аграризму — це правдивий селянський демократизм, що має діяти на добро хлібороба, що працює власними руками, а до того ж і думати власним розумом. Торгувати цією ідеєю так, як торгають нею сучасні політики, є злочином проти працюючого хлібороба, який хоче бути вільною людиною в своїй праці, а не рабом, позбавленим власної ініціативи під примусом якоїсь економічної системи, хоч би вона називалась комуністичною. Я проти примусу як диктатури капіталу з однієї сторони, так і з другої — диктатури пролетаріату. Тому я не можу прийняти допомогу як від одних, так і від других.

«Цим ви справі пропаганди аграрної ідеології, яка до того ж у нас ще не ясно зформульована, не прислужитеся, а собі особисто пошкодите. Я вам все таки раджу познайомитись з моїм новим приятелем. Він є наша людина — українець».

— Собі особисто в моїй праці на національно-му полі я пошкодив ще в 1915 році, коли усвідомив себе українцем. А знайомство з вашим приятелем нічого доброго мені не дасть. Після того, як з Харківським процесом над видуманим СВУ почалось масове нищення українських культурних працівників, правдивий українець не може

бути активним в советській установі. Тому до вашого приятеля я не маю жодного довір'я і вам більше не вірю. Завтра я працюю у вас останній день. А у ваших добрих намірах бажаю успіху.

Так скінчилася моя співпраця з Гр. Симанцем. На мое місце він знайшов якусь жінку для праці в курниках. Я договорився з Машатою про переїзд до його дому в Черчанах у трьох кілометрах од Мрача. Симанц не зміг повернути мені борг готівкою, а тому я взяв у нього інкубатор та інші речі.

2.

З Черчан я зробив подорож в околицях Праги, був навіть в Подебрадах, щоб підшукати відповідне місце для майбутньої фарми. Я хотів бути ближче до Праги. Але найбільш відповідним був правий берег Сазави між Черчанами та Поржічі. Там на південному схилі була ділянка землі в 3000 кв. метрів, що коштувала 5 тисяч корон. Купити її всю я не міг, б не мав стільки грошей. Для початку господарювання мені вистачила б третина її. Треба було знайти спільника. Таким став колишній сірожупанник Кость Задорожній, якого я знов ще з Йозефовського табору. Він закінчив агрономічний відділ УГА, мав жінку чешку, що працювала у нотаря. Сам він був безробітним, а тому вирішив зайнятися птахівництвом. Його жінка мала гроті, а тому він погодився взяти дві третини тієї ділянки. Спільно ми купили її, спільно мали почати своє хуторське господарювання з купівлєю матеріалів, коромів, збути своєї продукції на кооперативних основах для ощадності при перевозках.

Наша ділянка була віддаленою, тому я назвав її хутором. Моя Маруся боялась якогось підступу зі сторони Симанців та іхніх большевицьких приятелів, а тому неохоче погоджувалася на життя в такій самітності. Через це Задорожній був бажаним сусідом. Я попередив його, що Симанц має стосунки з большевиками, а тому може видумати якусь неприємність для мене. Піз-

ніше виявилось, що найбільше неприємностей я мав від самого Задорожного, який на перекір мені почав приятелювати з Симанцями.

На купівлю землі та початок господарювання я вирішив позичити гроші. В цій справі я звернувся до своїх побратимів чеських соколів. Першим допоміг мені Йозеф Трутлярж тим, що поручився за мене в Подебрадському земельному банку на позичку 4000 корон. Був це мій перший успіх. Я роздобувся на «основний капітал», з яким почав свою господарську діяльність. Я відразу купив третину названої ділянки землі та щоб використати весняну пору, вклав до інкубатора 180 яєць чистокровних кармазинок, з яких через три тижні вивелось 120 курчат, яких примістив до виховні, яку сам змайстрував, а до інкубатора вклав нових 180 яєць тих же кармазинок.

Дружина доглядала за інкубатором та за виховнею курчат в домі Машати, а я тимчасом, щоб не прогаяти весни, видовбав на скелястому ґрунті всесії ділянки відповідні ями та посадив півтора десятка овочевих дерев, перекопав увесь город, на ліпших місцях посадив картоплю, посіяв моркву, редиску, салат і т. п., а на межах ділянки — лісові деревини та кущі. Викорчуване каміння з власного городу та з сусідньої скелі я звіз вкупу на місце будови хати-курника та викопав рів для її підвальїн.

Для будування такої хати треба було мати дозвіл будівельної комісії містечка над Сазавою, до якого належала моя парцеля під ч. 50. Я викреслив плян відповідними профілями дерев'яної хати розміром 4,5x12 метрів, що мала кімнату, кухоньку і сіни для себе, а друга половина будинку з двома вікнами була призначена для курей. Грошей на купівлю матеріялу мені не вистачило. Треба було їх ще позичити. В Подебрадах я й моя дружина приятелювали з сокілкою Бедржою Ямборовою. Після смерті свого батька вона мала гроші, тому могла позичити дещо мені. Я запрссив її приїхати до мене в

один з святочних днів подивитися на початок моого господарювання і при цій нагоді умовив її позичити мені 5000 корон. Вона настільки мені довіряла, що позичила ці гроші на чесне слово, не взявши від мене не лише векселя, але навіть звичайної розписки.

З цими грішми я вже міг трохи розправити крила. На 2000 корон я купив дощок, легарів і кроков та взявся власноручно будувати хату сам без сусідської допомоги, бо Кость Задорожний в егоїстичній зажерливості з прибуттям до Черчан його жінки остаточно опідлів. Остання була ще підлішою від свого чоловіка. На українських емігрантів вона дивилась як на жебраків, які мусять бути безмірно вдячними чехам за пристановище та допомогу. Ця вдячність у першу чергу мала бути виявлена до неї й ми мали вітати її як добродійку. За це моя Маруся зненавиділа Мілку Задорожну. В такому сусідстві постали пекельні взаємовідносини. Задорожні почали настроювати проти нас усіх чехів, називаючи нас невдячними чужинцями, які не шанують чеський народ і навіть вороже виступають проти республіки. Задорожна почала працювати в конторі нотаря в Бенешові і звідти послала друкований на машинці анонімний наклеп на мене жандармерії як на польського агента. Тогочасна чеська жандармерія не була хвора на «бдітельность» органів державної безпеки пізньшого часу. Жандармський «стражмістр», якому було доручено розслідити той наклеп, прийшов до мене на будову, і побачивши, що я сам тяжко як каторжний працюю, показав мені те писання. Ми лише посміялися над злісною дурістю «милостивої пані» Задорожної.

Те, що я сам працював, виконуючи найтяжчу роботу, було для мене найліпшою рекомендацією, а тому розумні чехи як в Черчанах, так і в Поржічі та Містечку не звертали уваги на наклепи Задорожних і ми придбали серед них добрих приятелів. З них, крім архітектора Франтишка Машати, до нас добре ставились орендар дер-

жавного маєтку Йозеф Буковський з дружиною, хлібороб Подровжек та інж. Вілем Вайнер.

Теслярські та столярські праці я міг виконувати сам, але за мулярські не брався. Я лише приготовив все для підвалин, викопав для них належний рів аж до скелі, заповнив дрібним камінням та залив бетоновим сумішком. Для будови підвалин над поверхнею землі я запросив двох мулярів на два дні. Коли підвалини були готові, я попросив Фр. Машату помогти мені поставити в'язання з легарів, стовпів та кроков, які відповідно до цього сам пристосував. Далі я обшив все в'язання зі зовні та з середини. Часом допомагала мені Маруся, приносячи з Романом мені обід. Але довго вона не могла затримуватись, бо треба було в Черчанах доглядати за курчатами.

Більше місяця я працював над обшивкою дахами в'язання хати. Коли вона була готова і дах покритий толем, на стіни я прибив очеретяне плетиво, для того щоб тримався тинк. Далі зі звітрилої гнейсової породи виготовив біля двох кубометрів піску та виготовив з нього валновий сумішок для тинку. Лише після цього я запросив муляра, ставши його підручним. Ми обтінкували всю хату зі зовні і з середини. Тоді вона стала виглядати ніби мурвана з цегли.

Маючи дах над головою, я був радий, що найтяжче мав уже за собою. Я привіз з Черчан столярський варстат, що купив у Фр. Машати та взявся за виготовлення вікон і дверей, а також настелив підлогу з дощок в кімнаті й сінях. Разом з цим я приніс з Марусею в кошиках своїх курочок, яких залишилось біля сотні. З виведених курчат була сотня півників, яких я продав по 10 корон за штуку. Цим я повернув видатки на купівлю яєць та годівлю всіх курчат.

У серпні вікна й двері були зроблені. Стіл, пара стільців і тапчан власноручно змайстровані. Ми остаточно оселились під власною стріхою. Курочки нормально росли. Можна було сподіватися, що в жовтні, початком листопада вони по-

чнуть нестись. Треба було лише відповідно їх годувати. Корм для них у мене був складений по всіх вимогах останнього досвіду в годівлі курей.

Усе було добре, лише прийшла грошева скрута. У вересні не було за що купувати ані харчів для моєї родини, ані корму для курей. Для курей я був примушений купувати в першу чергу зерно, висівки, дерть, волові шкварки, а для себе залишалося лише на хліб. Картопля була з власного города та зеленина до того. Сала не було за що купити. Доводилося часом мастигти картоплю воловячими шкварками з рештками лою, що були призначені для кормової мішанки курям. Моя Маруся плакала:

«Ти зі своєю химерною аграрницькою мрією: — Сам собі пан на власній землі під власною стріхою, — довів до того, що моя дитина має істи курячий корм. Продай все та шукай іншої праці!»

Тоді я поїхав до Праги і звернувся з проханням до інж. Платона Цисаря, з яким у мене почалася співпраця на сокільській ниві. Я розповів йому про свій скромний успіх і про скрутне становище в очікуванні прибутків од моїх курей. Тоді він позичив мені тисячу корон. Я на радощах привіз додому не лише свинячого сала та м'яса, але й цукорків для Романа. В кінці жовтня почали нестись мої кармазинки, спочатку несміло, а потім я виймав з контрольних гнізд щодня не менше півсотні яєць. Це означало, що за місяць я мав півтори тисячі яєць, ціна на які була в зимові місяці по короні за штуку. На корм я витрачав близько 500 корон місячно, а тисяча була моїм прибутком, з яким у власній хаті можна було жити, бо на харчі ми видавали в середньому близько 400 корон.

Я радів з моого успіху і мав задоволення з незалежності в моїй праці від будь-якого роду шефів. Щотижня я їздив до Праги, куди відвозив свою продукцію. На свіжі яйця взимі був постійний попит. Один з абсолювентів УГА інж.

Дзябенко мав у Празі гастрономічну крамницю, до якої ходили вибагливі покупці (переважно жиди), що охоче купували свіжі яйця та платили за них по короні двадцять за штуку.

3.

Так щасливо пройшла зима. В час моїх поїздок до Праги я полагоджував національно-громадські справи в суспільних організаціях, а власне в Союзі Українського Сокільства за кордоном, буваючи на засіданнях його управи, коли у мене установилась тісніша співпраця з Платоном Цисарем, який був обраний на голову Союзу та з д-ром Миколою Масюковичем, виховником й фактичним редактором «Українського Сокола». Поза цим я відвував засідання управи Товариства колишніх Українських старшин, більшість членів якого мешкала в Празі. Бував я також на зборах Спілки Українських Військових Інвалідів. Остання, на чолі якої був абсолювент УГА інж. Михайло Палій-Сидорянський, продовжувала свою чинність завдяки допомозі Чехо-Словачького Червоного Хреста, який давав допомогу утратившим працездібність членам Спілки.

Крім того, я провадив значне листування як особистого, так і національного характеру з соколами, колишніми старшинами і членами Аграрного товариства. По-давньому я підтримував зв'язок з генералом Володимиром Сальським та генералом Віктором Кущем, редактором військо-наукового журналу «Табор», а також з редакцією «Тризуба», надсилаючи їм свої замітки та короткі статті. Щодня листоноша приносив мені щось з пошти. Живучи на хуторі, я підтримував зв'язок з багатьма земляками, розсіяними як у Чехо-Словаччині, так в Польщі, Франції і навіть в Югославії, де перебував «батько» Українського Сокільства Іван Боберський.

Минулий 1933 рік приніс мені дуже багато ніби непереможних труднощів з великою кількістю неприємностей, особливо з нещасливим сусідством, все таки закінчився щасливо, хоч і зі скромними наслідками.

Зовсім інше сталося у д-ра Симанця з його фантастичними плянами великої продукції яєць і курчат, незалежно від природних явищ, чим він сподіався ощасливити колгоспи України. Як я вже згадував, куплені ним з ріжких птахівничих фарм кармазинки й особливо віандотки ще в час моєї праці на фармі Симанця хворіли. Більшість із них видужала. Навесні вони почали нестись, хоч зі слабою продуктивністю. Яйця цих курей вкладались до інкубаторів для виводу курчат. Але всі курчата, що від тих яєць виводились, за деякий час здихали. З великих плянів Симанця нічого не вийшло. Син Махоня, який мав набути практику у веденні птахівничого господарства, після місяця перебування на фармі Симанця, розчарований в можливостях великої перспективи для своєї діяльності, відіїхав ні з чим. Батько Махонь більше грошей не дав. Симанцеві довелось ліквідувати своє господарство, не випробувавши прототипу великої автоматичної виховні для курчат. Яка то інфекційна хвороба загніздилася у курах, мені тоді не довелось довідатись. Вони не могли дати здорового покоління. Якісь вірус попадав до зародку яйця і коли його не убивав ще до виходу курчатка, то потім ніжний організм не витримував і курчатко гинуло.

Господарювання у Задорожніх не було таким успішним як у мене, хоч він робив усе так як і я, але його кури були пізніше виведені, через це почали нестись аж на весні, коли почало пригрівати сонце.

Зате весна 1934 року була для мене нещасливою. Після значної зимової носки, коли більшість курей зносила по 20, а деякі аж по 25 яєць місячно, в березні прийшов для них період відпочинку. Цілу зиму я тримав їх у теплому світловому курнику, а коли минулися морози, я почав випускати їх надвір. Мій город з садком ще не мав плоту, а тому кури бігали до сусіднього скелястого пагорку та на поле. Часом вони забігали аж за хату моого сусіда, звідки я постійно їх ви-

ганяв, щоб вони звикли бувати лише на пагорку, який я заарендував від дирекції державного маєтку. Але все таки вони туди проскакували. Надійшов квітень. Цього року я вирішив виводити курчат природнім способом під квочками. Троє кармазинок почали квоктати й я посадив їх на яйця. Решта тимчасом мали «вакації» та все надтою забігали за хату моого сусіда, де щось дзьобали.

На одно перед Великоднем я зауважив, що кілька курок повісили голови, а з дзьобів витікала ім слина. Я ізолював їх, а на другий день хворих стало більше. Ізолював я і цих. На третій день майже половина захворіла, корм у коритцях, за який вони, звичайно, бились, залишався майже недоторкнутим. Перші захворілі кури подохли.

Чим і як лікувати? Що за хвороба?

Поїхав я зі здохлою куркою до ветеринарного лікаря в Бенешов. Показав я йому та оповів про перебіг хвороби, але він, не дослідивши як слід, сказав, що мої кури захворіли на чуму і що тепер уже жодної помочі не може бути. Повернувшись я додому цілком пригнічений. На цей раз довелось ізолювати вже кілька здорових.

Почуття порядності заборонило мені порізати тих курей, обробити їх та відвезти до Праги на продаж, де за кожну з них міг би дістати по 25-30 корон. Я викопав у садку велику яму, взяв сокиру і всім хворим куркам одній за другою відрубував голови та кидав їх до ями. Маруся говорила, що я при цій операції був на обличчі білий як крейда. Останньому я відрубав голову півневі «Первенцеві», що вивівся з яйця першим від усіх і розумів мене, коли я його кликав і все біг до мене. З усіх кармазинок залишилась лише одна. Навіть квочки на гніздах поздихали.

Ніби пустка настала на моєму хуторі. Не чути було ані співу півнів, ані кудахкання курок. Повторилася ніби та трагедія, лише в значно меншому мірилі, яку мав перед півстоліттям мій по-

кійний батько, коли у нього загинули від чуми всі вівці.

Глибину цієї трагедії міг зрозуміти лише справжній хлібороб, який у своїй творчій ініціативі з нічого продукує за допомогою звірят те, що є на поживу людині. Я пізнав вдачу тих курей. Деякі з них так, як і люди, відзначалися хитростю та егоїзмом, при якому сильніші нападали на слабших. Я спостерігав як останні примушені були в боротьбі за існування бути моторнішими та зі завзяттям давати відсіч дзьобом напасникові. Бились між собою й піvnі. Лише мій «Первенець», як найсильніший, припиняв безчинство, стаючи на захист покривженого. З цим курячим суспільством я зжився, вони були ніби моїми вихованцями, з ними я розмовляв і ось на одно змущений був ім, а особливо моєму «Первенцеві», відрубати голови. З останнім я поховав мою хліборобську мрію «бути самому собі паном».

Моя дружина була переконана, що сусід кидав за свою хату, куди він не пускав своїх курей, якусь інфекційну отруту, що дав йому д-р Симанц. Це спричинилося до того, що наші кури подохли від якоїсь чуми, на яку ані у сусіда, ані ніде інде в околиці кури не хворіли...

Що далі робити?

Знайти якусь нову працю було тяжко. Було тоді загальне безробіття, а тому навіть на тяжку фізичну працю треба було мати протекцію. Диплом лісового інженера УГА не мав державного призначення. Громадянства ЧСР я ще не мав. Поїхав я до Праги порадитись із побратимами соколами Цисарем та Масюковичем. Цисар тоді працював як технічний урядник у краївому (земському) уряді у відділі будови шосейних доріг. Вліті він керував будовою нових, або ремонтом старих доріг. Але тієї весни він такої будови не мав. Мала прийти будівельна праця аж у кінці літа, тоді він міг узяти мене як старшого робітника і то знову лише на пару місяців, що, звичайно, мене мало влаштовувало. Масюкович

був сам безробітний і, не маючи родини, якось перебивався з публіцистики.

Маруся написала своїй сестрі Льоні, яка була дружиною лісничого Цвірко-Годицького на Білорусі під Польщею, про нашу біду. Льоня відразу прислава 600 злотих, що складало 3000 корон. Тоді я вирішив вивести чистокровну породу білих лекгорнок, гадаючи, що вони, як більш скоро сплі, виведені в травні, почнуть нестись у листопад.. Не сталося так як я плянував. Усе літо я давав лекгорнкам якнайбільш інтенсивний корм для їхнього розвитку. Курчата дійсно скоро виросли, але були легкі, почали перелітати через пліт свого вигону, робити шкоду на городі у мене та забігати до сусіда. Тримісячні курчата не мали такої вартості як кармазини, доводилося продавати їх по 15 корон пару. До того ще в жовтні був уведений державний монополь на збіжжя, при якому корм (висівки, дерть, зерно) подорожчав майже на 30%.

Надійшов листопад, але мої курочки не збирались нестись. Напочатку грудня я не мав за що купити для них корму. Видно було, що вони до весни не будуть нестись. Це обурило мене так, що я взяв і продав їх усіх, без огляду на їхню чистокровність, по 20 корон за штуку, бо вони на м'ясо були легкими.

Невдача в моїй господарчій діяльності ще більше погіршила мое матеріальне становище на хуторі. Треба було за всяку ціну знайти працю та найти вихід зі скрутного становища, яке в значній мірі викликало нарікання моєї дружини та погіршувало відношення до мене за неспроможність належно подбати про свою родину. Але в зимовий період найти працю було неможливо. Довелося перебути зиму голодуючи...

БУДУВАННЯ ДОРІГ

4.

Лише в травні 1935 р. розпочалися праці пereбудови державної дороги біля Фрідлянду в Північній Чехії під керуванням Платона Цисаря.

Він узяв мене помічником у ролі старшого робітника з платнею двісті корон тижнево. В час цієї праці я подружив з Платоном цілком на довгі роки, аж до його смерті, яка несподівано прийшла в 1961 році.

Мешкали ми у возі-вагоні, що мав ліжко, канапу, стіл, два стільці та залізну піч для варення сграви. Вагон цей по мірі пересунення робіт на дорозі також переміщався і ставився або в переліску, або просто на луці біля дороги. Для проведення праць на дорозі ми мали тяжкий паровий валець з плугом для розорювання старого камянистого поверху, малий моторовий валець, пару вантажних авт для перевозки матеріалів, авто-цистерну для води, казан для варення асфальту та закритий костел з помпою для поливання поверхні розпорошуванням гарячого асфальту. Платон мав до того ще мотоцикл, на якому їздив по справах будови, а разом ми їздили до ресторану на обід.

Ми ніби доповнювали один одного. Він був рухливий сангвінік і на все відразу бурхливо реагував, лаявся, кричав, але незабаром після цього заспокоювався. Я, навпаки, був флегматичним, до всього ставився спокійно. Кожний прояв я мав спочатку обдумати і лише тоді на нього реагував, хоч часом реагувати бувало за пізно.

У Платона я практично навчився техніці будування доріг. Теоретичні знання я мав ще зі студій в УГА. Але для того, щоб не лише самому знати та інших навчити як виконувати кожну подробицю праці, треба було мати практичний досвід і самому уміти володіти не лише лопатою, киркою, вилами, граблями, а показати як треба ними користуватись із корисним вислідом і як легше розбити камінь молотом та сказати машиністові як довго треба вальцовувати поверхню дороги. У Платона керівництво працями доходило до досконалості. Без пристроїв та нівелірів він на око відразу бачив усі найменші нерівності та відхилення від нормального про-

філю і відразу в ході самої роботи робив відповідні виправлення. Особливо цієї точності в напрямках та профілях вимагали повороти та серпентини дороги. В час праці Платон ніколи не сидів і не стояв на місці. Він увесь час був у русі, одним показував як треба робити, інших примушував переробити те, що було не так як слід зроблено. При цьому він звичайно кричав і лаявся по-чеському, робітники всі були німці й не розуміли того, що він від них вимагав. Отже треба було самому показати як треба зробити.

Я був у Платона помічником, а в час його відсутності заступником. Поза цим я вів табелю робітників, знав їх усіх по прізвищах та нараховував їм заробітну платню. Я розумів німецьку мову, хоч недосконало володів нею. Тому спокійно міг пояснити кожному в чому його помилка й як він має робити. Треба сказати, що чехи дуже скоро орієнтувалися при виконанні незвичної для них праці. Для німців це було тяжче. Вони звикли на певний рід праці і робили її повільно та постійно без ривків. Зміна її робила їм труднощі. Колишній кравець або швець ніяк не міг призичайтись володіти належно лопатою чи киркою.

Записуючи в «табелі» (реєстр) працюючих, я придивлявся до праці кожного та зазначав якість роботи й як хто працює. Ледарів ми більше тижня не тримали. Працювалося лише 40 годин, або п'ять днів на тиждень.

В п'ятницю вечором погано працюючим і ледарям видавалась їх заробітна платня з поверненням робітничої книжки та подякою за працю. При тогочасному безробіттю це була найбільша кара. А звільнити ми мусіли, щоб дати можливість іншим попрацювати та щось заробити.

У Фрідлянді, в наслідок господарської кризи, було вісім сотень безробітних. Вони вимагали від нас, щоб ми давали їм бодай тимчасову працю на два-три тижні, міняючи склад робітників. Щопонеділка на місце будови приходило не менше двох сотень здорових робітників і робили

біля нашого вагону мітинг', вимагаючи прийняття на роботу, а у нас більше сорока душ не могло працювати. Всі кричали на німецькій мові, якої Платон не розумів. Він відповідав їм по-чеському, що не може взяти всіх, а тих що вже працюють і вміють робити він не може міняти на тих, що не вміють тримати лопати в руках. Учити всіх він не буде, бо тут не є жодна школа. Німці його, звичайно, не розуміли й погрожували, що зроблять тут революцію, бо вони всі комуністи й морити голодом свої родини далі не можуть. Тоді до суперечки втручався я і спокійно пояснював, що без посвідки від уряду праці ми не можемо приймати нових робітників і що у нас з тим урядом є догода про виміну щотижня лише п'ятьох надісланих робітників на місце звільнених. Таких ми вже прийняли, а тому даремні тут усі погрози та суперечки. Можна робити революцію в уряді праці, а тут на будові не перешкоджати працювати.

Це якось заспокоювало натовп. Кричати було дійсно безцільно. Всі відходили з тим, щоб більше не приходити. Але в наступний понеділок приходили нові сотні безробітних, домагаючись праці і також обурені відходили ні з чим. Прийняті на працю бралися за знаряддя і ставали до роботи. Кожний із них знов, що працювати мусить добросовісно, бо інакше в кінці тижня дістане подяку за працю. Такі подяки по-німецькому висловлював я. Це стало приводом до того, що німці говорили: «Старший інженер («оберінженер») вічно кричить та лається, але він добра людина, але той другий — дуже чесний та проте страшний чоловік» («шрекліхер менш»).

Більшість робітників були комуністами, але нам до їхніх політичних переконань не було діла. Добрі працівники-комуністи працювали у нас весь сезон, а ледарі з правими політичними переконаннями звільнялися, серед них були й комуністичні балакуни. Останні подали через комуністичного депутата в парламенті скаргу на нас, що ми, колишні білогвардійські офіцери,

не приймаємо на працю комуністів, а прийнятих несправедливо звільняємо, тримаємо за одно з місцевими куркулями, які доставляють на своїх конях ріжний матеріал (глину, пісок) на будову дороги та робимо ріжного роду надужиття. Спеціальна комісія, що приїхала для розслідування та перевірки скарги, виявила всю брехливість її, запитавши працюючих комуністів. Пізніше через чотири роки через нерозумну політику тогочасного державного проводу всі комуністи, що серед місцевого населення були в більшості, на одно стали націоналістами-гейляновцями. Мені тоді вже не довелося бути серед них.

Раз на два тижні ми їздили додому. В одну з неділь були ми в Ліберці (Райхенберг), де була досить значна українська колонія з колишніх вояків Української Галицької Армії з бригади полковника Кравса, що ще в 1919 р. після неуспішних боїв проти польського війська відійшла на Закарпаття і була інтернована в Ліберці, де був старий табір для військово-полонених за часів Австро-Угорщини. Подібний табір був у Йозефові, в якому також перебували інтерновані стрільці з УГА аж до 1922 р. і мали там матуральні курси.

У Ліберці було якесь свято, на яке запросив Платона та мене Український Комітет Самопомочі. На вроčистому обіді виголошувалися ріжні промови, в яких бреніла туга по рідному краю та сподівання на допомогу Західної Європи. Виступав тоді я, як «азіят», в противагу «европейцям», зазначивши, що сподівання на Захід можуть залишитися нездійсненими мріями, бо т. зв. культурній Європі наші національні ідеали байдужі. Україна є багата, але населення її бідне, бо з природних багатств та праці нашого народу користують лише чужинці. Якщо хтось прийде зі Заходу на наші землі, то лише з метою поживитися на них та ще більше ограбувати укraїнців. Закінчив я свою промову таким висновком:

— Я, як «азіят», вбачаю майбутнє західніх

українських земель в сполученні зі східніми, які мають поширитися далі на схід в передгір'я Кавказу й аж до Азії. Лише з азійською тактикою, опершись виключно на власні сили, ми зможемо здобути своє людське право на власній землі...

Літо в Чехах проходило у влаштуванні місцевих, окружних і краївих сокільських свят. Українське сокільське гніздо в Празі було досить сильним. Руханковими вправами в ньому керував начальник Франтишек Коргонь, чех, колишній член «Сокола Батька» у Львові, який мав дружину українку. Руховиками були переважно студенти чеських високих шкіл у Празі молоді хлопці з Галичини та Волині під Польщею. Того року був крайовий здвиг Чехо-Словачького Сокільства в Таборі на півдні Чех. Платон Цисар у той час був головою Союзу Українського Сокільства, а я його заступником. Виховником був інж. Володимир Дараган, замісьць Миколи Масюкевича, який виїхав ще на весні до Берліну, де працював у бібліотеці Українського Наукового Інституту. В сокільському здвигі в Таборі брали участь також і українці в своїх сокільських одностроях і під своїм сокільським прапором. Серед них, звичайно, були Платон з дружиною Магдою та я з Марусею Романом. Свято було закінчено походом через місто до руїн табору Яна Жижки. Тоді Платон Цисар був представлений президентові Республіки як заступник українців разом з представниками російського, польського, югославського та болгарського сокільства...

Коли праця у Фрідлянді була закінчена, довелось мені перейти на примусовий зимовий відпочинок на своєму хуторі. В цей час дружина Платона Магда вирішила залишити свої студії в університеті та захотіла учителювати на Закарпатській Україні, де її батько був інспектором народніх шкіл. Потягла вона за собою й Платона, який також став народнім учителем. Мені треба було продати свій хутір і перебрати

помешкання Цисарів у Празі, але мені не хотілося розлучатися з тим, що я тяжкою працею придбав. А до того продавши його я мусів би заплатити всі свої борги, а тому в мене не багато й залишилось би від продажу, а в Празі треба було б платити ще за помешкання. Мене задовольняла власна стріха над головою. Пізніше за соціалістичної влади сконфіскували мою хату й узяли її безплатно, коли я виплатив усі борги за неї. Було це за т. зв. «культу особи» з його свавільством, від наслідків якого я постійно терпів.

Весь мертвий для будівництва сезон зими я залишався без зарібкової праці. Мої статті та замітки для «Тризуба» й «Табору» багато мені не приносили. Довелося жити аж надто скромно. Картопля й зеленина були з власного городу. Витрати робилися лише на купівлю хліба, а також оселедців, цукру й часом сала. Період безробіття я називав «триманням зубів на полиці». Без огляду на це я все таки брав участь у чинності Союзу Українського Сокільства закордонном та підтримував зв'язок як голова з членами Товариства колишніх Українських Старшин у Чехах.

5.

Після від'їзду Цисарів на Закарпаття на черговому з'їзді Союзу Українського Сокільства на голову був обраний галицький «націоналіст» Топольський (який дійсно був польський). Його кандидатуру виставили молоді руховики як свого представника за підтримкою сокільського гнізда в Пардубицях, що було засноване ще в 1929 р. з ініціативи Подебрадського Українського Сокола в час заїзду туди на обласний здвиг. Його членами були переважно робітники, колишні стрільці УГА. Головою цього гнізда був інж. Синявський, який мав у Пардубицях власну землемірну канцелярію. Йому імпонувала «завзятість» галицької молоді. Володимир Дараган тоді був обраний заступником голови, а я

погодився бути виховником і разом з тим редактором «Українського сокола». Лікар д-р Якубівський був скарбником. Франтишек Коргонь, що займав нейтральну позицію, залишився начальником, а на начальницю була обрана Марина Антоновичівна. Ще двох молодих руховиків були членами управи. При такому складі управи витворився стан несталої рівноваги між сокільським демократичним та націоналістичним напрямками з постійними непорозуміннями.

З обранням Топольського на голову союзу почалась у ньому розкладова праця з націоналістичним ура-патріотичним галасуванням, з ганбленням усіх і вся, хто не визнавав їхнього націоналістичного проводу. До того ще почала втручатись із провокаційною метою акція УВО (української військової організації) з вербуванням молодих ідейних хлопців до бойової чинності в Галичині. Так, приміром, був посланий з якоюсь поганенькою рушницею та нелегальною літературою дуже добрий руховик Сорока, абсолювент української гімназії і студент чеського Карлового університету в Празі. Він нелегально перейшов польський кордон на Закарпатті з тією рушничкою та націоналістичною літературою. Там відразу його піймали поляки й розстріляли.

Цього я не міг пробачити Топольському, а тому на засіданнях управи союзу на правах виховника почав потроху виявляти його минулу чинність. Тоді націоналісти вирішили «договоритись» зі мною. Було то на початку 1936 року. Перед цим у проводі націоналістів (ОУН) у Празі був Володимир Мартинець. Я вважав його порядною людиною й іноді з ним бачився. Він до чинності Українського Сокола не втручався, щоб не шкодити національно-культурній праці «Сокола-Батька» в краю на демократичних основах. Але чеське поліційне управління вислали з Праги до Австрії В. Мартинця з деякими членами УВО в наслідок терористичних акцій з ріжними атентатами, що провадило УВО в

Польщі, підготовка до яких нібито робилася у ЧСР. Після цього провід у націоналістів («Групи української національної молоді») заступав Осип Бойдуник. Коли Топольський почав проявляти в Соколі свою чинність, один із молодих руховиків переказав мені бажання О. Бойдуника побачитись із ним. Але я особисто близьче його не знав і від побачення ухилився.

Тоді Топольський несподівано завітав до мене аж на хутір. Коли він зайшов до моєї хати, то був здивований надзвичайно скромним устаткуванням:

«Не думав я, що ти, побратиме, так скромно живеш».

— Як для безробітного інженера, а до того ж емігранта, це ще добре. Все таки я маю над головою власну стріху й про мою біду ніхто не знає. Буває з людьми гірше, як приміром, з тими, що тепер взимі виганяються з Вільсонового залізничного вокзалу наніч і сплять під сходами, куди трохи доходить тепло від центрального огрівання.

«Я приїхав до тебе як представник від організації націоналістів договоритись про співпрацю. Ти міг би давати статті на національні теми до наших націоналістичних часописів і діставати за це значний гонорар. А поза цим і зміст «Українського сокола» треба буде оживити. Надто він академічний і ніхто з молоді ним не цікавиться».

— За таку ласкаву пропозицію дякую, але не в моїй вдачі перебігати з одного табору в другий, як це зробив д-р Галаган, який з соціал-демократів став націоналістом та грає у вашу дудку в «Українському національному об'єднанні» і втручається до нашого сокільства. До демократичної преси я пишу з власного пересвідчення, а не ради лише гонорару. А до націоналістів я не маю довір'я. Не вірю, що вони мають безпосередні зв'язки з українськими борцями в підсоветській Україні. Щоб дістати гроші від довірливих українців з Америки вони кричать про свою діяльність у підсоветській Україні та про

терористичну акцію в Польщі. Все веде до винищення свідомої ідейної молоді в Польщі та культурних працівників в Україні. Володимира Мартинця я трохи знат. Він є порядною людиною, але інші, типу Миколи Сціборського, не заслуговують довір'я. Так і скажи тим, що послали тебе до мене.

Тоді я ще не був переконаний, що Топольський виконував роль польського агента, тому говорив з ним одверто, висловлюючи свої погляди. Моя дружина навіть погостила його варениками, що ніби смакували йому. Відійшов він від мене ні з чим. Ці відвідини Топольського зміцнили мое підозріння, що він належить до птахів, що високо літають, але низькопадають. Почав я розпитувати про нього більш докладно. Він дійсно був записаний студентом університету, але на лекціях майже не бував, зате весь час крутився серед молоді в студентській домівці. Приїхав він не з Галичини до Праги, але чомусь аж із Франції. Що він там робив — невідомо. Був жонатий, але своєї жінки в українське товариство не вводив. Одягнений він був дуже добре й, як видно, студентської матеріальної біди не мав.

Це дало мені привід на засіданнях управи союзу при обговоренні питання про національно-моральне виховання зробити свого роду сповідь Топольському:

— Називаючи себе побратимами, ми повинні повністю довіряти один одному, бо без цього довір'я ми не є жодними побратимами. Тому ми мусимо знати бодай почасти приватне життя кожного з нас не лише в сучасному, але і в минулому. Ми, старі члени союзу, добрے знаємо один про одного, але ти серед нас новий і для нас твоє минуле невідоме. Скажи, побратиме, що ти робив у тій Франції, з якої приїхав на студії до Праги?

«Дивне запитання! Що там робив? Я працював там в копальнях, коли емігрував туди з Польщі, спасаючись від переслідування польської поліції», — з «гонором» відповів Топольський.

— Дивного в моєму запитанні нічого немає. У мене є відомості, що ти там робітником у тих копальннях не працював. А чим ти там займався, мені має написати один мій приятель з Франції.

Я лише догадувався, що так могло бути, а тому вирішив провіріти цей здогад. І дійсно, я не помилився. Топольський зблід і схвильовано відповів:

«Я протестую проти такого твердження. Це якийсь ганебний наклеп на мене. Скажи ж ти, чим я там займався?»

— Цього я ще не знаю, а тому запитую тебе по-побрратимському, а коли дістану відповідь, тоді скажу вам всім на засіданні. А тепер скажи, будь ласка, хто твоя дружина й чому вона не з'являється в українському товаристві?

Таке запитання обурило молодих членів управи, прихильників Топольського. Навіть Коргонь вважав його нетактовим. Вони одноголосно закричали:

«Ти, побратиме виховник, багато дозволяєш собі! Ти ображаєш нашого голову! Ти не маєш права ставити йому такі запитання. Це втручання до приватного інтимного життя».

— Заспокойтесь, побратими! В наших взаємовідносинах все має бути ясним. Запитання «хто твоя дружина» не є втручанням до якоїсь інтимності. А зрештою, я не вимагаю тепер відповіді від нашого голови. Вже одне те, що ви на це якось дивно зареагували є доказом того, що у нас з національною етикою не все гаразд. Тим часом я знімаю це питання з обговорення на цьому засіданні. Подумайте над цим. Обміняємося думками більш спокійно на наступних зборах.

Після цього Топольського мені не довелося бачити. Він зник з Праги аж до Варшави. На черговому засіданні молоді члени управи обвинувачували мене, чому я раніше не виявив Топольського. Тепер треба оголосити в часописах, що він провокатор, польський агент і зрадник.

— Я знаю про Топольського значно менше ніж знали ви про нього раніше, коли вибрали його

на голову сокільського союзу. А тепер не смієте кричати, що Українське Сокільство за кордоном очолював польський агент, бо цим ви пошкодите справі нашого сокільства не лише за кордоном, але й в Краю.

На січневому з'їзді союзу мене було обрано його головою, а моїм заступником — Володимира Дарагана. Начальником по-старому залишився Коргонь, а начальницею — Марина Антоновичівна. У діяльності празького гнізда настав спокій. Але втручання націоналістів пошкодило йому. До нього нових членів не прибувало, а ті соколи, що закінчували студії, виїздили з Праги.

Останнім більш активним виявом нашої чинності була участь у Всесокільському здвиді в червні 1936 року. Тоді ще раз пройшли наші соколи під українським прапором у загальному поході Слов'янського сокільства по головних улицях Праги на перекір росіянам та полякам, що не визнавали за нами нашого національного імені.

6.

Надійшла весна 1936 р., а з нею прийшла можливість дістати працю. Як чужинець-емігрант я міг мати її лише за спеціальним дозволом крайового уряду. Маючи власну хату в Містечку над Сазавою, я попросив тамошню сільську громаду прийняти мене співгromадянином і дати мені т. зв. «домовське право». Завдяки допомозі інж. Вайнера та хлібороба Подровжка мене прийняли до сільської громади 18. вересня 1935 р. І хоч право громадянства дало мені міністерство внутрішніх справ значно пізніше, я вже міг працювати без спеціального на це дозволу.

На цей раз допоміг мені підшукати працю Володимир Дараган, який також, як і Платон Цисар, працював технічним урядовцем у будівельному відділі земського (крайового) уряду в Празі. Він порекомендував мене інж. Ярославі Губачкові, який мав нагляд над направою шосей-

ної дороги Бенешов-Іглava біля міста Влашима. Лише в травні розпочалися там праці, керування якими перебрав я, як помічник Губачка, який лише приїздив автом на пару годин два рази на тиждень.

Я пройшов добру практичну школу у П. Цисаря, а тому тут працював цілком самостійно і навіть давав поради своєму шефові, або пояснював вигоди того чи іншого способу у виконанні праць. Губачек був милою людиною, мені цілком довіряв і в подробиці не дуже вникав. Часом він приїздив зі своєю жіночкою, такою ж малою, як і він сам, у двомісцевому авті. Для них це була свого роду прогулка. Він проглядав лише мої табельні списки з розрахунками зарібної платні та виплачував, або давав мені виплатити робітникам.

У районі Влашима великого безробіття не було, а тому мене ніхто з неприйнятих на працю не турбував. Призвичаєн вже до роботи на дорогах робітники виконували її добре. Ніяких непорозумінь у мене з ними не було. Тому я був цілком задоволений, тим більше що це було порівнюючи недалеко від моєї хати. Я міг кожну суботу та неділю бути дома й попрацювати на власному городі та в садку, де весною я посіяв і посадив все що лише можна було, щоб зимою було що їсти.

У серпні приїхала на тиждень до Влашима моя Маруся з Романом, щоб трохи «відпочити» від нашого хутора. Вона дуже не любила його, головне через отого клятого сусіда.

У місті довелося мені зробити часткову каналізацію та побудувати пару малих мостів, а відтинок дороги через нього вимостили гранітним бруком. Помічником у мене був старий майстер Говорка. Вечером перед закінченням праці хлопчаки продавали на вулицях міста вечірні видання часописів «Чеського слова» та робітничої газети. Майже кожний із робітників купував такий «вечернік», що коштував лише 20 галерів та був почасти потрібний на

другий день, щоб загорнути у нього сніданок. Лише Говорка ніколи не купував жодного часопису й, як видно, зовсім не цікавився політичними подіями.

Чеські робітники любили поговорити про біжучі події, особливо за кухлем пива. Говорити тоді й критикувати кожний міг скільки хотів. Агенти державної безпеки не сиділи кожному на шиї й було їх дуже мало. Лише за злочинний брехливий наклеп на когось з державних діячів притягали винуватого до судової відповідальності.

Однієї неділі по обіді я якось затримався в ресторані, куди зайшов мій майстер Говорка. Я запросив його до моого столу. Випили ми по кухлю пива, обмінюючись думками про дальший хід нашої праці. А потім десь після другого кухля пива я запитав Говорку:

— Скажіть, пане майстре, чому це ви, подібно іншим, не цікавитеся подіями, не читаєте часописів і не розмовляєте ні з ким про різні політичні події?

На це мое запитання Говорка відповів також запитанням:

«Чи знаєте ви, пане інженере, що таке життя?»

Такої відповіді я не чекав і, власне, не знав що сказати.

— Що таке є життя? Це, знаєте, відноситься до філософії, в якій я мало розуміюсь. А з обицательської точки погляду наше життя виявляється в тому, що ми народжуємось, виростаємо, вчимось і намагаємося щось творити та впорядковувати життя по нашій вподобі як в своєму родинному колі, так і в суспільстві та державі, користуючись своїми громадськими правами.

«Все це не те. Життя є театр («дивадло»).»

— Як то театр? Виходить, що ми якісь артисти.

«В тому то і біда, що життя є театр, але ми в ньому не є жодними артистами, лише дрібни-

ми статистами. А коли на сцені з'являються якісь артисти, то вони з власної волі нічого не роблять, а виконують те, що каже їм суперни.

— Ну, знаєте, я над цим не думав. Щось мені це не зрозуміло. Я користуюсь повною свободою і в своєму поступованні можу робити те, що мені подобається, не слухаючи нікого.

«Це є лише ваша уява про свободу, а в дійсності ви її не маєте, бо працюєте на цій дорозі під примусом заробітку на хліб щоденний, та ще й вдячним маєте бути, що цю працю маєте».

— А дійсно, ваша правда. Скажіть мені, як ви до цього переконання прийшли?

«Але... не варто про це говорити. А крім того, я дав слово нікому не говорити про один випадок у моєму житті.»

— А все ж таки, прошу, розкажіть мені. Я не з тих, що займаються патяканням. Це залишиться між нами.

За третім пивом якось витворився настрій для широї розмови.

«Добре, пане інженере! Я маю довір'я до вас і розкажу як то було. Належав я до старих чеських соціал-демократів з того часу, коли нас було дуже мало. Комуністи ще не існували і нашої республіки не було. 25 років я чесно працював у цій партії, набувши політичну свідомість і поступово виконував усі функції в партійній організації, дбаючи про її розвиток в боротьбі за нашу робітничу правду. Мене поважали, товариші мені вірили і на виборах я поступово підносився по партійній драбині все вище, поки, нарешті, був обраний депутатом до парламенту. Було це перед кількома роками».

Далі Говорка продовжував свою розповідь:

«Наши соціал-демократи набрали ширшого розмаху в політичній чинності і здобули головну роль в боротьбі за інтереси наших робітників. Нашиими противниками в останні часи стали комуністи, але їхній вплив серед робітників був ще до того часу незначний. Усі інші полі-

тичні партії, як приміром, народні соціялісти, народні демократи та аграрники, на робітничий рух не мали впливу. Нам доводилося найбільше сперечатися з комуністами, які безкомпромісово в боротьбі з капіталістами...

Коли мене обрали до парляменту, то був окрім іншого надіями, що я також щось доброго зроблю для нашого робітництва й свої обіцянки виборцям виконаю. Перше засідання в парляменті нового складу депутатів пройшло дуже святочно. Після цього для всіх представників політичних партій була влаштована вечера у великому ресторані «Беранка» на Виноградах у Празі. Спочатку все було гарно й поважно. Але коли після виголошення святочних промов публіка трохи підвипила, почалися відверті розмови. Сталося так, що за столом проти нас, соціал-демократів, сиділи комуністи, з якими ми на передвиборчих агітаційних зібраннях різко сперечались. А тепер мій товариш Франтишек, звертаючись до комуніста Йозефа, зі сміхом запитав:

— А пам'ятаєш, Пепіку, як ми на передвиборчих зібраннях один одного лаяли? Ти називав мене капіталістичним запроданцем, а я тебе большевицьким прихвостнем. То була суперечка аж до одуріння!

Так почали вони пригадувати з жартами та висміюванням окремі випадки своїх виступів. Я спочатку здивовано слухав їхню приятельську балаканину, в якій вони глузували з довірливости своїх виборців, а потім запитав свого товариша:

— Послухай, Франто! Ти що, все поважно говориш, чи, може, забагато випив?

А він мені на те відповів:

— Та ти, Говорка, що розум утратив, проживши 60 літ? Чи ти не знаєш і не бачиш, що діється у нас? Ти думаєш, що ми дійсно будемо боротися за права нашого робітництва, забувши про себе особисто? А чи подумав ти, що наша партія з себе уявляє? Чи ти подумав над тим,

за які гроші ми видаємо нашу пресу та ведемо пропаганду? Та ми лише на одну передвиборчу агітацію витратили сотні тисяч корон. Звідки ми їх узяли? Думаєш від тих галерів членських внесків, що ми даемо до партійної скарбниці. Погано ти вмієш рахувати. Все дають нам фабриканти й промисловці за те, щоб робітники не поздихали з голоду, а капіталісти були в добробуті. Розумієш це ти, старий недотепа? Всі наші виступи на парламентській трибуні проти капіталістів є лише на втіху легковірним, що ми ведемо боротьбу за їхні інтереси. В дійсності всі питання вирішуються наперед у кавяній Празької бурси, редагуються в кулуарах парламенту, а в залі засідань після бурхливих дискусій відредаговані раніше резолюції лише ухвалюються.

Тебе вибрали посланцем на чотири роки. Своїх обіцянок перед виборцями ми не виконаємо і більше нас вже не виберуть. На наше місце прийдуть нові. Цей час треба використати. Що ти маєш? Якусь поганеньку хатину і більше нічого. Але коли будеш хотіти, за цей час зможеш придбати гарну віллу. Коли захочеш, буде й авто, літом пойдеш на відпочинок до моря та й в банк на свій рахунок зможеш вложить якусь сотню тисяч корон. Розумієш?! Маємо грati свої ролі як в театрі та слухати без запречень суфлера.

— Так то ми маємо боротись за права робочого люду!? А я старий осел був сліпий, вірив нашому партійному проводові майже півжиття та інших закликав вірити. Лише тепер я прозрів. Чесно я прожив увесь свій вік, чесно хочу з чистим сумлінням померти. На таку політичну підлітоту я не здібний. Грайте ви самі без мене ту прокляту трагікомедію!

На другий день я подав заяву про вихід з партії, а тим самим перестав бути її представником і позбавився посольського мандату».

Так закінчив Говорка оповідання про партійне дурисвітство тих, що дістаються до кори-

та, з якого можна жерти за рахунок працюючих, обіцяючи їм журавля в небі. Пізніше я пореконався, що життя в політичній грі є дійсно театром. Ця гра привела до другої світової війни, після якої набрала ще більшого дурисвітства. Та проте після надзвичайно жахливої трагедії, коли перестає діяти почуття страху, це дурисвітство набирає характеру якогось фарсу. Чи закінчиться він комедією, щоб людство весело розлучилося із великими артистами брехні, чи може викличе ще більшу катастрофу, не відомо...

У листопаді будівельний сезон закінчився. Для мене особисто настав примусовий зимовий гідпочинок.

7.

Навесні знову почалися праці над направлюванням шосейних доріг. На цей раз праця знайшлася для мене раніше, ніж то було в минулому році. В квітні мене взяв своїм помічником Володимир Дараган, який мав догляд над асфальтуванням Плзенської шосейної дороги. Але та праця впродовж двох місяців була закінчена. Тоді Дараган порекомендував мене окружному технічному урядові в Таборі для керування працями по асфальтуванню поверхні дороги. Там я самостійно провадив роботи спочатку на Таборській, а потім на Бенешевській дорозі в Поржічі над Сазавою та в Містечку, недалеко від моєї хати, до жовтня. Моєю працею там були дуже задоволені і я зміг би залишитися там може на довший час. Але коли проїздив по тій дорозі головний інспектор шосейних доріг і дав мені дурне розпорядження, я вступив з ним в суперечку, за що я був звільнений. Моя службова кар'єра в технічних відділах окружних урядів навіть з платнею старшого робітника була закінчена.

Тоді Володимир Дараган порадив приватному підприємцеві інж. Фіалковському взяти мене на тимчасову працю по будові дороги біля

Чеського Броду в ролі майстра з платнею 250 корон тижнево. А після того за протекцією В. Дарагана, який був технічним комісаром в земському уряді, мене прийняв на працю техніка інж. Вацлав Гавлік і спілка, шеф фірми по будові й проектуванню доріг. Це була поважна фірма, в якій було зайнято на проекційних працях сорок інженерів і техніків, серед яких було 7 росіян. Я був прийнятий з платнею 1200 корон місячно з тим, що в час праці в полі я одержував ще 20 корон денно т. зв. дієтних грошей. З матеріальної біди я виліз. Голодувати тепер в зимовий період вже не доводилося.

У квітні 1938 року фірма В. Гавліка дісталася будову 5-кілометрового відтинку державної шосейної дороги Брно-Братіслава в районі Годоніна з двома залізо-бетоновими мостами. Вартість будови була більше за два мільйони корон. Керівником будови був спільник В. Гавліка інж. Новотний, а я був його помічником. Праця велась у більшому розмірі, при якій було зайнято близько сотні робітників з трьома майстрами («полірами»). Новотний лише доїздив автом час від часу, а я був на будові постійно, мешкаючи поблизу в селі Раквіце. Був це може найкращий період в усій моїй діяльності при будові доріг.

Праця на тій дорозі була розпочата ще в минулому році. Взимі, як звичайно, не працювалось, а тепер навесні робота відновилася повністю. Спочатку я був там сам без родини і лише на Великдень приїздив на пару днів додому. Населення того краю було напівнімецьке і то переважно на південь за рікою Диєю, а на північ від неї більшість сел була чехів-морован. Були то хлібороби з середнім достатком. На пагорках вони мали винници і виробляли досить добре моравське вино, яке в ресторані, або як його називали в «господі», подавали до обіду, замість прийнятого в Чехії пива. Працювали на дорозі в більшості Сідкі селяни як з Раквіців так і з сусіднього німецького села.

Жінки на дорозі не працювали зовсім. Будову одночасово провадило кілька фірм на ріжних відтинках дороги, тому безробіття тут не помічалось. Люди були доброї щирої вдачі та гостинні, тому я почував себе там дуже добре.

Коли для Романа скінчився шкільний рік у Черчанах, Маруся не захотіла жити на нашому хуторі та доглядати за садком і городом. Вона передала ключі В. Дараганові, який охоче приїздив з родиною в свята побути серед природи та відпочити, як це робили пражани, що мали свої вілли над Сазавою. Маруся приїхала до мене з Романом на місце моєї праці. Тут ми знайшли кімнату й безжурно прожили літо.

Звідси ми їздили до Брна на дуже цікаву виставку «Сучасної культури», де були показані всі технічні й цивілізаційні досягнення Чехо-Словаччини. Там ми були у моого приятеля-сірожупанника Миколи Байка, який закінчив студії на гідротехнічному відділі Брненської високої технічної школи. Після докладних оглядин виставки ми зайдли до М. Байка на «парубоцьку» вечерю, на якій за чаркою пригадали минулі події, випили за нашу волю-долю та залишилися у нього переночувати.

В Брні я познайомив Марусю з подружжям Коллардів. Інж.-архітектор Юрій Коллард був старим українським політичним діячем, який брав ще в 1905 році діяльну участь у чинності РУПа (Революційної української партії). Я з ним особисто познайомився, коли він керував будуванням школ на Північній Мораві в Пшеворі. Там помер один із членів Товариства колишніх Українських Старшин, якого я при співучасти Ю. Колларда поховав.

Потім, коли я їздав працювати в пралісі Закарпатської України, подорожі я зупинявся у Коллардів, чому старий інженер бував дуже радий. Був він дуже гостинний і любив у товаристві своєї людини випити, маючи ріжні наливки та настойки власного виробу. Він цікавився українським культурним і національно-

суспільним життям еміграції, а також помістив на сторінках «Літературно-наукового вістника» свої спогади про заснування та чинність РУПа. Зі мною він охоче обмінюався думками про минуле й сучасне.

В 1935 році Ю. Коллард був переведений на працю в центральній установі до Брна, де він, а особливо його дружина, підтримували зв'язки з українськими студентами, цікавлячись і модним серед молоді націоналізмом. Ю. Коллардові було тоді близько 60 літ, але він був бадьорим, рухливим і брав участь як актор в українському драматичному гуртку, де міг з молодечим запалом протанцовати будь-який запорозький танець. Бували ми у Коллардів бажаними гостями та іноді залишались у них переночувати.

Будучи недалеко від Братіслави, не забули ми і про моого аграрного співробітника Миколу Богуна, який працював там урядовцем в одному «страховому» товаристві. Він також як і я купив малу садибу в Петржальці за Дунаєм і майже власноручно побудував хату та насадив садок, в якому у вільний час любив попрацювати. Цим він почував себе хліборобом, а тому мав моральне право брати участь у нашему спільному творенні основ аграрної ідеології. Було тоді якесь свято два дні підряд, а тому ми мали можливість побачитись із моїм приятелем Костем Подоляком, який у той час складав в Братіславі іспит на самостійного лісового господаря, що давало йому можливість якось дістати працю в лісовому господарстві, бо з дипломом УГА тоді в державних лісах не рахувались.

Після того як мене і К. Подоляка звільнили з УГА, він подався на Закарпатську Україну, де на полонинах заснував молочарню для виробу масла та сиру. Перший рік, як і мені, ще якось щастило зі сподіванням на успішний розвиток. Але коли жиди побачили в ньому свого конкурента на полі економічної діяльності, во-

ни вирішили спільними силами знищити його. Жидівський кагал вжив там капіталістичну тактику. Керівниками в боротьбі за ринок торгівельної і виробничої діяльності досить примітивним способом з визиском місцевого населення були жидівські рабіни, яким їхні вірники платили десятину від своїх прибутків. Чужинця, що робив їм конкуренцію, треба було знищити. Вони нищили його тим, що платили селянам дорожче ніж Подоляк за молоко, яке до його прибуття брали майже задурно. А покупці знизили ціни за продукти молочарні ніжче їхньої вартості. Довелося Подолякові проdatи устаткування тим же жидам і відійти звідти.

Микола Богун був у курсі політичних подій. Їхній розвиток йому не подобався. Появлення на політичній арені, крім італійського фашизму Муссоліні, німецького нацизму Гітлера нічого доброго не приносило. Він передбачав сутичку двох великих диктатур — нацистської та большевицької, що приведе до другої світової війни, від якої найбільше доведеться витерпіти українському народові, значно більше ніж то було на Західній Україні за першої світової війни. Нам він скаржився:

«Мабуть не переживу я цієї біди. Все життя я віддав революційній чинності для ліпшої долі своєї нації, але сам не зазнав звичайної людської радости, а нарід, крім сучасних страждань під большевицьким ярмом, ще багато витерпить від навали на цей раз зі Заходу на Схід. Маю дочку на Полтавщині. Учителює там. Якось уціліла при ліквідації українських культурних працівників, але чи доведеться мені її побачити — не знаю. А так хотілось би пригорнути її, бідолашну, до себе. Ось її портрет». — указав він на стіні своєї кімнати образ гарної рижеволосої дівчини в українському вбранні. — «Це єдине, що у мене залишилось від моего минулого».

Переночували ми в Богунівській хаті, що ма-

ла дві кімнати, переділених сінями, та й виїхали на місце моєї праці. Більше не довелося мені бачити вічного революціонера.

Коли надійшов вересень, Маруся не захотіла сама повернутись додому, а тому Роман почав ходити до народної школи в Раквіцах. Осінь на південній Мораві того року була дуже гарна. Винограду було досить, а до того з'явилось молоде вино, яке звичайно сприяло витворенню доброго настрою. Праці по будові дороги провадилися нормальню, хоч політична ситуація була неспокійна. Німцями опанував якийсь стихійний потяг до об'єднання та повернення втрачених у першій світовій війні позицій. Вони, користуючись демократичною свободою, маніфестували, де їх було більше скучено, під гаслом: «Один народ, одна держава, один вождь!» Колишні комуністи стали націонал-соціалістами, провід над якими взяла, діставшись до влади, зграя безоглядного нацистського елементу.

На початку жовтня була закінчена будова головного залізо-бетонового мосту та майже до кінчення — другого. Також поверхня головної проїздної частини дороги була також готова. Залишились лише другорядні праці, що мали закінчитися в кінці листопада. Після цього мала прийти т. зв. «коловдація», цебто передача державній комісії закінченої праці.

Але до тієї передачі дороги чеським урядовим чинникам не дійшло. Першого жовтня 1938 р. Гітлер пред'явив чехо-словацькому урядові ультиматум віддати Німеччині прикордонну частину ЧСР з німецьким населенням, т. зв. Судети. Чехи спочатку оголосили мобілізацію для захисту своєї держави й боротьби проти нечуваного нахабства Гітлера, сподіваючись допомоги від своїх союзників Франції та Советського Союзу. Але сталося так, що західні капіталісти пожертвували Чехо-Словаччину німецькому нацизмові, яким хотіли розгромити большевизм. Зате Сталін із-за свого слабого союзника не хотів порушувати добрих взаємин між обома дик-

татурами — большевицькою та нацистською, даючи нацистам можливість громити капіталістичні держави.

Для десанту советських воєнних сил в ЧСР були відповідно підготовлені летовища, але жодний советський літак не з'явився на них. Совети відповіли чехам, що допоможуть їм після того як вони дістануть допомогу від Франції. Залишившись без жодної підтримки, чехо-словацький уряд скапітулював і погодився на заняття німецьким військом Судетів. А Польща в цей час, замість допомоги своїй слов'янській сусідці, окупувала Тешинський район.

А потім німецький апетит збільшився. Треба було віддати німцям і південну частину Морави. Той відтинок дороги, що ми збудували, мав відійти до німецької держави. Все те, що було на цій території, мало також належати Німеччині. Лише ми, мешканці Чехії, могли відійти на власне бажання додому.

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ

8.

Перша часткова окупація німцями Чех і Морави припинали нашу діяльність передчасно. Мій шеф інж. Вацлав Гавлік наказав мені відвезти ввесь будівельний інвентар: машини, знайдя та пристрої до великої клуні сусіднього державного маєтку. Після цього зробити повну виплату робітникам, машиністам та майстрям і скласти докладний звіт з останніми вимірами та плянами виконаних робіт в додаток до належного рахунку державі.

Я розрахувався з усіма та разом з Марусею й Романом від'їхав додому на свій хутір. Далі я мав працювати в канцелярії при проектуванні доріг, що була у Празі. Подорожі ми затрималися у Коллардів, погостивши у них в Брні останній раз і більше вже їх не побачили.

У жовтні 1938 р. дійшло в ЧСР до прийняття закону про федералізацію держави. Постала,

замість Чехо-Словацької Республіки, Чесько-Словацька Республіка. Прийшло до зміни правної організації, бо, крім центрального уряду в Празі, Словаччина і Карпатська Україна сформували свої уряди автономного характеру. Для Карпатської України це було запізнене на 19 років здійснення постанови Сен-Жерменського договору, що забезпечував Закарпаттю автономію в ЧСР. Витворилися нові правові й економічно-політичні взаємини.

Але в листопаді 1938 р. відбувся т. зв. Віденський арбітраж за участі закордонних міністрів Німеччини й Італії та представників Чесько-Словацької Республіки, Угорщини і закарпатських українців. За основу своєї постанови арбітраж узяв сфальшовану статистику 1910 року, по якій була визначена більшість угорського населення в районах Ужгороду, Мукачева, Берегова, чого в дійсності не було, і визнав за мадярами право зайняти ці райони. Це використала Угорщина і за згодою Німеччини окупувала низинні райони Закарпаття, залишивши українцям лише гори. Була зайнята і залізниця, що сполучувала Чесько-Словаччину з Карпатською Україною через станцію Чоп з Ужгородом та Мукачевим з напрямком на Львів, а також через Берегово-Королево з Хустом і далі з містами на схід. Так була перервана залізниця і шосейні дороги в трьох місцях.

Треба було будувати нові шляхи сполучення. Тоді фірма Вацлав Гавлік і спілка виявила намір дістати працю по будові доріг на Закарпатській Україні. Для цього мій шеф вирішив послати мене як українця для переговорів з Українським Урядом, який після окупації мадярами Ужгороду був перенесений до Хусту. Уряд цей на чолі з монсіньйором Августином Волошиним діяв майже незалежно від Праги.

Дістатись до Хусту з Чехо-Словаччини можна було лише автобусом, що проходив з Гуменного через Великий Березний, Перечин, Слав'яну, Довге, з яким я і приїхав до Хусту та зу-

пинився там у готелі. В Хусті, що був значно меншим від Ужгороду, розташувались усі новоутворені міністерства автономної Закарпатської Республіки, біля яких проходила своєрідна революційна чинність у боротьбі за здобуття більшої незалежності від центрального уряду ЧСР у Празі, який хотів затримати панівне становище чехів на Закарпатті.

Новоутворений уряд Закарпатської України, не маючи ані власної скарбниці, ані війська й поліції, фактично не мав і влади, що опидалася б на фізичну силу примусу підпорядкувати всіх своїй владі. Такий автономний уряд, переборюючи всі перешкоди до самоуправи, мав лише моральну силу для українського населення Закарпаття, що пробудилося до національно-суспільної свідомості власної гідності. Це було стимулом до самоупевненості молодих недосвідчених в державно-політичній чинності діячів. Вони гадали, що самі витворять хоч і невелику, але власну українську державу, без огляду на загальну несприятливу політичну ситуацію та оточення зажерливих сусідів...

Як то звичайно буває при новоутворах, почали з'являтися на Закарпатті колишні старі політичні діячі з наміром не лише порадити місцевим політикам, але, може, й зайняти їхні місця. Не працювали перед тим на Закарпатті та не знаючи місцевих обставин, вони в невпопад втручалися до діяльності закарпатчан і, може, часом більше шкодили, ніж допомагали їм у державно-творчій праці, що мала переважно романтичний характер. Тому місцеві діячі відхрещувалися від новоз'явлених претендентів на державне керівництво, хоч самі не мали власного досвіду ані відповідних знавців та фахівців для витворення адміністративно-державного апарату та організації власної військової сили. Та проте до цієї чинності, а особливо до творення з руханково-спортивних товариств «Січей» війська, користуючись довір'ям молодих січовиків, проник чужий елемент з

демагогічними націоналістично-диктаторськими прямуваннями підпорядкувати собі всіх.

За таких обставин з'явився й я в переповненному ріжними діячами Хусті, лише з тією різницею від інших, що хотів допомогти в напрямі та будові дороги. Мені треба було вести переговори з міністерством Юлія Ревая, до ресорту якого належало управління будови шляхів. З самим паном міністром мені не довелося говорити. Він все був дуже зайнятий і звичайний смертний не міг дістатись до нього. Говорив я з начальником управління в справі негайнії перебудови шосейної дороги з Гуменного до Хусту, що мало відповідала збільшенному руху по ній, а також в справі проектування нової залізничної лінії, що з'єднувала б Хуст із Свалявою та Перечином. Не пам'ятаю вже прізвища того начальника. Пізніший начальник інж. Володимир Дараган там ще не був, а коли почав працювати, попав до угорської в'язниці. Попередній начальник у справі будівництва доріг мало розумівся і нічого певного не міг сказати, а пан міністер ще менше міг щось позитивного вірішти.

Тоді я вирішив вплинути на них більш авторитетною ссбою і написав шефові, що добре було б якби до Хусту приїхав інж. Новотний, спільник фірми, з готовою пропозицією на перебудову шосейної дороги з тим, щоб дістати на це згоду міністерства й Уряду Закарпатської Республіки на проведення робіт, а фінансувати те буде всерівно Прага, що могла б полагодити також фірма найкоротшим шляхом.

На моє прохання прилетів з Праги інж. Новотний, якого міністер Ю. Ревай мусів був прийняти. Двічі довелося нам говорити з ним та начальником управління шляхів, але безвислідно. На всі наші доречні доводи про негайність перебудови шосейної дороги, на якій уже сталося кілька нещасливих випадків, міністер Ревай заявив, що Уряд має намір усі праці провадити державним коштом без капіталістичних

підприємців. Треба, мовляв, дати працю місцевим робітникам, про що подбає міністерство публічних робіт, яке незабаром буде утворене. Заява Новотного, що фірма буде провадити праці лише місцевими робітниками і подбає про доставку для них харчових продуктів — не мала впливу. Тоді інж. Новотний сказав мені, що тут немає з ким говорити поважно і відлєтів до Праги. За ним від'їхав й я. Було це на початку грудня 1938 року, коли в господарсько-економічній розбудові краю ще можна було щось робити. Можливо, що Ю. Ревай не приймав мене, щоб відцепитись ще від одного претендента давати йому поради, або зайняти місце в його ресорті. Коли ж я був у нього разом з інж. Новотним, то його ставлення до нашої пропозиції можна було пояснити недовір'ям до чехів, від яких, крім перешкод та використання, жодної допомоги не можна було сподіватись...

За час моєго майже тритижневого перебування в Хусті тамошнє життя робило на мене враження революційного хаотичного будораження, при якому деструктивні моменти часом переважали над доцільними державно-творчими прагненнями поважних представників закарпатських українців на чолі з о. Августином Волошиним. Цілком недоцільним було загострення між чеською адміністрацією з її жандармерією та військом. Серед тієї адміністрації були переважно бюрократи, що були під впливом ворожих до українства своїх же москвофілів та мадяронів, а тому без потреби не треба було їх чіпати, бо більшої шкоди вони вже не могли робити. Військо очолював не лише ворожий до українства генерал Прхала, але безпосередньо керував ним генерал Сватек, який з підпірядкованими йому відділами багато допоміг українцям в направлінні і перевозі з Румунії харчів, головно кукурудзи для голодуючого населення Закарпатської Республіки. Хоча генерал Прхала був призначений від центрального уряду в Празі з

метою повалити Закарпатський Уряд Монсіньйора Волошина, чого він уже не зміг зробити, а тому загострювати вороже відношення не лише до жандармерії, але й до всіх чеських військових відділів було недоцільним, бо привело потім до збройного конфлікту на шкоду для боротьби проти угорської навали.

Спонтанне витворення з руханково-спортивних товариств «Січей» невеликого українського війська мало переважно національно-романтичний характер, що додавало молоді ентузіазму з нічого творити щось. І воно творилось, але мало обмежені можливості, бо січовики не мали ані належного військового вишколу, ані зброї, ані власного постачання з амуніцією, а головне не мали досвідченого воєнного керівництва. На чолі цього військового руху стала «Січова команда», в якій керівне становище зайняли самозарозумілі «націоналісти» з тоталітарним модним тоді прямуванням. У проводі Карпатської Січі головним комендантом був «сильний» націоналіст І. Роман, який у військовій справі мало розумівся, бо був лише підстаршиною чеської служби, але отаманські тенденції мав більші ніж колишні отамани ріжних «куренів смерті» з часів визвольної боротьби 1919 р. на Великій Україні. Він мав свій «штаб» слухняних виконавців для порахунку з противниками своїх прямувань, чим звів нанівець попередню багатолітню працю по організації і творенню січових товариств популярних братів Клемпушів*). Назовні Січова команда прикривалася популярністю Івана Рогача, секретаря о. Воло-

*) Теоретично головна команда Карпатської Січі мала: головним комендантом Дмитра Клемпуша, його заступником Іваном Романом, військовим писарем Іваном Рогача і зв'язковим старшиною д-ра Степана Росоху. Був ще й військовий штаб з полковників: Миколи Аркаса, Гната Стефановича, Миколи Гудзара-Клодзінського, Сергія Єфремова. Але їхня роль була лише морального значення.

шина та д-ра Степана Росохи, секретаря Сойму, які взагалі в ніякому війську не служили. Молоді ідейні недосвідчені січовики були виведені в бій проти озброєних до зубів мадярів, коли ті в березні 1939 р. після проголошення державної незалежності Карпатської України без проголошення війни почали окуповувати Закарпаття. Не володіючи як належить зброєю і навіть не маючи її, січовики стали до бою, а самоуспевнені коменданти своєчасно спасли своє життя. На полі бою залишився до кінця лише емігрант інж. Василь Філонович, який разом із молодими вояками був полонений мадярами.

Сталась трагедія подібна до Крутянської події 29. січня 1918 року. Мадяри в жорстокий спосіб винищили молодих неозброєних хлопців, які полягли на межі рідної землі під Хустом, Севлюшем, Королевою над Тисою...

Події ці аналогічні. Як тоді червоні окупанти в дикий спосіб розстрілювали кожного шануючого своє національне ім'я українця, так і тепер мадяри не визнавали за русинами іхнього правдивого національного імені і всіх, хто називав себе українцем, у «цивілізований» спосіб мордували та з тортурними допитами винищили тисячі ідейної молоді, яка стала в боротьбі за свій національний ідеал. Ріжниця в цих подіях була та, що смерть крутянських героїв покликала до бою десятки тисяч досвідчених вояків і вони впродовж трьох років продовжували збройну боротьбу, а за Карпатських Січовиків не було кому помститись. Навіть правдивого перебігу тієї події не опубліковано.

Аналогія подій під Крутами і через 21 рік під Хустом полягає головно в тому, що Крутянські юнаки стали в обороні державної незалежності Української Народної Республіки, а Закарпатські Січовики полягли в обороні проголошеної Соймом 15. березня 1939 р. незалежної держави Карпатської України. Лише шляхи проголошення державної незалежності були відмінні. Проголошення УНР стало наслідком

9-місячної революційної боротьби, а проголошення Республіки Карпатської України було наслідком довголітньої просвітянської чинності народовецького учительства, яке культурною працею власними силами пробудило національно-суспільну свідомість забулих власне національне ім'я русинів та перемогло москофільські, мадяронські і чехофільські тенденції пристосованців. Цій просвітянській чинності без «високої політики» непомітно допомагали десятки абсолівентів Української Господарської Академії в ролі вчителів і кооператорів, серед яких зокрема треба згадати покійного інженера Василя Куриленка, який був технічним секретарем Української Учительської Громади і самовіддано днями і ночами, підтримуючи власне здоров'я, працював над організацією й об'єднанням українських учителів, співробітничав в «Учительському голосі» і редактував часопис для селян «Світло». Інж. Микола Литвицький віддав своє життя в боротьбі — його разом з учителем Дмитром Остапчуком замордували мадяри в с. Великому Бичкові.

Також брав активну участь у національно-культурній праці інж.-економіст Леонід Романюк. Працюючи в Ужгородському банку, він був співзасновником і співредактором «Світла», працював у «Просвіті», в «Українському Пласті», активно розбудовував селянську споживчу кооперацію, а в часи українського уряду на Закарпатській Україні налагоджував господарське життя країни, зокрема доставку з Румунії доброкісної кукурудзи, замість перед тим за плюснівілої, що створило добру славу українському урядові та сприяло проголошенню незалежності Карпатської України. Лише Леоніда Романюка з Наддніпрянщини вшанували на «Срібній Землі» вибором до Сойму Карпатської України й обрали його секретарем. Цим була вшанована скромна культурна праця абсолівентів Української Господарської Академії в Подебрадах.

Взагалі всі події на Закарпатській Україні, так як було в двадцятих роках на Наддніпрянщині, відбувалися переважно в стихійний спосіб. Так ніби все мало статись по закону детермінізму (присуду долі), тому обвинувачувати когось з тогочасних політичних керівників у тому, що вони допустились помилок, не передбачивши дальший хід подій, не можна. Була то трагедія здобулої власне національне ім'я «Срібної України», про яку об'єктивна історія згадає добрим словом та зробить належну оцінку поступованию як романтиків, так і пройдисвітів, що спричинили зайви жертві. Але ні одна крапля крові пролитої в боротьбі за добро України в ім'я її Правди не залишається безслідною. Колишні русини здобули власне національне ім'я і приєднали свій край до Великої України, на якій за це ім'я було пролито ріки крові як на полі бою, так і в катівнях московських окупантів...

9.

Повернувшись з Закарпаття, я переселився зі своєю родиною з хутора до Праги, де працював у канцелярії проектування доріг фірми В. Гавліка і спілки. В час перебування в Празі я зміг більше активно брати участь у чинності Українського Сокола, хоч вона фактично вже завмирала. Також останній раз мені довелося відбути загальні збори Товариства колишніх Українських Старшин в Чехах. У січні 1939 р. відбулася також остання конференція еміграційного Уряду УНР з діячами партії українських радикал-демократів. Приїздили тоді до Праги президент Андрій Лівицький та генерал Володимир Сальський. Вірним політичної орієнтації Уряду УНР залишився генерал інж. В. Филонович, який заступав вояків-українців з колишньої Добровольчої армії, що перебували в Болгарії та Югославії. З членів Т-ва також вірним залишився інж. Олекса Антипів. Вони як видно належали до БУДу, в якому було вирішено не

допустити мене до вибору на голову Т-ва Українських Старшин.

Разом з Андрієм Лівицьким приїздив його син Микола, який відвідав мене і, переказавши поздоровлення від свого батька, хотів, щоб я погодився на декляративну заяву про те, що Т-во колишніх Українських Старшин у Чехах цілком підтримує чинність Уряду УНР. На це я рішуче не погодився. Тоді було вирішено вибрати на голову Т-ва сотника інж. О. Антипова, який очолював опозицію проти мене. На загальні збори Т-ва прийшов генерал В. Сальський. Головував на зборах, згідно статуту, я як голова управи Т-ва. На зборах був також і чеський урядовий комісар, який мав слідкувати, щоб при веденні загальних зборів не порушувався статут та не обговорювалися питання політичного порядку. Тому я, відкриваючи збори, привітав присутнього почесного гостя генерала В. Сальського і з нагоди 21-річниці проголошення незалежності УНР виголосив коротенький реферат в академічному тоні про значення IV Універсалу УЦР. Закінчуячи вроочисту частину відкриття зборів, я подякував генералові за вшанування Т-ва своєю присутністю, даючи зрозуміти, що на діловій частині зборів участі гостей не передбачена статутом. Генерал Сальський це зрозумів. Він побажав успіху в чинності Т-ва і відійшов. Залишився лише до кінця зборів син Андрія Лівицького Микола, який сидів в задніх рядах з опозицією.

Після мого звіту про діяльність управи Т-ва та звіту ревізійної комісії в дискусії не було зроблено мені суттєвих закидів. Лише було зроблено зауваження, що управа Т-ва не зайняла жодного становища до поступовання «Січової команди» на Карпатській Україні, якій може треба було допомогти в її діяльності. На це я відповів, що в цю справу наше товариство не може втрутатись, а крім того чинність «Січей» підпала під вплив УВО націоналістів, з якими у нас не може бути жодної співпраці.

Їхній спосіб організації війська з негідними засобами нагадує гру у вояків, що може призвести до трагічних наслідків. Зі мною не погодився інж. В. Філонович. Він поїхав до Хусту помагати січовикам, але попав в лабети мадярам і лише як наддніпрянець не був замордований.

Коли дійшло до виборів голови Т-ва, була виставлена відразу від опозиції кандидатура інж. Антипова, хоч старший від нього був пполк. інж. Юрій Климач, учасник Зимового 1920 р. та Листопадового 1921 р. походів. Потім було запропоновано на голову мое прізвище. При таємному голосуванні я одержав більшість. Сподівання опозиції позбутись мене не здійснилися. Це означало, що політичний курс еміграційного Уряду УНР був непопулярний.

Десь аж на третій день після цього генерал Сальський відвідав мене в моєму убогому помешканні. Тоді я запросив його на неофіційну розмову з членами управи Т-ва до одного ресторану. Там я в імені членів Т-ва, чехо- словацьких громадян, інженерів, маючих постійну працю, запропонував генералові, з сгляду на скору можливість важливих політичних подій, при яких Польща, правдоподібно, втратить своє значення, залишити Варшаву і переїхати до Праги, де кожний з нас буде давати йому 10% нашого заробітку, щоб він міг діяти цілком незалежно в інтересах об'єднання чинності всієї української еміграції, якій бракує авторитетна особа для витворення належного від різних орієнтацій осередку. Мене підтримали інж. Ю. Климач та інж. Дмитро Гурин. Таку мою пропозицію генерал, очевидно, вважав романтичною. Я тоді висловлював її цілком іциро, бо вважав, що в майбутніх подіях українці зможуть виявити власну ініціативу з консолідацією національно-суспільної свідомості, якої бракувало розпорощений еміграції. Але генерал відповів, що Варшави по багатьох незалежних від нього причинах не зможе залишити й по-дякував за довір'я та визнання за ним авто-

ритету серед борців за волю України. На цьому ми, маючи цілком різні особисті погляди в оцінці політичної ситуації, розлучились по-дружньому. Більше вже мені не довелось бачити В. Сальського. В час німецького нападу на Польщу син генерала як польський літун мало що не загинув в бою. Він вилетів до Англії, де став англійським літуном. В. Сальський помер у варшавському шпиталі 5. жовтня 1940 року.

Події дійсно назрівали. В зв'язку з цим і діяльність української політичної еміграції збільшилась. Особливо велику активність почали виявляти націоналісти та гетьманці. У націоналістів їхнього вождя Євгена Коновальця вбили пекельною машиною, яку дав йому від «націоналістів» з советської України як гроши співробітник, що був на службі НКВД. На місце Є. Коновальця був обраний Андрій Мельник. Але поруч із цим постала в Галичині нова група націоналістів молодшої генерації, більш активних, а разом з тим амбітних і безоглядних у засобах боротьби під проводом Степана Бандери, що зайняла вороже становище до старших націоналістів А. Мельника. Між цими двома групами почалася смертельна боротьба з ненавистю запамороченої молоді, з плюгавленням своїх противників та вбивствами.

Моя праця у фірмі В. Гавліка проходила тимчасом без особливих змін у технічній канцелярії при закінченні проекту залізниці Брно-Прага, а також і тимчасової роботи в полі для проекту шосейної дороги в районі Раковніка. Жити довелося дуже скромно, бо з моєї платні 1200 корон більше сотні йшло на державний податок та соціальний внесок. Тому праця в полі, коли я одержував 600 корон добових, була бажаною. Я цілком освоївся в новій галузі діяльності і сподівався одержати добавку до платні. Але надійшли події, що погіршили моє становище.

15. березня німці окупували Чехо-Словаччину. Був утворений т. зв. протекторат Чех і Мо-

рави. Словаччина проголосила себе незалежною державою, а Закарпатську Україну окупували мадяри.

Більшість проекційних праць, що виконувала фірма В. Гавліка, стала непотрібною, а тому шеф змушений був звільнити половину своїх працівників, в тому числі й мене. Одержав я останню платню до 1. квітня й залишився безробітним. Знайти якусь нову працю в Празі було неможливо. Багато чеських інтелігентних працівників прибуло до Чехії зі Словаччини та з Закарпатської України. Постало аж надто велике скупчення інтелігенції при чужій окупації. Тому я з родиною повернувся на свій хутір, де не треба було платити за помешкання, а до того ж необхідно було посадити та посіяти на городі, щоб була бодай власна зеленина.

Почав я їздити в Бенешов до уряду праці, прохаючи знайти мені бодай яку будь працю. Але там числилося близько тисячі безробітних. Будівельний сезон почався, але з огляду на німецьку окупацію нічого не будувалося. Десять у кінці квітня мені сказали в уряді праці, що прийде із Західної Німеччини комісія, яка буде приймати робітників на будівельні праці, а тому й я зможу зголоситися до неї. А сподіватись на якусь працю в Чехах мені як чужинцеві не доводиться, бо вони не мають можливості дати її своїм чехам. На моє зауваження, що я не є чужинцем, але чехо-словацьким громадянином, мені відповіли, що це не має значення. Сперечатись було недоцільно. . .

БУДІВЕЛЬНА ПРАЦЯ В НІМЕЧЧИНІ

10.

25. квітня приїхали до Бенешова представники від німецького уряду праці з Гамбургу. Безробітних зібралося близько 600. Німцям були потрібні робітники на звичайну фізичну працю разом з різного роду теслярами, мулярами, штукатурами, ковалями, слюсарями і т. п.

Інтелігентних сил вони не потребували. Мені вони заявили, що можуть прийняти мене як звичайного робітника, а там на місці може вдастися мені зайняти якусь керівну ролью при працях у будівництві. Лікарська комісія визнала мене здатним до фізичної праці. Мені нічого іншого не залишалось як погодитись.

Через два дні мала від'їхати до Західної Німеччини валка завербованих робітників. У більшості це були хронічно безробітні, серед яких було кілька десятків комуністів. Виглядали всі дуже нужденно, але трималися незалежно, так ніби кожному «море було по коліна». Коли моя дружина побачила мене при від'їзді потягу з Бенешова серед такого товариства, вона перелякалась.

«Не їдь з ними! Вони тебе по дорозі роздягнуть і викинуть з вагона. Це якесь одчайдушне збіговисько».

— Не байся! Я сам тепер у такому стані, не ліпшому від їхнього. Якось дам собі раду з ними, — заспокоював я свою дружину з Романом, що проводжали мене зі слезами в очах у не-відоме.

Спочатку між мною і моїми новими товаришами відчувалася відчуженість. Але вже за Прагою, коли вони довідалися про мое скрутне становище й що я їду на працю як звичайний робітник, вони поставилися до мене з довір'ям й особливо добре відносились до мене комуністи за те, що я не злякався чорної роботи.

З Бенешова виїхало нас 500, а в Празі до нас приєдналося ще других п'ять сотень. Коли ми прибули до Гамбургу, там почалося розподілювання по різних галузях роботи. Я хотів попасті на будову доріг, де міг би вибитися на керуючу роль. Таких у Гамбурзі не потребували. З валки залишилося близько двох сотень. Повезли нас далі на захід, роздаючи по дорозі по кілька десятків місцевим урядам праці. Я все чекав, де будуть потребувати робітників на будову доріг, але їх ніде не потребували. З

останньою групою в 40 чоловік дістався я до по-вітового міста Ітцего, де теж не було потреби в робітниках на будівництво доріг.

Зустрів нас на вакзалі шеф місцевого уряду праці. Він відразу завів нас до підрядного готелю, що називався «Пристановище для бездомних». Була це двоповерхова будівля. Внизу були їdalня з кухнею та кімнати для розваги і відпочинку, а на другому поверсі були кімнати з 3-4 ліжками в кожній для мешканців пристановища. Поза цим на піддашшю було близько 20 ліжок з нічними столиками та стільцями біля них. Там нам за рахунок уряду праці відразу дали пообідати, погостили пивом і цигарками. Потім нам було сказано на яких умовах ми будемо тут мешкати і скільки за це та за страву будемо платити на умовах робітничого пенсіону.

Далі шеф уряду праці заявив, що умови праці не примусові. Кожний може вибрати собі таку працю, яка йому до вподоби. Для всіх звичайних робітників є праця на цегельні, а для слюсарів та ковалів може бути праця як монтажних робітників на ремонті залізничного мосту. Тому останніх він просить зголоситись окремо, а від решти виділити двох представників, які мають поїхати з ним на цегельню познайомитися там зі способами роботи і довідатися про умови виконання їх та заробітну платню. Мені довелося відогравати ролю перекладача. Я та ще два робітники поїхали в особовому авті уряду праці до того заводу подивитись на об'єкти праці. Більшість праць була там механізована, але було багато такої роботи, що вимагала здорових рук. Нас зустрів майстер, який повів по цегельні і показав нам на яку працю він потребує робітників та на яких умовах провадиться оплата за неї. Мене особисто це мало цікавило. Я наперед вирішив, що нової спеціальності на цегельні набувати не буду. Я лише пояснив чехам, що говорив майстер. Вони відразу зоріентувалися на якій праці скіль-

ки можна заробити та погодились на умови. Плата за працю була така, що кожний міг заробити в п'ять разів більше ніж мав би у себе вдома, а тому половину свого заробітку кожний посылав додому своїй родині.

Коли шеф уряду праці запитав мене як мені подобається організація й умови праці, я відповів, що мене особисто це не цікавить, бо хочу працювати на будівництві доріг, де можу вибітись на керівну роль. Тоді він сказав, що тимчасом я зможу працювати з групою слюсарів та ковалів як монтер на залізничному мості.

Ремонт залізничного мосту провадила якась фірма з Дортмунду. До Ітцего вона послала лише майстра з помічником та відповідним урядженням для переведення праць. В іхне розпорядження поступило нас десяток чеських робітників. Були це переважно молоді хлопці, що лише вчились на слюсарів, токарів та ковалів. По-німецькому ніхто з них не розумів, а тому мені довелося пояснювати, що вимагав від них майстер. Ремонт механізму, що підймав міст при проході пароплава по річці до цементного заводу, провадився над цією річкою — дотоком Лаби. Особливою зручністю молоді монтери не відзначались, а тому то в одного, то в другого випадав у воду ключ, або молоток, болт, гайка. Це злостило майстра. Він лаявся останніми словами, які на моїх товаришів особливо-го враження не робили, бэ німці не вміли як належить лаятись, а така лайка як «прокляття» («ферфлюхт»), або «громовиця» («донер-ветер») не була дошкульною. Я працював нарівні з іншими. Спочатку перші дні мені було тяжко. Але впродовж тижня я звик до роботи і працював не згірше інших, не втопивши в річці жодного приладу. Дістав я при першій виплаті 60 марок, цебто 600 корон за тиждень. Це було в два рази з половиною більше ніж я одержував у фірмі В. Гавліка, а тому відразу передказав моїй Марусі половину свого заробітку, щоб вона з Романом не голодувала.

Після трьох тижнів моєї монтерської праці прийшов подивитись на нас шеф уряду праці та запитав майстра як ми працюємо. Він відповів, що ми вже втяглися у роботу і він нами цілком задоволений та хоче взяти на іншу роботу, бо ця вже закінчується. А мені шеф уряду сказав, що невелика фірма Йоганеса Гана будування залізниць, шосейних доріг та земляних споруджень потребує техніка. Якщо я погоджуєсь на цю працю у нього він зможе рекомендувати мене Й. Ганові.

Я погодився. Власник фірми за молодості абсолютував школу будівельних майстрів, а потім працював майстром у однієї більшої фірми. Поступово він при всяких нагодах набув власне будівельне знаряддя і деякі машини. В час націонал-соціалізму, що підтримував дрібних підприємців, він, користуючись державним кредитом, почав працювати самостійно. Фірма мала праці по ремонту залізничних колій, будування невеликого відтинку шосейної дороги та земляні роботи по розширенню з 40 на 60 метрів Кільського, або, як його називали, «Кайзер-Вільгельм» каналу від Брунсбютелю при впаданні Лаби до Північного моря до Кільської бухти Балтицького моря. Керівником робіт у Й. Гана був будівельний технік Якобсон з фризійських німців. Був він молодий, але вже жонатий і мав трьох дітей.

Мене Й. Ган потребував на Кільський канал не як керівника робіт, бо там були досвідчені бригади й машиністи, але для проведення вимірювань та технічних обрахунків з належними викресами. Працювали там люди ріжких народностей у трьох будівельних фірмах. Мешкали вони в дерев'яних бараках там же на місці будування і харчувались у загальній їdalyni. Місцеві робітники й майстри перебували в сусідніх селах. Я мешкав у одного старого пенсіонованого лоцмана в селі Кудензее.

Одержанував я від Й. Гана 50 марок чистих тижнево. Половину з того я витрачав на харчі,

помешкання та інші дрібні видатки, а половину посылав додому. Мій колега Якобсон був симпатичною людиною. Часом він приїздив на будівництво до мене й, знаючи місцеві відносини, давав мені практичні поради. За свою працю він одержував 400 марок місячно, а коли я сказав йому що дістаю лише половину від того, він обурився й вплинув на шефа так, що той почав платити мені 300 марок місячно. Головні труднощі для мене були з мовою. Майже всі говорили діялектом — «плятдойтч», а я і в літературній мові не був сильним, а «плятдойтчу» зовсім не розумів. З часом я трохи освоївся і з цим діялектом.

Господарі моого помешкання були старі люди і ставились до мене дуже добре. Мали вони невеликий дімок з вільною кімнатою для мене, куди я приходив переночувати, бо всі будні дні проводив на будівництві. Вони мали лише одну вже заміжню дочку, яка жила в Гамбурзі. Син загинув у першій світовій війні. В неділю, коли я бував вільний, старий лоцман любив поговорити зі мною. Він дуже нелюбив Гітлера з його новими націонал-соціалістами, до яких приголосилося усяке шумовиння. Коли націонал-соціалісти не були ще у державного коріта, було їх дуже мало. Серед них був і він, старий лоцман. А коли Гітлер дістався до влади, в партію націонал-соціалістів полізли всі пройдисвіти й найгірший елемент з комуністів. Одного з таких комуністів крамаря в Кудензее лоцман ненавидів. «Тепер я жодний націонал-соціаліст», заявив він з обуренням і не визнавав поздоровлення: «Гайль Гітлер!».

Погода того літа була гарна, а тому ми впродовж шести тижнів закінчили свій відтинок земляних робіт, що провадились за допомогою багра або екскаватора. На ручну роботу вирізання дерна та роблення з нього загат я переманив з цегельні десяток чехів, які потім працювали зі мною майже рік на іншому будівництві. Тут вони заробляли більше, ніж на це-

гельні й були задоволені, користаючись однаковими правами з німцями.

11.

Мій шеф дістав далі працю в Кілю по ремонту залізничних колій та проложенню нових на території верфі військової морської флоти. А крім того була велика робота зрівняння екскаватором одного пригорка для будування авіозаводу. Там для своїх робітників мій шеф мав барак на 20 душ, а крім того побудував новий на 40 душ і окремо невеликий барак для канцелярії з кімнатами для мене й Якобсона, майстрів та машиністів. Останній барак був на пригорку, частину якого зрівнювали для заводу. Звідти був гарний вигляд на військову верф і торгову пристань з присілками, а за затокою розташоване місто Кіль аж до Кільського каналу. В канцелярії постійно працював рахівник Нісен, який вів табеля робітників і нараховував ім заробіток з досить складними використаннями. Зі мною переїхали до Кілю й чехи, які досить скоро орієнтувались у нових обставинах і якось, не знаючи німецької мови, порозумівались з німецькими робітниками. Особливо меткими були мої комуністи, які оповідали мені про настрої серед німців.

«Пане інженере! Знаєте, тут майже всі робітники комуністи і не люблять свого націонал-соціалістичного начальства. Якщо у Гітлера буде якась невдача, вони відразу зроблять революцію».

— Будьте, хлопці, обережні в розмовах з німцями, бо зможете попасти на гачок якогось провокатора, тоді «гестапо» зробить вам революцію. На жаль, Гітлер все буде мати успіх, бо він в союзі зі Сталіним і його підтримують капіталісти, а тому не скоро прийде до тієї революції.

«Цього не бійтесь! Ми маємо добрий нюх. Нас ніхто не обдурить».

Працювали чехи добре, ліпше від німців, і

добре заробляли, а тому не викликали підозріння. Після півроку праці кожний приїжджий робітник мав право на двотижневу платну відпустку до своєї родини. Цим правом користувались і чехи нарівні з німцями та їздили додому. Дехто з них не повернувся. Але на їхнє місце приймалися нові робітники, серед яких були данці та італійці. Вони також користувались однаковими правами з німцями, але працювали гірше. Особливо ледачими були робітники з Південної Італії. Кожний із них мав дома не менше п'ятеро дітей. На кожну дитину прибавлявся даток до зарібної платні в розмірі, здається, 30 марок місячно, а тому в багатьох італійців «заробляли» не вони, а їхні діти.

Поза цим італійці були боягузами. Коли почалася війна з Англією, на Кіль робили налети англійські літаки цілими ескадрілями бомбовозів, що скидали бомби головно на верф військової флоти й робили спустошення як в присілках, так і в місті. Це так лякало італійців, що вони не спали вночі в бараках, але ще з вечора йшли до сковищ і там перебували всю ніч, без огляду чи той налет відбувався, чи ні. Не відпочивши як належить, вони погано працювали, а від'їхавши у відпустку, вже більше не повертались.

Я ніколи не ходив до сковищ, вірячи, що мені нічого злого не станеться. Одного разу при великому налєті пари сотень літаків англійці знищили майже половину робітничого присілку біля верфі, коли було більше тисячі людських жертв. Сам налет уявляв з себе гарне видовище, коли тисячі трасуючих ріжнобарвних стрілів з берегових батерій та воєнних кораблів робили враження чудового вогневидовища, до якого домішувалось освітлення прожекторів. Але наслідки того всього були жахливі.

Життя в Кілі мені подобалось. Там я мав приятеля колишнього синьожупанника пполковника Тимоша Омельченка. Він на спілку з жінкою одного провізора пані Кларман мав

тютюнову крамницю, що давала в середньому близько 600 марок чистого прибутку місячно, який вони ділили на половину. Клармани мали двох дітей і власний дім, який помогав їм будувати Т. Омельченко й звичайно жив у них на правах члена родини. Була це дуже мила родина й я часто у них бував.

У Німеччині в індустріальних осередках було багато українських робітників ще з першої еміграції як із східніх, так переважно з західніх українських земель. Користувалися вони правами німецьких робітників і були об'єднані в громадських організаціях, які в більшості належали до Українського Національного Об'єднання (УНО), централя якого мала осідок в Берліні. Головою УНО був Т. Омельченко. Його адресу дав мені Микола Масюкевич, який працював бібліотекарем в Українському Науковому Інституті. Це дало мені можливість знайти Тимоша Омельченка в Кілі. Він став моїм приятелем. УНО я вважав потрібною організацією, що була національно-громадською та захищала правне становище українських емігрантів у Німеччині й допомагала їм знаходити відповідну працю, а тому я сам вступив до неї та почали грошевими датками підтримував її діяльність. Мені лише не подобалось, що в головній управі УНО, крім Т. Омельченка, були переважно запеклі галицькі націоналісти, до яких я не мав довір'я після сумного досвіду з Топольським. Тому я попереджував Т. Омельченка, щоб він уникав політичних тенденцій націоналістів, які непотрібно вносити до суто громадської організації. Пполковник Омельченко чесно зарабляв на свій хліб щоденний і віддавав все, що мав, організації. Він їздив на власний кошт до Берліну та осередків українських робітників на провінції для полагодження різних справ. Він користувався серед них довір'ям та популярністю. Зате більшість членів управи УНО були «журналісти». З журналістики на еміграції не можна було прожити. Такі «журналісти»

відогравали роль «спасателів» та «оборонців» України, промишляючи на своє прожиття. Вони творили волю тих, хто їх фінансував, що було на шкоду нашій національній справі. Я називав їх «промисловцями» і не мав до них жодного довір'я. Вони вносили лише заколот і деморалізували порядних українців...

Особливо ганебно повели себе націоналісти, коли на сцені політичного життя, крім вождя полковника Андрія Мельника, з'явився представник молоді амбітний недоучений студент Степан Бандера з претенсіями внести оздоровлення у націоналістичну організацію ОУН і самому відограти роль вождя. Тоді почалось безглузді самопоборювання з взаємними обвинуваченнями. Сталось це в серпні 1941 року, коли нібито бандерівці вбили в Житомирі націоналістів Сціборського та Сеника мельниківського напрямку. Бандерівці вважали їх провокаторами та якимись запроданцями, але більш правдоподібно, що вони були конкурентами у «визволенні» України за допомогою німців. З того часу почалась колотнеча між обома таборами націоналістів. Сціборського та Сеника на сторінках «Вісника УНО» назвали мучениками нарівні з Петлюрою і національними героями. Це підлило олії до вогню. Ворожнеча поширилась до низових організацій-філій УНО в осередках українських робітників. Там доходило до бійки та взаємних скарг німцям, які з погордою почали ставитись до українців, вважаючи їх якимсь анархічним плем'ям. Ця ворожнеча між українцями, яку підтримували члени управи УНО-націоналісти, мене дуже обурила. До того ж на сторінках «Вісника УНО» почалося публікування запевнень у прихильності, а потім у вірності українців Німецькій державі та в готовності допомагати у війні проти Советського Союзу.

Тоді я заявив Т. Омельченкові, що вся його чинність звелася нанівець і навіть на шкоду українській справі. Все це сталося через його політичну короткозорість, при якій він не ви-

користав свого морального авторитету і допустив до того, що в управу попали ріжні пройдисвіти, а поза цим він, як відповідальний редактор «Вісника УНО», дозволив сумнівної репутації «журналіста» Сіборського вшанувати як національного героя нарівні з Петлюрою. Це його образило. З моїми міркуваннями він не погодився і своє поступовання вважав правильним. На його думку, чинність управи УНО іншою не могла бути, бо того вимагали політичні обставини. Тоді я подав заяву про вихід з УНО і більше з Т. Омельченком про його діяльність не говорив. Лише пізніше, в 1945 році, про чинність УНО мені довелось говорити зі слідчим советського НКГБ, коли я характеризував Т. Омельченка як порядного ідейного українця і моого приятеля, який ніколи не міг бути якимсь запроданцем на шкоду власному народові. Це розізлило слідчого. Він показав мені одно з чисел «Вісника УНО», в якому було проголошення вірності вождеві Гітлерові та закликались усі члени УНО всемірно підтримувати своєю діяльністю німецьке військо і ставати в його ряди...

З виїздом до Західньої Німеччини, я цілком відійшов від активної національно-суспільної чинності. З окупацією ЧСР Союз Українського Сокільства та Товариство колишніх Українських Старшин в Чехах були ліквідовані німецькою владою. Німці дозволили існувати лише тим громадським організаціям, що мали забарвлення націоналістичного та гетьмансько-монархічного характеру, хоч іхніх політичних партій легальними вони не визнавали. Тоді цілком припинили свою діяльність українські соціал-демократи, українські соціал-революціонери та українські радикал-демократи. Вся моя попередня діяльність ніби була зведена нанівець. Мені довелося стати на шлях боротьби за існування на чужині власної родини...

Після німецької окупації Польщі та поділу її території між Німеччиною і советами, від-

ношення між ними ніби устійнилось. Гітлер і Сталін ще перед цим, 24. вересня 1939 року, уклали пакт про ненапад і навіть про взаємну допомогу, в якій лише Советський Союз допомагав Німеччині в постійному довозі харчових продуктів, в яких вона відчувала велику нестачу й без яких не могла робити розбійничі напади на сусідні держави. Від такого устійнення відносин між обома диктатурами нацистської та пролетарської нам, українцям, не доводилося сподіватись чогось доброго. Польща була цілком придущена, а Чехія під німецьким чоботом не рухалась. Особливо погіршились там відносини після убивства протектора на Чехію і Мораву маршала Гайдриха. До цього були замішані й українці православної церкви Кирила й Метода в Празі, в підвалах якої переховувались атентатники на Гайдриха.

Треба було тимчасом дбати про самозбереження, щоб не попасти під колесо подій і не бути розчавленним. Моєму особистому самозбереженню сприяло перебування в Західній Німеччині, де я займав становище будівельного керівника («бауфюрера»), працював за своїм фахом і ні до чого іншого не встрявав. Впродовж року я цілком освоївся з обставинами своєї роботи й мое матеріальне становище поліпшало. Я одержував вже 400 марок місячно. Це дало мені можливість поступово виплачувати борги за мою хату хліборобському банку в Подебрадах та Бедржі Ямборовій разом вісім тисяч корон.

Моя дружина не захотіла жити далі на нашому хуторі. Восени вона переїхала до Праги, де найшла кімнату. Про мое скоре повернення до Чехії при тодішній ситуації не могло бути мови. На Різдвяні свята я їздив у відпустку до Праги. Життя в Празі проходило начебто своїм шляхом в буденних турботах, але відчувався тягар німецької окупації. Хоч вся адміністративна влада була ніби в руках чехів і вони не запобігали ласки у німців, але вільного руху не помічалось. Усюди було видно тягар німецько-

го чобота. В наслідок протестів проти будь-якого роду обмежень німці реагували новими репресіями. За студентські демонстрації проти репресій німці закрили всі чеські високі школи. Активних протестантів вони розстрілювали, садовили до в'язниць та концентраційних таборів. При цьому найбільше терпіли жиди. Атмосфера в Празі була недобра. Тому ми вирішили, що Маруся з Романом переїдуть до мене в Ітцего, де можна буде найти кімнату й де життя проходило спокійніше.

12.

З переїздом моєї дружини до Німеччини не було так просто як ми сподівались. Треба було мати спеціальний дозвіл німецької адміністрації в Празі та згоду місцевих органів в Ітцего з підтвердженням, що для нас мається відповідне помешкання. Всього цього мені пощастило добитись після довгих клопотань, як моїх особисто, так і шефа фірми. Лише через півроку моя дружина дістала дозвіл на в'їзд до Німеччини. Десь на початку липня вона з Романом приїхала пізно вечором до Гамбургу, куди я виїхав ій назустріч. Свої валізи ми відразу не могли одержати, а тому довелося переночувати в готелі в Гамбурзі. В ту ніч англійці зробили напад на місто, що було предвісником хуртовин, які вдерлися в наше особисте життя.

Найбільше турбот було з помешканням. Я працював в Кілі і там, звичайно, мешкав у кімнаті при канцелярії. Взяти родину до Кілю я не міг. Мої спроби знайти помешкання в Кілі ні до чого не привели. За деякий час мені пощастило найти дві кімнати з користуванням кухнею в одної пані в Ітцего. Її чоловік, колишній військовий урядовець, був покликаний до війська, а два сини емігрували, — один до Англії, а другий до Америки. Вони були лютеранськими пасторами й уникли переслідування від нацистів за свої соціал-демократичні переконання. Тому господиня була самітною. З нею

можна було якось ладити, хоч вона, як і всяка міщанка, мала свої хиби. Але моя дружина не могла з нею зжитись. Непорозуміння почалися із-за користування спільною кухнею. Мені доводилося працювати більше в Кілі. Коли я приїздив додому, починались безконечні скарги моєї дружини на все й вся та на мою недбалість про власну родину.

Тоді я підшукав помешкання з трьох мансардних кімнаток з кухнею і центральним огріванням у пані Каге. Її старий уже чоловік був урядовцем у повітовому суді, а вона сама працювала в якісь установі. Було то старе подружжя. Вони мали двох синів, що були у війську, та замужню дочку в Гамбурзі. Але і з цією господиною моя дружина не була в згоді з-за дрібниць, і не могла з нею порозумітись. Тому хатні справи доводилося мені самому погоджувати з господиною. Я працював переважно в Кілю і приїздив додому на обід в суботу з тим щоб в понеділок ранком від'їхати. Звичайно, мені доводилось вислуховувати скарги про мое недбалство. Всі помешкання були фатальними на моєму життєвому шляху, а тому мені доводиться про них згадувати й далі, хоч вони не мали б відогравати якоїсь ролі, та почасти спричинились до моого перебування в соцістських в'язницях і таборах.

А тимчасом загальне життя проходило своїм шляхом з ріжними відхиленнями у вирі загального нацистського божевілля в розпочатій другій світовій війні. Договір зі Сталіним про взаємний ненапад та успішна окупація Польщі устійнили акції Гітлера, хоч внутрішнє становище було непевне. Коли Гітлер почав показувати свої пазурі, а до влади був допущений безоглядно аморальний елемент з жадобою панування, стало нарости незадоволення націонал-соціалістичним дурисвітством. Постійне збільшення державних податків та покликання до війська вже старших річників викликало глухе незадоволення не лише між упослідже-

ними міщанами та селянами, але й між робітниками.

Часом у панства Кларманів у Кілю ми ділились думками про тогочасне становище. Кларман і я трималися того погляду, що на випадок невдачі Гітлера в його воєнних намірах може статись, що підпільні комуністи з соціал-демократами, які перед приходом нацистів до влади були дуже впливовими, зможуть зробити державний переворот. Але сталося так, що європейські політики, підготувавши силу для нападу на Советський Союз, дали Гітлерові безкарно нападати з успіхом на всіх західніх, а потім південних сусідів, а Сталін, бажаючи розгрому капіталістичних держав, всебічно підтримував його, головно безупинно надсилаючи харчових продуктів, що в значній мірі зменшувало незадоволення.

Успіх на всіх фронтах викликав ореол слави для Гітлера. Це захоплювало всіх, і тих, що вороже ставились до нацизму. Так, приміром, моя перша господиня, яка ненавиділа Гітлера, часом з захопленням слухала по радіо промови «фюрера», бо в них малювались близкучі перспективи великої Німеччини. Успіхи німців у Франції запаморочили всіх. Гітлер помстив за понизивший Німеччину Версальський мирний договір першої світової війни. Це вабило всіх, було втрачено почуття міри, додавало нацистським верховодам ще більшого нахабства й штовхало їх до прірви.

Я особисто ставився до всього байдуже з певною долею скептицизму, пам'ятаючи передбачення старого лоцмана в Кудензее, що дури-світству Гітлера в свій час прийде кінець. Я лише дбав про самозбереження своєї родини. Погірдливе відношення німців до чужонаціонального елементу почало збільшуватись. Тому треба було триматись незалежно і не звергати уваги на примітивні балачки, бо цим можна було виявити свою культурну вишкість. Ліпше було мати неприхильне відношення примітивів,

ніж запобігати ласки у них. Користуючись становищем дипломованого інженера, я тримав себе на певній віддалі від міщанського середовища, а з тими, на кому мені залежало, я був завжди коректно-чесним, дотримуючись офіційного тону. Лише з «прокуристом» фірми Ернестом Крузе у мене були ніби приятельські стосунки, хоч це коштувало мені грошових витрат, бо він любив при будь-якій нагоді й без неї випити, а я зі солідарності повинен був випивати з ним зі шкодою не лише для моєї кишені, але й для власного здоров'я. Я платив і тримався завжди як пан, чим викликав до себе повагу.

Роман почав, власне, продовжував після Праги, ходити до 5-ї кляси реальної школи в Ітцего. Перехід з чеської школи до німецької ще в Празі йому мало що дав. У 5-й клясі треба було не лише добре володіти німецькою мовою, але й знати граматику та теорію німецької словесности. Йому треба було витривало ще окремо вчитись з відповідним репетитором, щоб вирівнятись в знаннях зі своїми співучнями. Сам я не мав можливості помагати йому в навчанні, як то робили інші батьки, а до того ж я слабо володів німецькою мовою. А поза цим я тримався того погляду, що мій син мусить звикнути вчитись і працювати самостійно, так як я в свій час без жодної чужої допомоги досяг свого. Поспішати не було куди, а тому коли Роман не зміг відразу зрівнятись з іншими в знаннях, я не робив з того жодної трагедії й сам попросив директора школи дати Романові можливість пройти повторно курс 5-ї кляси. Він погодився зі мною, визнаючи здібності Романа. Він вважав, що треба хлопцеві дати можливість спокійно освоїтись у новій чужій для нього школі. І дійсно, це послужило йому на добро для дальнього самостійного розумного розвитку і для здоров'я.

Так пройшов з певного роду турботами рік моого спільногого з родиною життя в Німеччині.

Найліпшим днем в тижню була неділя. Тоді я лише на пару годин перед обідом ходив на нараду до шефа, де збиралися прокуррист Крузе, мій колега Якобсон та майстрі для обговорення пляну праць на наступний тиждень. Потім шеф гостив нас у сусідньому малому ресторані, який я з Е. Крузе називали «кірхе» (церква), горілкою та пивом і ми розходилися на обід додому, ніби після служби в церкві. Подорожі я купував квиток в ложу в кіно «бург-театру» на післяобідній фільм, чому Роман був ос особливо радий. За гарної теплої погоди ми часом робили прогулочки до сусіднього дубового лісу. Так ми жили своїм окремим життям від німецького суспільства. Лише часом ми бували у панства Крузів, а вони у нас. Маруся освоїлась з картковою системою при купівлі продуктів і давала собі раду в усьому, за винятком непорозумінь з господинею.

З українців був в Ітцего один галичанин, колишній студент, який емігрував у 1939 році зі Львова, коли його зайняли совети. Він був зайнятий як цензор листів і перекладач у таборі полонених польських офіцерів. Ці офіцери містились у казармах якогось гарматного полку, що був на фронті. Проходячи по вулиці повз казарми, можна було бачити одягнених у свої уніформи з офіцерськими відзнаками поляків, які прогулювались у дворі. Було їх близько п'ятисот. Жили вони в кімнатах по четверо в кожній, мали свою їдальню й бібліотеку та одержували таке ж утримування як в час свого перебування у власному війську. Зі своїми рідними вони могли листуватись і навіть посылати їм гроші. В той час нацисти поводились із полоненими офіцерами по-людському як з переможеним ворогом. Лише пізніше, коли почалась безглуздо жорстока війна з советами, вони стали вживати до полонених брутально-звірячий спосіб поводження. Тоді табір полонених польських офіцерів в Ітцего був зліkvідований. Поляків кудись вивезли,

правдоподібно для повільного знищення в примітивних умовах подалі від людських очей.

З тим галичанином-цензором у нас не зав'язалася приятельські взаємини. Був він якийсь несимпатичний, хоч тримався пристійно. Я вважав, що ліпше бути далі від нього. Була в Ітцего ще й «українка», яка називалась Шура Бергман. Працювала вона в дамському салоні. Моя дружина познайомилася з нею, коли ходила до того салону впорядковувати своє волосся. Потім вона почала бувати у нас. Вигляд у неї і спосіб поводження був жидівський, хоч з певною елегантністю. Маючи німецьке прізвище й добре володіючи німецькою мовою, вона видавала себе за українську німку, колишню учительку. Вона ніби емігрувала з України в 1927 році, дісталась до Гамбургу, де набула нову спеціальність, після чого почала працювати в Ітцего, де освоїлася з місцевими обставинами й навіть належала до товариства німецьких жінок («фрауеншафт»). В Гамбурзі вона нібито мала брата, який іноді приїздив до неї. Одного разу за вечерею у нас я досить випив з нею (пити горілку вона вміла) і почав з нею відверту розмову, зазначивши, що не вірю в її ані українське, ані німецьке походження і що її ім'я Шура походить не від Олександри, але від Сури. На це вона відповіла:

«Я не буду вас запевняти, що мій дід чи бабка не були жидами, але я мушу бути українською німкою». — А далі вона добавила: «Мы, russkie, хитрые».

— Какие же вы в черта russkie, когда у вас ничего russkogo нет.

«Всеравно! Теперь все russkie такие».

— Если Stalin и Каганович russkie, тогда вы правы.

Оця сміливість попasti до нацистської Німеччини, де безоглядно нищили всіх жидів, та виконувати большевицькі доручення, підтримувати зв'язки з німецькими підпільними комуністами мені подобалась, але я порадив їй:

— Ви все таки будьте більш обережні і по-менше зустрічайтесь з вашим «братом» з Гамбургу, бо як попадете до рук «гестапо» буде дуже зле. Вичекайте поки Гітлер не поламає собі свої роги.

«Не турбуйтесь за мене. Німці страшенно дурні. Я стану тут ще й членом їхньої націонал-соціялістичної партії. Це лише у нас в Росії мене могли б виявити»...

Кілька українців працювало в Гамбурзі. Була там і філія УНО, членами якого були робітники з Галичини. Зустрічався я там з абсолвентом Української Господарчої Академії інж. Петром Петренком. Погано володючи німецькою мовою, але будучи спритним, він там добре матеріально влаштувався, дістав добре помешкання і перевіз з Чехії свою дружину з чотирма дітьми та все хатне урядження для помешкання. Одного разу він приїздив з жінкою до нас в Ітцего, де ми їх добре погостили. А потім ми були у них в Гамбурзі, побувши при цій нагоді в оперовому театрі. П. Петренко мав не «русску», але хохлацьку хитрість з умінням пристосуватись до обставин. Він умудрився набути німецьке громадянство і ностирифікувати диплом УГА.

В Кілю мені довелось пізнати одного українця з Галичини доктора філософії, який працював в якомусь інституті. Він і його жінка українка говорили між собою і з дітьми лише німецькою мовою. На моє зауваження, що з українського погляду це недобре, він заперечив, що вони немають морального права із-за любові до дітей залишати їм в спадщину українське упослідження, щоб не було для них перешкод стати рівноправними членами того суспільства, серед якого вони живуть. Буває і така «філософія» наших докторів...

В Чехах жив мій співпрацівник на сокільській ниві інж. Іларіон Гудилів. Після закінчення УГА він працював спочатку геодетом, а потім в час загального безробіття в 1932-33 ро-

ках йому вдалось дістати місце народнього вчителя на Закарпатті. Його дружина Божена була милою симпатичною чешкою, яка опанувала українську мову. З нею приятелювала моя Маруся. На Закарпатті Іл. Гудилів учителював в Ганичах разом з Платоном та Магдою Цисарями, а в сусідньому селі вчителював і Петро Петренко. Там же вчителював дуже добрий диригент і пропагатор української пісні Буркацький. Коли мадяри окупували Закарпаття всім довелося звідти втікати. Цисар влаштувався як лісовий інженер на Словаччині, Петренко дістався до Гамбургу, а Гудилів зашився в Чехах безробітним, а тому просив мене в листах найти йому якусь працю. В початку 1940 р. був мобілізований до війська мій колега по праці Якобсон. Фірма Гана за час моого перебування в ній розрослась, праці велісь переважно з чужоземними робітниками: італійцями, данцями, чехами та іншими на чотирьох будовах. Тому ріжного роду технічної праці було досить. Я запропонував шефові взяти на працю Гудиліва в ролі техніка. На це він погодився і визначив платню 300 марок місячно. За посередництвом німецького і чеського урядів праці Гудилів дістав дозвіл на в'їзд до Німеччини. Я взяв його на допомогу собі для праці в канцелярії в Кілью, даючи йому можливість ознайомитись з працею на будовах в час переведення там технічних вимірювань, трохи засвоїти німецьку мову та термінологію й близче пізнати майстрів, з якими доведеться співпрацювати. Поскільки Петренко був спрітним, настільки Гудилів не міг заімпонувати комусь. Мені він скаржився, що майстри не ставляться до нього з належною пошаною, шеф не звертає на нього уваги, а поза цим і платня 300 марок для нього замала, а я мало дбаю про поліпшення його становища...

13.

Після успішного по згоді зі Сталіним розгрому другої слов'янської держави Польщі 1.-18. вересня 1939 р., Гітлер набрався сміливості, яка доходила до безмірного нахабства з диктаторським свавільством. Совети, замісць того, щоб стати наперешкоді німецькій агресії, навпаки, допомагали нацистам громити своїх капіталістичних сусідів та за їх рахунок набиратись сили.

Зайнявши частину Польщі з українським і білоруським населенням, Сталін захотів стати «собирателем земель русских», забезпечуючи позиції на території колишньої Російської імперії. Воз'єднання з Росією почалось в досить лагідний спосіб. У вересні-жовтні 1939 р. Сталін запропонував Естонії (28. IX), Латвії (5. X), Литві (10. X) і Фінляндії заключити пакт про ненапад, з введенням советських військових частин на їхні території для зайняття воєнних баз з метою «захисту» від можливого нападу західних агресорів.

Естонія, Латвія й Литва, передбачаючи, що і без їхньої згоди совети зможуть окупувати їхні країни, «добровільно» погодилися на підписання пакту про ненапад. Але Фінляндія з чотиримільйоновим населенням не побоялась Советського Союзу і відмовилась допустити советське військо на свою територію. Тоді 30. листопада 1939 р. Сталін вирішив покорити Фінляндію, поставивши до бою проти 15 фінських дивізій 6 советських армій та всю Бальтицьку фльоту. Советам це коштувало великих дивізій 6 советських армій та всю Балнік Михайлло, син мого старшого брата Федора, який був в якісь частині лікарем. Поставити фінів «на коліна» Сталінові не вдалось. 12. березня 1940 р. був заключений советсько-фінський мировий договір, по якому Фінляндія зберегла свою самостійність, віддавши советам пару островів у фінській затоці та частину Карелії в районі Ленінграду.

Зате Литва (17. 6. 40), Латвія (20. 6. 40) і Естонія (21. 7. 40) «добровільно» приєднались до СССР як совєтські соціалістичні республіки, підпорядкувавши диктатурі пролетаріату й утративши свою незалежність. З поневоленою інтелігенцією цих вільнолюбних народів мені довелося пізніше спільно працювати на «великих будовах комунізму» в Заполяр'ї після закінчення другої світової війни.

У той час як Сталін забезпечував позиції на Сході Європи, його партнер по диктатурі Гітлер діяв більш успішно, розгромлюючи капіталістичні демократії на Заході. Після окупації без бою Данії й Норвегії в квітні 1940 р. та зайняття близькавичним нападом Бельгії й Голландії в травні 1940 р., що привело далі до перемоги німців у Франції в червні 1940 р., Гітлер відчув себе настільки певним своїх сил, що в квітні 1941 р. виступив проти Югославії і підбив Грецію. Болгарія й Румунія «добровільно» стали союзниками Німеччини, не кажучи вже про Угорщину, яка ще на початку 1939 р. стала сателітом третьої Німецької імперії разом із Словаччиною.

Початок літа 1941 р. можна було охарактеризувати піднесеним переможним настроєм німецького народу, його гордістю з успіхів після того пониження, який приніс Версальський мировий договір у 1919 р. після першої світової війни з економічно-політичним пригніченням. Обіцянки Гітлера про установлення нового порядку в Європі, при якому німецька нація мала відогравати культурно-творчу роль, захоплювали всіх. Відкривалися нові близькі перспективи на всіх ділянках людської чинності, ради чого потрібно було перенести тимчасовий утиск нацистської диктатури і навіть свавільство гітлерівських сатрапів. Найбільше дошкуляло всім безупинне покликання до війська. Але ті, що залишались дома, всі мали працю, робітникам платили добре, істи було що в необхідній кількості, без огляду на еко-

номічну бльокаду зі сторони Англії та США, бо Советський Союз постійно постачав потрібні продукти, а крім того довозилося усе необхідне з підбитих країн. Лише хлібороби були трохи упослідженні, бо був введений державний монополь на продукти їхньої господарської діяльності, які вони не могли вільно продавати. А поза цим усі здорові робочі руки були вирвані для війська в жертву Молоховій війни. Сталін у своєму творі «О великої Отечественnoй войне Советского Союза» написав, що німецькі фашисти завели у себе рабську працю по заводах і фабриках та відновили кріпацький порядок у селах Німеччини. В порівнянні з тим, що мали українці в Советському Союзі, німецькі робітники та селяни без порівняння були в ліпших умовах. Цього Сталін тоді ніби не бачив і за рахунок своїх власних хліборобів, закріпощених в колгоспах і напівголодних, допомагав Гітлерові громити капіталістичні держави.

Між обома диктатурами мало прийти до близчого порозуміння. Сталіна і Гітлера називали двоюрідними братами. Вони мали поділити сфери своїх впливів. Азіятові Сталінові мала припасти Азія, а європейцеві Гітлерові «Нова Європа». З цією метою приїздив у листопаді 1940 року до Берліну на переговори Вячеслав Молотов (Скрябін), довірений Сталіна комісар закордонних справ. Німці дуже вроночистий, як тоді говорили, сердечно вітали його як посланця великого диктатора. Але на тих переговорах до чогось конкретного не договорились, хоч взаємовідносини між диктаторами по-старому залишились ніби приятельськими.

Навесні 1941 року приїздив, відвідавши спочатку Москву, японський міністер закордонних справ Матсуокі (Матцуока), людина великих політично-дипломатичних здібностей. Після підписання в Москві советсько-японського пакту про невтраплітет 13. квітня 1941 року, Матсуокі намагався включити Москву до трикут-

ника Берлін-Токіо-Рим. Правдоподібно він мав великі уповноваження, а тому його вітали в Берліні надзвичайно урочисто.

З Берліну Матсуокі їздив до Риму для переговорів з третім диктатором Муссоліні, потім знову до Берліну, а після того до Москви. Про наслідки всіх тих переговорів не було відомо. Лише в німецькій пресі не було жодного неприхильного слова по відношенню до Советського Союзу. Навпаки, підтримувався приятельський тон, а на сторінках німецького офіціозу «Фолькішер Беобахтер», не пам'ятаю вже з якої нагоди, був поміщений на першій сторінці портрет Сталіна з хитрою усмішкою, який здавався моїм співробітникам дуже симпатичним. Вони не погоджувались із моїм негативним відношенням до нього.

Загальno говорилося про можливість особистого приїзду Сталіна до Берліну для заключення близьчого союзу між двома могутніми диктатурами. На початку червня 1941 року майшев Йоганес Ган був в одному місці біля Шлезвігу, де була фабрика виготовлення прапорів. Там він бачив як виготовлялось сто тисяч червоних прапорців з серпом і молотом. Він запевняв мене, що ці прапорці були призначенні для роздачі населенню для привітання Сталіна, коли він приде до Берліну. На це я зауважив:

— Я дивуюсь вам, пане Ган, що ви як і більшість вірите в можливість згоди між диктатурами. Ця згода може бути лише тимчасовою. Між ними виникне боротьба. Хто з них буде переможеним — не відомо. Можливо, що Сталін буде в Берліні, може Гітлер в Москві, але тоді, коли одного з них не буде.

«Але, пане Прохода, ви не любите большевиків, а тому з упередженням ставитесь до порозуміння між нами та росіянами».

— Може таке порозуміння між народами стається, але тоді, коли не буде диктатур і вони будуть вільними.

«А хіба ми не вільні? Ми самі демократичним шляхом вибрали собі вождя, а до російських внутрішніх справ та порядків нам немає діла, там же народні ради всім керують».

— Я тепер в такому становищі, що висловлювати свої політичні погляди не можу, а до того це нікому тут не потрібне.

«Ви, українці, маєте окремі погляди. Здається, я вас трохи розумію».

Мій шеф був членом націонал-соціалістичної партії, а тому говорити йому, що між диктатурами та демократіями надто велика різниця, було недоцільно. Тому на цьому наша розмова закінчилась.

14.

Через два тижні після цього, в неділю 22. червня, я почув вранці по радіо голос Геббельса про наказ Гітлера відкрити воєнні дії на всюому східному фронті проти Советського Союзу. Геббельс виправдував напад Німеччини на советів необхідністю попередити несподіваний напад великих советських військових сил, що були скупчені біля окупованої німцями Польщі. Цим ніби виправдувався зрадливий чин Гітлера по відношенню до Сталіна, який не лише не перешкоджав йому захопити майже всю Південну й Західну Європу, але допомагав німецькій агресії. Звичайний німецький обиватель не міг виявити свого протесту проти війни з советами й мовчки прийняв це до відома, рахуючись з необхідністю, що це буде вимагати нових людських жертв. Мій шеф був, так би мовити, спантеличений таким зворотом в подіях. Він мав двох синів у війську й хотів бачити їх ще живими та не покаліченими.

Країна тужила вже за мирною працею, вибивши зі стану упослідження після капітуляції Франції 22. червня 1940 року, яка в 1919 році Версальським договором привела Німеччину до пониження. За нерозумну зажерливість її політика «Льва» Ж. Клемансо вона

була належно покарана. Рахунок з Францією був вирівняний. А за поступовання Лойд Джорджа та В. Вілсона ще залишались порахунки з Англією й США, які ліпше було зробити за допомогою советів, а не нападати на них. Але знахабніла диктатура, не зустрівши належного спротиву, виявила ще більший нерозум, ставши на шлях злочинної зажерливості, з викликанням усіх звірячих пристрастей.

Перші успіхи німецького війська на Сході під головним командуванням маршала Браухіча і сподівання, що війну пощастиТЬ також близькавично покінЧИТИ, як було у Франції, підбадьорило німців. Військо поводилося на окупованій території більш-менш по-людському, хоча, звичайно, «війна-війною», гуманізму при цьому було мало, а більше насиЛЬства. Головнокомандувач Браухіч у своїх проголошеннях обіцяв звільнення від большевицької диктатури з її насиЛЬством та введення демократичної самоуправи під протекторатом Німеччини. Але коли за передовими бойовими частинами прийшли запільні установи, від тих обіцянок не залишилося навіть згадки. Прийшло до розстрілів та вішання тих, хто домагався тієї самоуправи.

Нерозумні німецькі політики та стратеги не врахували того, що територія Советського Союзу була аж надто велика, щоб можна було всю окупувати, не рахуючись з устремленнями місцевого населення. Сподівання близькавично-го захоплення Ленінграду та Москви не здійснилось. Передчасно надійшла зима з величими морозами. Вона затримала рух німецького війська вперед, яке було легко одягнене й мерзло. До того ж виникла відірваність від своєї бази постачання. НадсиЛка теплого одягу й взуття не була належно організована. А головне рух був затриманий із-за браку бензини для всіх моторизованих частин. Вони так швидко рухались, що не вдалось налагодити по невід-

повідніх дорогах транспорт постачання з за-
пілля. Це дало можливість советському воєн-
ному командуванню після несподіваної поразки
опам'ятатися, привести до порядку свої частини
і ставити більший опір німецькому наступові.

За передовими бойовими частинами посуну-
ла велика зграя запільних воєнно-адміністра-
тивних і карних відділів ріжного роду СС, що
складались з аморального елементу, який не
допомагав, але шкодив передовим частинам,
викликаючи деморалізацію. Ці адміністратори
та карателі по наказу свого божевільного фю-
рера не вважали місцеве населення за людей
і з мільйонами взятих до полону советських
войків поводилися безглуздо жорстоко з масо-
вим винищеннем. Це відразу викликало у всіх
ненависть до окупантів і боротьбу проти них.
Усі обіцянки Браухіча виявилися брехливими.
Большевицьке насильство в порівнянні з ні-
мецьким жорстоким нелюдянім поступованням
було в деякій мірі більш гуманним.

Почалися невдачі німецького війська. Гітлер,
як і належить диктаторові, всю вину за них
склав на Браухіча й усунув його від команду-
вання військом, проголосивши себе верховним
головнокомандувачем, подібно генералісімусу
Сталінові. Він назначив генерал-губернаторів з
необмеженою владою над місцевим населенням
на окупованих територіях України, Білорусі,
Литви, Латвії та Естонії. Вони безглуздим те-
рором та масовими розстрілами без жодного су-
ду й слідства переважно цілком невинних лю-
дей, включно до дітей, намагались усіх при-
вести до безумовного послуху.

Зростаючий опір советського війська та во-
роже запілля з повстанчою чинністю деморалі-
зуюче впливали на німецьких вояків передо-
вих ліній. Щоб більше заохотити їх до бою,
кожному учасникові т. зв. «східнього походу»
було обіцяно після закінчення війни наділення
землею від 40 до 100 га та допомога в органі-
зації господарства. Це, особливо хліборобів з

сел, спочатку в деякій мірі приваблювало, а потім ще й нагорода за лізними хрестами все менше й менше радувала, а кількість дерев'яніх хрестів на могилах поляглих все збільшувалася на всіх відтинках величезного фронту. Віра в перемогу над советами слабшла з кожним днем. Приходило до отверезіння та критичного відношення до свого вождя Гітлера, який чим далі більше лютував.

Звичайні обивателі були ще під владою стихійного запаморочення. Як на приклад такого явища, можна указати на міркування однієї із загальної маси німкень. Було це навесні 1942 року. Моя дружина після операції лежала в лічниці в Ітцего. За нею доглядала одна медсестра, яка охоче оповідала про різні новини, а одного разу з радістю переказала останню вістку:

«Знаете, пані, наш фюрер наказав розпочати підготовчу працю по наділенню всіх учасників східнього походу землею по 40 га кожному. Воякам з нашого повіту вже визначений район біля Дніпра на півдні України. Там їм допоможуть в організації господарства. Спочатку вони будуть жити в тимчасових переносних дерев'яніх домиках, що тепер почали вже тут виготовляти. А пізніше там виникнуть культурні німецькі села з капітальними будовами, електрифікацією та добре побудованими, обсадженими деревами дорогами. Також кожний буде мати гарний сад з ріжними овочевими деревами та квітами. Мій наречений є тепер на Сході. Вже складений список майбутніх колоністів. Як лише скінчиться війна, ми одружимось і поїдемо на Україну. Ми зробимо той край там культурним і гарним».

Вислухала моя дружина мрійливе базікання медсестри та й питала її:

— Слухайте, сестричко! Як ви думаете, є на тій Україні люди, чи їх там немає? От вам дадуть по 40 га землі кожному для господарювання. А як же буде з тими людьми, що там

мають не більше гектара на душу, куди вони подінуться? Це ж від них буде відібрана та земля. Виходить, що для того, щоб наділити землею одного учасника східнього походу, треба знищити 40 українців, або зробити іх робочою худобою для німців. Як ви думаете, сестричко?

Це дуже здивувало й стурбувало молоду німкеню. Вона розгублено відповіла:

«Вибачте, пані! Я про це не думала. Я все прийняла на віру й раділа з того. А про тамошніх людей я зовсім не думала. Я гадала, що то буде дано нам з якихсь вільних земель, де немає людей».

— Нема в Україні, так як і тут, вільної землі. Є вільні землі далеко на Сході, аж за Уралом, але туди ви не дістанетесь.

Без огляду на невдачі, що почались на Східньому фронті та дошкульні бомбардування англо-американських літаків, з пожвавленням бойових дій на західному фронті, нацистський провід Гітлера втратив останній глузд. Частина більш розумних генералів організувала атенат на Гітлера, але «провидіння», в яке він вірив, судило йому накоїти ще більше лиха. Жорстокий терор на зразок большевицького з організацією концентраційних таборів для непокірливих з безупинними розстрілами досяг свого верху в нищенні переважно слов'ян та жидів для звільнення місця німецькій расі. Особливо безглуздо-жорстоке було винищенння жидівського населення на окупованих територіях. За талмудом жиди вважали себе «вибраним народом». Гітлер вважав, що таким народом можуть бути лише німці чистокровної раси. Найгірший покидьок суспільства, який при будь-якій диктатурі вилазить нагору, уявляв себе надлюдиною і мордував звичайних людей, які не втратили своєї людської гідності.

Нацистський провід був певний у досягненні фізичною силою всього, що хотів. Тому він вважав окуповані території назавжди приєдна-

ними до Німецької держави й організував на них велики будівельні праці, якими керувала «Організаціон Тодт». Для переведення праць мобілізувались приватні будівельні фірми з їхнім керуючим персоналом, машинами й знаряддям, а робоча сила набиралась на місцях з підбитих народів. Для осягнення більших наслідків у роботі менші фірми об'єднувались у товариства праці («Арбайтс-Гемайншафт»).

ПРАЦЯ В «ОРГАНІЗАЦІОН ТОДТ»

15.

Мобілізації для робіт на Сході підлягала фірма моого шефа, яка в Кілю при великих плянувальних земляних спорудженнях співпрацювала з фірмами Кроля і Синкнехта з Ноймюнстеру. Тепер, після мобілізації, вони витворили «Працівне Товариство Ноймюнстер» («Арбайтс-Гемайншафт Ноймюнстер»). Кожна з цих фірм дала, крім персоналу майстрів, машиністів та бригадирів, ще й по одному керівникові робіт. Від фірми моого шефа мав бути я, або Іларіон Гудилів. Гудилів сказав, що до самостійного керування працями він не підготовлений, з тим погодився шеф. Залишилось мені вільно, або невільно їхати з персоналом фірми та машинами й знаряддям для будування доріг на Сході.

Цим об'єднаним в «Працівне Товариство» фірмам був даний відтинок шосейної дороги Нарва-Ленінград довжиною близько 40 км від села Фінські та Руські Анташі до Красного Села під Ленінградом. Була це прифронтова по-лоса. Красне Село обстрілювалось советською артилерією.

Головним керівником («бауляйттером») товариства був технік Синкнехт, який заступав фірму свого батька, а його помічниками: технік Карстенсен за фірму Кроля та я за фірму Гана, від якої був також і бухгалтер Mnішек з Катовиць. Крім нього, з Катовиць було ще

шість робітників, які походили з понімчених поляків. Прізвища у них були слов'янські, а таке як Мнішек указувало на чеське походження. До першої світової війни вони були німецькими громадянами, після неї польськими, а тепер знову їх мали зробити німецькими.

Перед відправкою нас на «східню виправу» («Ост-айнзац») потрібно було всім увійти в склад організації Тодт з напів-військовим підпорядкуванням. Ми були одягнені в однострої «ОТ», а цивільний одяг мусіли відіслати додому. Було це літом 1942 року. Всього було нас близько тридцяти. Іхали ми за лізницею аж до Гатчини, а звідти вантажними автами по звичайній дорозі на захід до шосе Нарва-Ленінград. Зупинились ми там біля Фінських Анташів у будівлях колишньої поштової станції давніх часів, ще за подорожування кіньями. Тут був осередок фірми, звідки на північ по селах, включно до Красного Села, було організовано всім бригад робітників по 120 душ кожна з місцевого населення. Були це переважно жінки й діти та стари, що не були покликані перед німецькою окупацією до війська. На чолі кожної бригади був німець за бригадира. Для порозуміння з росіянами в бригадах були перекладачки, переважно ленінградські студентки, що не встигли евакуватись з сел, звідки вони були родом.

Спочатку я не брав участі в організації цих бригад та в керуванні працями. Вже в Гатчині у мене почалися страшні болі в шлунку. А коли ми приїхали до Анташів, вони стали ще більшими після того, коли я щось з'їв. Тому я перестав їсти зовсім. Мене відвезли до стаціонару ОТ в Нарву. Там лікар виявив у мене «улькус» (чирик) шлунку і послав мене для лікування до шпиталю в Ригу. Там мене лікували дієтним харчуванням шість тижнів, після чого я дістав двотижневу відпустку додому.

Перед від'здом з Ітцего у «східню виправу» я вирішив змінити місце свого перебування, бо

в Ітцего не міг дістати самостійного помешкання. Моя дружина нізащо не хотіла залишитись далі мешкати у пані Каге. Коли призначили мене до «східної виправи», найдоцільніше було б повернутись до Чехів, але постала можливість переїхати до іншого міста. В Познані мешкала Наталя Балабай-Білинська зі своїм чоловіком та синком. Спочатку вони були в Луцьку на Волині, а коли його зайняли совети, Петро Білинський дістав місце рахівника в польській установі в Познані. Моя Маруся постійно підтримувала листовий зв'язок з Наталією Білинською, яка, довідавшись про постійні непорозуміння моєї дружини з господинями помешкань, запропонувала їй окрему кімнату в своєму великому помешканні зі спільним користуванням кухнею. Маруся охоче на це пристала, бо до того ж у Познані була значна (до 300 душ) українська колонія. А тому вона не почувала б себе самітньою так, як це було в Ітцего.

Перед від'їздом на Схід я взяв у своєї фірми тижневу відпустку, щоб перевезти родину до Познаня з тим, що потім приеднаюсь до виправи ОТ в Берліні. Здавши на залізниці для пересилки в Познань увесь наш «рухомий маєток», я з дружиною та сином швидким потягом виїхав туди. В Берліні ми бачились із Миколою Масюкевичем. На мій від'їзд для праці на Схід він дивився як на необхідність, якої тимчасом не можна було уникнути, порадивши при можливості звідти вирватись. В перемогу німців на Сході він не вірив.

До Познанню ми приїхали надвечір. У той день там була страшна піскова хуртовина, що дрібним піском і порохом засліплювала очі та перешкоджала нормально дихати, так ніби це був якийсь пустельний самум. Цим був порушений звичайний рух трамваїв і Наталя не змогла вийти нам назустріч. Хоч я не був заобонним, але та хуртовина викликала у мене передчуття якогось нещастя з перебування в Познанні. Так воно дійсно сталося в два з по-

ловиною рокім згодом. Причиною тому були помешкання. Сталося непорозуміння моєї дружини з Білинськими. Довелося залишити помешкання у них, а за цим ще одне і найти третє. Були вони для мене фатальними.

Роман ходив нормальню до 5-ї кляси реальної гімназії. Я познайомився з його вихователькою, а разом із тим і вчителькою англійської мови панею Бетт, яка мала сина Курта, одного віку з Романом. Пізніше діти приятелювали, а з нею у нас було приятельське відношення. Пані Бетт в деякій мірі допомогла моїй дружині втекти з Познання в січні 1945 року.

На Сході в будівельній фірмі я займав спочатку підрядне становище. Після повернення з відпустки я керував працями будови бічної дороги від Анташів до лінії прибережного фронту. В прибережному районі Фінської затоки від міста Іжора через Копор'є аж до Ко сколова при впаданні річки Луги до затоки затримались якісь совєтські дивізії, які підтримували зв'язок з Кронштадтом і яких німці не змогли звідти вибити. Цей фронт набрав сталого характеру. Цього, як вони називали «кеселя» (казана), а також Ленінграду, вони не змогли взяти, а тому до них були побудовані додаткові дороги. Після того як одна з них в напрямку на південний від Іжори була впорядкована більш-менш до приїзду, мені було доручено також впорядкувати і другу дорогу в напрямку на Копор'є.

До місцевих робітників я ставився як до людей і давав про те, щоб вони були задоволені тим скромним, що їм було визначено за працю. Винагорода була така: платня дорослим робітникам 1 руб 20 коп. за годину, а неповнолітнім — 80 коп., до того харчовий приділ на тиждень, що складався з буханки хліба в два кг, 70 гр товщу, 100 гр м'яса або риби, 100 гр крупи, 70 гр цукру або 100 гр мармелади, 35 гр солі та ще якась дрібниця. Приділ давався одинаковий як дорослим, так і дітям. Вартість його

близько 35 рублів тижнево вираховувалась з заробітньої платні. Для робітників вартісним був харчовий приділ, а гроші, що витрачувалися советськими кредитками не мали будь-якої вартості, бо на купівллю якоїсь речі треба було мати тисячі, а за сотню рублів можна було купити пачку тютюну.

Дітей молодше 14 літ офіційно заборонялось брати на роботу. А цих дітей жінки мали більше і вони хотіли також істи. Іноді приходила до мене жінка з двома, а часом з трьома дітьми молодшими за 14 років і просила прийняти їх на роботу. Який може бути з 8-, або 10-літнього хлопчика або дівчинки робітник? Але мати просить за своїх дітей й обіцяє за них сама більше працевати. Звичайно, мені про ту роботу не йшло. В бригаді, що мала сотню, або більше робітників, два десятка дітей були малопомітні. Вони вовгузилися біля своїх матерей і робили що хотіли, чи могли. Вліті вони помагали збирати в купки камінці, а взимі тягали лозини для протиснігових тинів. Бригадирам я забороняв примушувати дітей до праці, але харчовий приділ на них вдавав повністю. В інтересах фірми було мати більше робітників, бо вона діставала від ОТ винагороду за кількість робочих днів, зазначеніх у табелях. Праця на моєму відтинку була належно зорганізована, вислід був належний, а тому інспектор від ОТ вважав його задовільним і на дітей не звертав уваги. Також лінійний шеф ОТ в Нарві дипломований інженер ставився до мене прихильно як до свого колеги.

Мое прихильне відношення до упослідженіх росіян не подобалось німцям, а тому, коли я повернувся після закінчення робіт на дорозі до Копор'є, до канцелярії фірми в Анташах, старший керівник Синкнехт послав мене на небезпечний відтинок до Красного Села. Там я мешкав у будинку одного фіна або чухонця, як тамошніх фінів називали ленінградці. Власник того будинку та його син були вислані в

час советсько-фінської війни десь до табору на велику «будову комунізму», звідки вони не повернулись, а його жінка померла. Залишилась неповнолітня дівчина-дочка. Нею опікувалась одна вчителька фінка, яка числилась у нас перекладачкою та табельщицею. Вона не любила брутального поводження ані німців, ані росіян, але російську культуру високо цінила й особливо була захоплена російською класичною літературою та мистецтвом. У тому будинку мешкав також мій бригадир Лагола з Катовиць та був харчовий осередок для наших робітників.

Взимі наші праці полягали головне в т.зв. «снігоборотьбі». Там дуже багато випадало снігу і всі дороги заносились ним, в той час коли рух по них не припинявся. Особливо важливим був відтинок біля Красного Села з двома селами на південь від нього. Мені підлягало три бригади, що разом мали близько 400 робітників. Я турбувався щоб не лише всі праці своєчасно відбувались і рух по дорозі не припинявся, але щоб і робітники були належно задоволені.

16.

Весною 1943 року я дістав відпустку додому на три тижні, а коли повернувся назад, то довідався, що Синкнехт мобілізований до війська. Перебування в ОТ не помогло йому уникнути військової служби. Карстенсен був старший від Синкнехта віком, а тому до нього ще не дійшла черга. Його, як німця, мали назначити, замісць мене, старшим керівником робіт. Цього хотів і шеф фірми Кроль, але інспектор та лінійний шеф ОТ в Нарві на кандидатуру Карстенсена не погодились. Старшим керівником був призначений я. Тоді я поступово почав обмежувати свавільство деяких бригадирів-німців та господаря, або начальника постачання у зловживанні харчовими продуктами для російських робітників, для яких це мало найбільше

значення. Останні були дуже раді призначенню мене за старшого і без огляду на мій протест називали мене «наш інженер», звертаючись до мене зі скаргами на німців-бригадирів. Я добився того, що одного з бригадирів наказом лінійного шефа ОТ було відіслано назад, а другого на три тижні заарештовано за зловживання харчовими пайками та пияцтвом. На місце звільненого німця я призначив бригадиром ленінградця Васильєва, хоч підозрівав, що він підтримував зв'язок з партизанами. Його дочка студентка Віра працювала в канцелярії фірми. Також шоферів та машиністів я трохи підтягнув, щоб не свавільничали та вважали росіян також за людей, а не за якусь худобу.

Таке моє поступовання не сподобалось німцям. Вони почали писати до Ноймюнстера шефові об'єднаної фірми Кролеві скарги на мене. Тоді він в серпні сам приїхав до Анташів, не попередивши мене. Коли я повернувся з поїздки до Красного Села, він привітався зі мною досить стримано. Про становище на місцях праці він мене майже не питав. Карстенсен був у той час керівником біля Красного Села. Кроль лише зазначив, що він вдорозі простудився, почуває себе недобре і хоче відпочити. Я погостив його за вечерею добрим французьким коньяком, який іноді німці діставали як придл до харчового пайка й відразу його випивали, а я зберігав до поїздки у відпустку. Така моя гостинність трохи умиротворила настрій шефа.

Я мав до розпорядження особове авто, яким їздив із старшим шофером щодня по 40-кілометровому шляху. Наступного дня я запропонував шефові поїхати разом зі мною на місця робіт, але він сказав, що хоче поїхати сам лише зі старшим шофером, який був у нього довіреною особою. Мені він тимчасом доручив написати якийсь звіт. Коли він від'їхав, рахівник Мнішек сказав:

«Я чув як тут на вас скаржились вже гос-

подар і машиністи, а тому Кроль хоче без вас перевірити, де і скільки ви нашкодили фірмі, дбаючи про інтереси робітників».

— Все це звичайні наклепи, але дідько з ним. Хай перевіряє! Шкоди для фірми я не зробив жодної, а тому нічого не боюсь. А взагалі, все це тут мені не подобається й я буду дуже радий, коли мене звільнять звідси взагалі.

Аж перед вечором повернувся мій шеф до Анташів. Він об'їхав усі місця праці, вислухав звіти бригадирів і особливо Карстенсена, що мав проти мене злість за легковажне відношення до нього як до німця. Єдине, до чого можна було причепитись, це те, що я з німецького погляду ніби зрівняв німців з росіянами, а поза цим я ухилився від посередньої пропозиції однієї військової частини зробити ремонт бічної дороги на Петергоф (Петро-палац) проти Кронштадту, на який натискали совєти. Я спочатку відмовився відсутністю у мене відповідної кількості робітників, а також тим, що це можу робити лише з наказу ОТ. Коли на мене натиснули, що ті праці потрібно негайно виконати, я доручив цю справу організувати Карстенсенові, який організував її незадовільно й утопив у багні один тяжкий паровий валець, від чого фірма мала більше шкоди як прибутку від заробітку.

Вечором Кроль пішов до кімнати інспектора ОТ та його заступника. Там він нічого компромітуючого про мене не довідався, навпаки мене хвалили як доброго організатора всіх робіт. Тому наступного дня він разом зі мною та інспектором ОТ виїхав на місця праць і аж до Петергофу, де були ще німці. Там ми бачили палац та сад Катерини I-ї, що був порівнююче мало пошкоджений советською артилерією з Кронштадту, звідки долітали рушничні та кулеметні кулі. Тому доводилося бути обережним. Подорожі я указав Кролеві, що коли вальця не пощастить витягти з багна, то фірма буде мати велику втрату. Шеф погодився зі мною,

але обвинував мене в тому, що я сам не взявся за організацію праці, а все доручив Карстенсенові. А поза цим він не бажає, щоб я упосліджував німців, рівняючи їх з дурними росіянами, які не заслуговують на людське по-водження.

На незадоволення шефа я заявив, що поки я є керівником будівництва, я буду вимагати від усіх добросовісного виконання своїх обов'язків, бо ми мусимо не лише гроші заробити, але й війну виграти. Коли ж йому це не подобається, просив звільнити мене взагалі і призначити на мое місце кого він хоче. Коли ми повернулись до Анташів, я написав прохання про звільнення мене по родинних обставинах з праці у фірмі, а разом з цим і виключення мене зі «східньої віправи» ОТ. Кроль на це погодився і відразу призначив на мое місце Карстенсена. Але лінійний шеф у Нарві на це не погодився. Тоді я особисто виїхав до Нарви, де став добиватися звільнення мене, бо з огляду на непорозуміння з шефом фірми я не можу далі в ній працювати.

Лінійний шеф ОТ, без огляду на добре відношення до мене як до свого колеги, відповів мені, що він не має права звільнити мене зі «східньої віправи» ОТ, навіть в дисциплінарному порядку, без згоди начальника північного управління ОТ у Пскові. Він лише дозволив мені виїхати до Пскова з його доповіддю про непорозуміння між мною та шефом фірми і там добиватися звільнення. У Пскові мені заявили, що мене можуть звільнити лише до концентраційного табору. Поки не закінчиться війна, жодних розмов про звільнення не може бути. А те, що фірма мене звільнила, не має значення. Я буду далі числิตись за фірмою, а мені, як інженерові, дадуть іншу роботу.

В управлінні ОТ у Пскові було досить різного начальства, а тому я відразу не зміг побачитись із головним начальником, лише мене послали спочатку до уповноваженого СС, що

відогравав роляю політичного комісара при ОТ. Його я знов з поїздки на інспекцію до Красного Села, коли я був у фірмі старшим керівником. Він любив добре випити й я тоді грунтовно погостили його. Тепер він запропонував мені стати його помічником по догляду за естонськими відділами СС. Для цього я мав відбути курс керівників СС і зайняти значно ліпше становище, ніж я мав до цього часу в фірмі. Це мене дуже здивувало й налякало. Попав «з огня в полум'я!». Така пропозиція була цілком протилежною моєму бажанню вирватись із клятої «східної віправи». Я подякував йому за довір'я до мене, але без знання естонської мови я не можу справитись із таким завданням. Моя відповідь не сподобалась йому. Він підохріло подивився на мене і порадив мені не добиватись звільнення, бо це може розглядатись як саботаж з сумними наслідками.

Після розмови з уповноваженим СС прийняв мене начальник управління ОТ. Він коротко заявив мені, що про відрядження мене в розпорядження централі ОТ в Берліні не може бути мови і призначив мене помічником головного будівельного керівника («обербауляйтера») ОТ в Крестах біля Пскова. Там працювало п'ять фірм по будівництву великої вузлової станції з напрямками на Ленінград та Москву.

17.

Коли я прибув до Крестів, що були віддалені в трьох км від Пскова на схід, праці на залізниці були майже припинені, а всі сили були звернені на будівництво оборонної лінії проти советів перед Крестами і Псковом від Псковського озера на півден.

Після розгрому німецької армії маршала Паулюса під Сталінградом в початку лютого 1943 року воєнна зірка Гітлера почала темніти, і то майже з такою швидкістю, як вона засвічувалась. У вересні 1943 р. була звільнена від німців Лівобережна Україна й почалися бої за

Дніпро. Німецькому командуванню групи військ «Північ» було ясно, що далі вони на російській території не втримаються, а тому треба було забезпечити за собою території Естонії, Латвії та Литви. Для цього треба було швидко збудувати оборонну лінію перед наступом союзників частин. Аж надто з великим запізненням естонцям, лотишам та литовцям тепер була приобіцяна самоуправа, були сформовані якісь уряди, що взялись було за формування національних військових частин для боротьби проти наступу союзників.

На оборонній лінії будувалися залізобетонні та звичайні вмуровані до землі бункера, а поза цим біля головних доріг вкопувалися в землю сталеві циліндричні та кубічні бункера з пластів до 8 см товщиною. Кожний такий бункер був розрахований на 6 осіб з полицями для лежання, столиком, стільцями і залізною грубкою для огрівання в ньому. В горішній частині бункер мав щілини для обстрілу з кулемета місцевості перед ним. На муріваних бункерах був двоверстровий настил з товстих стовбурів. Вони були добре масковані. Перед бункерами були вириті протитанкові рови. Якби наступала звичайна піхота, то прорвати таку оборонну лінію було б дуже тяжко. Але, як потім виявилось, тими бункерами пізніше майже не довелося користуватись, а закопані сотні тисяч тон сталі совети використали на відновлення зруйнованих заводів. У лютому 1944 року німці змушені були звільнити Ленінградську область. Советські частини вийшли на лінію ріки Нарви й Чудського озера, а в березні були вже в північно-східній Естонії в районі Кохтла-Кивілі. Німецька армія не встані була затриматись на лінії ріки Нарви, тому побудована оборонна лінія перед Псковом втратила своє значення.

У Крестах був табір з двома десятками бараків для німецького персоналу фірм, адміністрації ОТ і російських робітників. Коли я ту-

ди прибув, там у великих дерев'яних бараках, поділених перегородками та й просто з суцільними нарами містилось більше сотні совєтських родин, що були евакуйовані з сел на лінії фронту. Вони мали з собою все своє «рухоме майно», до якого належали й мішки з зерном та картоплею, що вони зберігали в бараках під нарами. Щоб останнє не пліснявіло й не гнило його силою відібрали від власників до загального складу, бо в бараках в зимові місяці було вогко, вони не провітрювались, а гніючі продукти ще більше отруювали повітря. Дехто з селян мав своїх коней, з якими вони працювали на будівництві, діставали на них сіно й овес та грошову винагороду, що не мала вартості.

Всі харчувались із загальної кухні. На руки видавалось щодня по 300 гр хліба та ложці мармелади, або нерафінованого цукру. Решта продуктів давалась до загального казана, в якому готовилась т. зв. «баланда». Видавали її по три чвергі літра на душу. Вранці можна було одержувати з кухні бурду, яка називалась кавою. Становище совєтських родин було дуже тяжке, від дорослих починаючи з 14 літ вимагали праці, а умови життя в переповнених бараках були жахливі, антигігієнічні. В таборі не було ані купальні, ані пральні, де люди могли б помитись та попрати білизну і дизенфікувати свій одяг. Тому воші, блохи і різна нечисть були звичайним явищем. Не було належного догляду за хворими, які часто лежали в бараках, хоч в таборі була амбулаторія та стаціонар для хворих.

Коли приїздило на місце праці, або до табору якесь начальство ОТ, до нього постійно зверталися робітники зі скаргами на неможливі умови життя. Начальство звичайно обіцяло поліпшити їхнє становище, але про це відразу забувало. Щоб позбутися нарікань, начальник управління ОТ доручив мені, крім догляду за працями на будівництві, навести порядок у та-

борі. Мене зробили ніби відповідальним за все, посилаючи всіх зі скаргами до мене.

Але що я міг зробити?

Начальник будівництва в Крестах, маючи ліквідаційний настрій, більше займався своїми особистими справами, намагаючись узвірвати для себе особисто де й що тільки можна було. Так, приміром, він за безцінь купував коней у советській валюті і діставав за них значні суми в німецькій. Також відкупив відібране збіжжя. А поза цим він діставав гроші на видатки по табору, яких фактично не робив. Отже дістати щось для поліпшення становища нещасливих родин я не мав можливості, а його це зовсім не цікавило. Мої пропозиції його лише злостили. Єдине, чого я добився, — це поїздки на вантажних автках групами робітничих родин до Пскова в «баню», де вони могли б помитись та випрати близину. Крім того, наказав доставляти цими автами дрова з лісу для опалювання бараків та спонукав персонал амбулаторії й стаціонару забрати з бараків хворих. Господарем табору, або начальником постачання був один колишній полонений в Росії німець за першої світової війни. Він володів російською мовою і по вдачі не був злou людиною, але постійно пиячив та грав у карти. Щоб здобути на це гроші, він займався шахрайством. Дістаючи в Пскові продукти для робітників, він там же частину їх продавав, а тому при розподіленні їх у таборі багатьох кривдив, не додаючи на дітей, що не числились в робітничих реєстрах як робітники.

Тоді я звернувся до його сумління. У списках табору числилось багато «мертвих душ». Табір не мав якоїсь охорони. До нього можна було вільно входити та виходити. Хто мав можливість найти собі ліпше пристановище ніж в таборі, виходив з нього, а в списках він числився. На них господар одержував харчові продукти. Офіційно за охорону табору та порядок в ньому й безпечність на будівництві дба-

ла чота СС з естонців, що містилась в таборі в одному з бараків. Іхній командир в перемогу німців не вірив, а тому лише формально робив вигляд, що вірно служить німцям та енергійно веде боротьбу з партизанами. Він любив випити, а тому від'їзджаючи вантажним автом зі своїми вояками до сусідніх сіл, цікавився не так партизанами як самогоном. Одного разу вони привезли з собою відро самогону та барана, що взяли як покуту у самогонщика. З цієї нагоди командир естонських СС запросив мене у гостину. Коли ми досить випили, він за чаркою розповів мені про шахрайства начальника будівництва та господаря табору. Своїм становищем він був дуже незадоволений та нарікав на безвихідне положення, що загнало його до СС. А тепер німці відійдуть, а росіяни зайдуть знову Естонію і з ними доведеться жити. Тому він до того, хто приходить до табору і хто відходить, не втручається. До табору часом приходять і партизани. Всі росіяни тримаються разом з ними, а тому не пізнаєш хто з них партизан, а хто ні. У нього немає бажання наживати собі ворогів серед них.

Маючи такі відомості, я рішуче почав говорити з господарем, указавши, що кривду, яку він робить дітям, йому не простить ані Бог, ані люди, натякнувши, що партизанський район під боком і появлення партизанів у таборі не виключене. Що для його особистих видатків має вистачити того, що він одержує на «мертві душі», якими, між іншим, користувались і фірми, маючи їх в своїх робітничих реестрах. Мені до того немає жодного діла й я про це нічого не знаю. Зате живим душам та їхнім дітям належить видавати харчовий приділ повністю і страву зі спільного казана поліпшити. Після цього скарги на зловживання в харчуванні припинились. Це можливо врятувало мене від партизанської кулі.

У таборі було досить дітей. Коли їхні батьки працювали при будові бункерів, вони тинялись

по табору і часом збиткували. Тоді я запропонував у більшій кімнаті одного бараку влаштувати школу. Вчителькою я призначив асистентку одного Ленінградського інституту, яка була евакуйована з Пушкіно й попала до табору в Крестах. Називалась вона Ніна Георгіївна і працювала на кухні, а тому, коли я призначив її вчителькою і звільнив від тієї роботи, вона була мені вдячна й повідомляла мене про все, що діялось серед росіян та про партизанів. Вона оповідала, що росіяни вважали мене свою людину, а тому мені не загрожувала небезпека зі сторони партизанів. І дійсно, я сміливо ходив сам по лісі від одного місця праці при будуванні бункерів до другого та третього віддалених один від одного в лісі на пару кілометрів. Німці боялись це робити. При мені на одного інспектора ОТ, що виїхав особовим автом для контролю переведених робіт, напали партизани й убили його разом з водієм, а авто спалили.

Зима пройшла для німців неспокійно. Час від часу советські літаки робили налети на Псков і на склади бойових припасів і бензини біля Крестів. Від скинутих бомб виникали пожежі бензини та вибухи стрілен і набоїв. Хоч місця розташування тих складів тримались у таємниці та пильно охоронялись німецькими вояками й близько до них нікого не допускали, але советські літууни очевидно були добре поінформовані про місця цих складів. До нашого табору не впала жодна бомба, але по-сусіству великий склад технічного матеріалу та приладів до нівелірів і теодолітів включно були розбиті. В них загинуло більше десятка німців, що завідували цими складами. При цьому загинуло багато коней, м'ясом яких найались вволю росіяни. Одна жінка, яка з дітьми постійно не доїдала, так наїлась нараз того м'яса, що дісталася заворот кишок і померла, бідна. В початку лютого такі налети повторювались майже щоночі. При цьому іноді збивались німецькою про-

тилетунською обороною совєтські літаки, але шкоди від їхніх налетів були великі.

У кінці лютого 1944 року було наказано всій адміністрації ОТ та всьому персоналові фірм разом із російськими робітниками евакуюватись із Крестів. Праці будування бункерів були майже закінчені. Бараки табору мали бути звільнені для військових частин, які мали зайняти передову оборонну лінію. Моя роль помічника начальника будівництва і цього табору скінчилася. Тимчасом шеф «Працівного Т-ва Ноймюнстер» Кроль помер. Його заступив у Т-ві мій старий шеф Йоганес Ган, який подав прохання, щоб мене повернули назад до фірми. В цей час я мав право на відпустку, яку з досить значними труднощами дістав, бо тоді у німців було вже не до відпусток, і від'їхав на два тижні додому...

18.

Коли я повернувся до своєї фірми, вона була вже в Естонії в районі Кохтла-Ярве біля Фінської затоки. Там мене щиро зустріли бухгалтер Mnішек та Нюра Малишева, студентка Ленінградського технологічного інституту, яка працювала рахівницею в канцелярії фірми. Вони оповіли мені про розгром під Красним Селом й Анташами. Їм ледве вдалось втекти. Розгромові німців допомагали партизани, що виявили активну бойову чинність у запіллі передових німецьких частин. Васильев, якого я в свій час призначив бригадиром в Анташах, був керівником одного з партизанських відділів. Його дочка Віра, яка працювала разом з Нюрою в канцелярії фірми, виявила необережність. Її піймали німці при передачі партизанам відомостей про рух німецьких частин і розстріяли. Зі старих російських робітників мало хто відійшов з німцями. Тому я запитав Нюру:

— Скажіть, чому ви не залишились дома й дістались аж сюди?

«Я не могла залишитись в Анташах, бо мій

батько працював на залізниці в Нарві. Там була й моя мама. А в Анташах, крім Віри, приятелів у мене не було. Люди із заздрості, що я за працю в канцелярії діставала ліпший харчовий приділ, могли б по злости сказати, що я винна в розстрілі Віри, яка була дуже сміливою й необережною. Я попереджувала її, щоб вона цим не газардувала, вважаючи німців дурнішими ніж вони були, але вона не слухала. Коли я приїхала до Нарви, то батько побоявся, що його комуністи покарають за те, що він із-за обережності не приймав участі в явних саботажах проти німців. Ми евакувались, приставши до фірми. Батько й мама працюють тут робітниками за харчовий приділ. Усе у нас втрачено. А тепер що далі? Скажіть, будьте ласкаві!»

— Далі?! Справи ваші, дорога Нюро, погані. Мимо своєї волі заїхали видалеко. Поворот назад не передбачається. Під великим сумнівом, чи затримаються німці в Естонії. Поза цим естонці не люблять росіян і сподіватись якоєсь допомоги від них не доводиться. Віра ризикувала, німці її розстріляли. Ваш батько був обережний, а тепер за це терпить та буде ще покараний. І так зле й так погано. Втікати далі аж до Німеччини не раджу. Там зі слов'янами поводяться як з худобою. А до того ще питання, чи пощастиТЬ самим німцям звідси вибратись.

Правдоподібно і Малишевим довелося пізнати сувору Сталінсько-Берієвську «справедливість» у в'язницях та тaborах за те, що не хотіли бути розстріляними в час німецької окупації, до якої спричинилася «мудра» політика пролетарського диктатора. Пізніше довелося мені зустрічатись у тaborах з такими людьми, пізнавшими весь тягар уславленого большевицького «гуманізму» та великодушність переможця над німцями.

На цей раз, як і при першому моєму прибутті до Анташів, не довелося мені довго затриматись у «східній віправі» ОТ. Десять на п'ятирічній

день я втратив почуття голоду. На консерви та ковбасу не міг дивитись і все віддавав Нюрі Малищевій. Потім я почав відчувати сильні болі в шлунку після будь-якої їжі. Через тиждень після моєго приїзду мені довелось пробути на дорозі цілу добу під дощем. Рух моторизованих військових частин, особливо тяжких танків безупинно проходив по шосейній дорозі з Талліну через Раквере-Кохтлу на Нарву. Вона була цілком розбита. Треба було якнайшвидше направляти її. Для цього були мобілізовані естонці з довколишніх сел. Вантажні авта безупинно постачали на дорогу каміння і жорстуву, а головне товсте гілля з лісу. Наслідок такої наполегливої праці був дуже малий, бо пеїхавши тяжкий танк усе руйнував. Робота була безцільною. Але робити щось треба було, бо інакше це розцінювалось як саботаж. Советські частини робили сильний натиск. Бої йшли за Нарву. Німці вперто оборонялися. Начальство лютувало. Я повернувся до фірми в недобрий час. За мене вхопились як дідько за грішну душу. Від мене вимагали виявити всю свою енергію, щоб 20-кілометровий відтинок дороги, що був доручений фірмі, був в проїздному стані і не було затримки для руху машин. Робітників бракувало. Естонці при кожній нагоді утримувались від праці і при можливості розбігались. Навіть німецькі бригади не витримували такого напруження й байдуже дивились на катастрофальне становище. У мене не було жодного бажання рятувати положення, але я мусів постійно бути на дорозі та повсякчасно відгризатися від командирів військових частин, щоб не викликати обвинувачення в саботажі й розстріл.

Особовим автомобілем по тій дорозі не можна було їздити. Довелося користуватися принагідними тягаровими машинами, щоб бути скрізь. Я цілком промок і занесилений повернувся до канцелярії. В животі почалися страшні болі. Я не міг ані сидіти, ані лежати. Весь світ був мені

немилий. Я передав кляте керівництво Мнішкові і наказав старшому шоферові відвезти мене до німецького шпиталю в Раквере. Там рентгеновим просвітленням виявили у мене «улькус» шлунку. Це мене спасло від керування роботами фірми назавжди.

З Раквере мене відправили до Талліну, де я пробув тиждень, а потім до шпиталю у Валгу на кордоні між Естонією й Латвією. Пролежав я у Валзі більше місяця, але рентгенове просвітлення не виявило позитивної зміни. Тоді мене з тяжкохворими перевезли до Гусева в Східній Прусії. Хвороба не піддавалась дієтному лікуванню. Мені довелось його закінчити в Познані в добре урядженому шпиталі, який за Польщі належав якомусь католицькому орденові, бо хворих обслуговували сестри-черниці. Почував я себе в тому шпиталі добре. Мене приходили відвідувати дружина та син, з якими я прогулювався в шпитальному саду. З Романом я грав у шахи й робив йому велику приємність, коли він вигравав, проголошуучи мат моєму королеві. Подіями на фронті я не цікавився і тим, що німці мають невдачі, не журився. Моїй фірмі, де я працював і за якою як хворий числився, дійсно надходив «мат», а через півроку не минув той мат і мене...

У кінці липня лікарська комісія визнала мене здоровим. Мене відпустили зі шпиталю, давши два тижні відпустки. В цей час (26. липня) Нарву зайняло советське військо. Йшли бої за Тарту. Де перебувала моя фірма, було не відомо. Її роля у «східній віправі» була скінчена. Через це я попросив шефа фірми Й. Гана надіслати мені засвідчення, що він погоджується на мое звільнення з праці, щоб я міг добитись безпосередньо звільнення в централі ОТ в Берліні.

Коли закінчилася моя відпустка, я виїхав з посвідкою Й. Гана до Берліну, де в таборі ОТ бачився з майстрями й машиністами фірми. Мнішка серед них не було, бо він подорозі за-

їхав до своєї родини в Катовицях. Вони поінформували мене, що їм пощастило морським шляхом вирватися з Естонії. Куди їх пошлють далі, вони не знали. Більше я їх не бачив. Я вирішив добитися звільнення від будь-яких «вилправ». У Берліні мене посылали з одного відділу ОТ до іншого, а потім заявили, що жодної розмови про звільнення не може бути. Мене як інженера послали на будування алюмінієвого заводу в Австрії біля Петржалки на правому березі Дунаю проти Братислави.

Моїм завданням мало бути керування працями будови під'їздних залізничних колій до заводу й на терені заводу. Коли я туди приїхав, праці по будуванню доріг були закінчені. Керував ними один старий російський інженер шляхів. Було там досить інженерів, техніків і майстрів. Склад робітників був зі всіх національностей. Багато було там і евакуйованих українців з родинами. Доля їх була жалюгідна. Приміщені вони були в дерев'яних бараках на терені заводу в трохи ліпших умовах ніж мали росіяни в Крестах.

Будування заводу почалося ще в 1940 році, але з закінченням праць не поспішили. Все устаткування для заводу майже мільярдової вартості було привезено з західніх держав і лежало біля залізничних колій. Затримувалась будова основних будівель. Керувала будівництвом організація тодт, але фінансував ніби якийсь капіталістичний концерн, в інтересах якого було не закінчувати тимчасом будування заводу, щоб його не зруйнували в час війни бомбовими налетами.

У мене склалося враження, що директор будівництва і головний інженер ОТ під час ділових нарад говорили про необхідність прискорення робіт, а в дійсності робилося те, що не прискорювало закінчення будування заводу. Я не мав нічого проти такого тихого саботажу, бо не мав там що робити і ні за що не відповідав. Я лише робив вигляд, що чимсь керую і діста-

вав добру платню. Але з кожним тижнем становище ставало все більше непевним. Советські армії зайняли вже Румунію, яка від німців перекинулась до росіян. Також була звільнена від німців Болгарія, а советські частини були вже під Будапештом. Також частина Словаччини була в руках советів, а в її осередку відбувалося словацьке повстання. Бути на цьому заводі поки советське військо зайде Братиславу й Відену мені не хотілось. Треба було раніше звідти вибратись. Я хотів за всяку ціну звільнитись з ОТ. Тоді я заявив директорові, що для мене відповідної праці на будівництві заводу немає і просив про відрядження мене до централі ОТ в Берліні. Він заявив мені, що коли мені тут не подобається, то мене не затримує. Я одержав відповідні папери і знову через Відену, Чеські Будейовіце, Бенчюв, повз мій «хутір» у Містечку над Сазавою та через Прагу повернувся до Берліну.

В час перебування на алюмінієвому заводі я кілька разів бував у Петржалці, яка була передмістям Братислави. Там мій старий приятель Микола Богун мав свою хату. На жаль, я не застав його вже живим. Хата перейшла у власність жінки-напівнімки, що була господинею у М. Богуна. Помер він у 1941 році, а в 1942 році, як мені говорили, приїздила з України його дочка й побула лише на могилі свого батька — вічного революціонера...

Приїхав я останній раз до Берліну в кінці вересня. На цей раз мене в ОТ не затримували і видали документи про моє звільнення з відрядженням в розпорядження уряду праці в Познані. В Берліні останній раз я бачився з моїм старим приятелем сірожупанником Тараном. Він до окупації німцями Франції працював електротехніком в Ліоні, а потім його послали для праці в Берлін. У нього я був перед тим літом, коли Берлін від бомбових налетів був менше пошкоджений. Тоді я відвідав там моїх племінниць Олесю й Галинку, яких вивезли німці з

Оріхова і вони працювали в Берліні на якомусь заводі та перебували в таборі для робітників зі Сходу («Ост-Арбайтер»). Іхній батько, мій молодший брат Омелько, був також вивезений аж до Західної Німеччини, де на тяжкій праці та поганому харчуванні мало не загинув. Мені ціляхом листування пощастило добитись, що його як шевського майстра перевели на працю в майстерню до одного порядного німця, де йому працювалось порівнююче добре. До нього я також їздив в час відпустки на пару днів, намагаючись помогти чим тільки міг.

Коли я лежав у Познанському шпиталі, був великий англо-американський налёт на Берлін. Тоді бомба впала до табору, де перебували мої племінниці. Користуючись панікою, що виникла в таборі, вони звідти втекли і десь за кілька десятків кілометрів зупинились у багатого селянина, який мав хлібопекарню. Він охоче взяв їх на працю, але поліція, коли довідалась, що вони є втікачками з табору, вимагала від гостя-даря повернення їх до Берліну. Він все таки молодшу Галинку затримав у себе, але старшу Олесю відправили до табору. А там її за втечу вислали у концентраційний табір Равенсбрюк, звідки повороту не було, лише до крематорію. На щастя Олеся витримала і за допомогою своїх подруг пережила всі страхіття, поки не була звільнена советськими вояками в 1945 році.

Також була вивезена до Німеччини і племінниця моєї дружини Тамара, студентка консерваторії. Вона працювала в однієї селянки, чоловік якої був покликаний до війська. Там вона мала чорну роботу в хліборобському господарстві. Тамара трималась там незалежно, не боялась своєї господині та її погроз відправити до табору. Вона добилася від неї тижневої відпустки й була у моєї дружини, коли я лежав хворий в Естонії. При останньому моєму перебуванні в Берліні, коли я нарешті добився звільнення з ОТ, я заходив до табору, в якому були мої племінниці й запитав його начальника, де вони ї

що з ними сталося. Але він підлій боягуз не признався, що заслав Олесю до концентраку і запевнив мене, що нічого не знає про їхню долю...

Організація тоді виникла в початку приходу до влади націонал-соціалістів. Її творцем був інженер Тодт, який зі своїми співробітниками розробив докладний план публічних робіт, головне будування доріг та автострад, де знайшли працю всі безробітні. Поки інж. Тодт був живий, праця була так доцільно організована, що своєю корисністю для загального добра заслужила великої популярності. В час другої світової війни ОТ була підпорядкована військовому командуванню, головне СС на чолі з Гімлером. Тодт помер, чи йому помогли померти. Більш здібні організатори були замінені вірними Гітлерові й Гімлерові керівниками, які на справі будівництва мало розумілись, відкривши шлях до самодурства та безладдя.

Я був дуже радий, що нарешті вирвався з цієї безглуздої організації. Перед від'їздом додому я зайдов востаннє до свого приятеля Тарана. Будинок, в якому він мешкав з дружиною, був ще цілий, але довкола все було в руїнах. Я порадив йому всіма правдами й неправдами осягти звільнення і повернувшись у Францію. Підприємство, в якому він працював як електро-інженер, було також підпорядковане керівництву ОТ...

* * *

Коли я повернувся до Познаня, дома у мене не було весело. Дружина лежала хвора в ліжку. В нашому помешканні був непорядок. Роман скаржився, що він голодний. Коли виникла війна з советами, була введена на харчові продукти карткова система. Норма продуктів по картках поступово зменшувалась і в кінці 1944 року була зведена до мінімума. Дружина використовувала знайомства з поляками, від яких де-що купувала з продуктів за великі гроші. Хоч самим полякам приділ по картках був наймен-

ший, але вся господарська діяльність була в їхніх руках і вони давали собі раду.

Все почалось з того нещасного помешкання. Коли я дістав відпустку з познанського шпиталю, дружина наполягла на мене, щоб я знайшов самостійне помешкання. На цей раз мені вдалося дістати приділ на грикімнатне помешкання в старому місті на «Шінкельштрасе» ч. 10. Воно було занедбане. Треба було докладно все вичистити й вимити. Три дні ми працювали, щоб привести все до належного порядку. Але при цьому дружина на протягах застудилась і захворіла на запалення середнього вуха. Хвороба набрала небезпечних форм, коли я був в Австрії, а тому я прискорив свій від'їзд та звільнення з ОТ.

Запалення середнього вуха вимагало операції. Треба було піти на пару тижнів до поліклініки, треба було заплатити за це. По моєму розрахунку мало бути в банку пару тисяч марок, бо на мій біжучий рахунок переводилась протягом двох років моя місячна платня 500 марок повністю. Я жив лише на добові гроші, що в додаток до харчового приділу діставав на місці праці. Дружина мала мою чекову книжку і брала з банку скільки потребувала на хатні видатки. Коли я приїздив у відпустку, то завжди мав збереження з добових грошей і не потребував особисто брати з біжучого рахунку в банку та контролювати його стан. Тепер, коли дружині треба було йти до поліклініки на операцію, вона запитала мене:

«Скажи, Василю, скільки ти маєш грошей і на які засоби гадаєш жити, покинувши добре платну працю, та ще хочеш, щоб я пішла до поліклініки? За це ж треба заплатити пару сотень марок».

— Я дуже радий, що нарешті мені вдалось вирватись з тієї безглаздої ОТ. У нас же в банку має бути стільки, що вистачить на прожиття півроку, а тим часом може закінчитися ця кля-

та війна й мені пощастиль знайти таку працю, яка буде мені до вподоби.

«У нас там вже немає грошей!»

— Як то немає? Я вважав, що в банку має бути близько п'яти тисяч марок. Борги Подебрадському хліборобському банку та Бедржі Ямбровій ми виплатили, коли були ще в Ітцего, а тепер мало бути поважне збереження.

«Коли я їздila до Праги з Романом, то витратила дуже багато грошей, бо купила доброго матеріялу на одяг, а поза цим я не тримала дитину на голодному придлі по картках, бо знаєш, дістати щось без картки дорого коштує.»

Коли я перевірив свій біжучий рахунок в банку, то виявилось, що на ньому, замісць чотиризначної цифри була лише двозначна. Коли я був у шпиталі в Східній Прусії, Роман мав школлярські літні вакації. Моя дружина вирішила поїхати з ним до Чехії подивитись на наш «хутрі» та розважитись. Зупинилася вона в Празі у Коргонів, що любили жити «широко» і з-за цього продали свою дочку красуню ковбасному фабрикантові Мацешкові. Маруся теж хотіла показати, що вона не жебрачка й витратила все що лише мала. Така легковажність жінки мене дуже обурила, але втраченого вже не можна було повернути. Дружину треба було положити до приватної клініки і треба було платити. За працю в Австрії мені прислали 700 марок, з яких половину я заплатив за лікування Марусі.

Роман ходив до школи. Я перебрав ведення хатнього господарства: дістав невеликий придл палива та картоплі, купував продукти по картках, приготовляв снідання та вечері і навіть сам прав білизну. Обідати ходив з Романом до їdalnі, підсилюючи себе «айнтопфом», яким називалась страва з одного горшка, за яку не треба було віддавати відрізки з харчової картки на м'ясо, масло, смалець, крупу тощо. А одержаних марок з кожним днем ставало менше. Треба було шукати працю.

В уряді праці («Арбайтсамт») мене послали до великої польської будівельної фірми Тваржинські і спілка. Німці націоналізували її, але інженери, майстри, робітники всі були поляки. Директором і адміністратором фірми був призначений балтицький німець інж. Скрайнер, родом з Риги. Він був симпатичною людиною, володів російською мовою і охоче погодився взяти мене на працю. Але та праця мене не радувала й стала для мене фатальною.

Фірма була мобілізована для спорудження оборонної лінії проти наступу советського війська. Близько півсотні робітників з майстрами та інженером поляком працювали на колишньому до першої світової війни німецько-російському кордоні в районі Влоцлавка, що був віддалений від Познаня на 150 км трохи на північ від східного напрямку. Фірмі було доручено будувати там залізо-бетонові бункера. Нагляд за працями мала ОТ. Інженер ОТ не довіряв інженерові полякові і вимагав від адміністратора фірми інж. Скрайнера іншого інженера. Замісць поляка, я змущений був стати керівником праць і нести відповідальність за них перед ОТ. Вирвався я було від того ОТ, а тепер знову добровільно вдяг на себе його ярмо, бо треба було мати засоби для життя. Коли дружина вийшла з поліклініки, я виїхав на працю до Влоцлавка. Був це останній акт в моїй боротьбі за існування.

Непривітно прийняв мене інспектор («бауляйттер») ОТ, коли я зголосився до нього як керівник праць, що провадила фірма. Він відразу сказав мені, що поляки непомітно займаються саботажем, а за будь-який виявлений прояв саботажу — розстріл. Це я мушу мати на увазі і за все є відповідальний перед ним. Ще більше непривітно зустрів мене його помічник, що безпосередньо мав слідкувати за працею фірми, турбуватись про доставку матеріалів та завідував харчуванням робітників. Був це якийсь примітив. Як член націонал-соціалістичної партії він був переконаний у вищості свого німець-

кого походження. Мені він відмовив у кімнаті для перебування і в харчуванні з загальної кухні робітників без передачі йому харчової картки. Я був змушений мешкати й харчуватись у містечковому готелі. На моє запитання, який приділ харчування належить робітникам, він відповів, що це не моє діло. На це я зауважив, що хоч майстрі і робітники фірми є поляки, але вони так як і німці є люди, а я як їх керівник мушу дбати про те, щоб вони були належно задоволені. Така заява його здивувала.

«Хто ви такий?» — запитав він.

— Дипломований інженер. Прошу говорити зі мною як з представником і керівником робіт, що провадить фірма!

«Ах так! Можете грati ролю інженера, але як тільки буде зауважена ваша солідарність з поляками в саботажі, ви будете розстріляні.»

«Шпілен зі інженері!... «Зі верден ершон!»... — любив він повторювати при кожній суперечці з ним. На це я спокійно відповідав:

— Нур лянгсам, ніхт зо шнель!.. (лише повільно, не так швидко!). Така моя певність якось обеззброювала цього примітива. Але коштувало це мені великого нервового напруження...

Поляки зустріли мене спочатку насторожено, але коли довідалися про мої суперечки з німцями, поставились до мене з повним довір'ям і пошаною.

Фірма мала побудувати на лінії оборони 70 залізо-бетонових бункерів. Коли я туди прибув, половина їх була вже споруджена. Був грудень. Погода була холодна зі значними морозами. За нормальних обставин бетонові праці в час морозів не провадились. Але тепер не можна було чекати на теплу погоду. Тому до бетонового сумішку треба було додавати гарячу воду, що підогрівалась у казанах на місці праці. А потім втолочений в залізний арматурі бетон накривався соломою, щоб його не заморозило.

Про хід робіт я доповідав щодня інспекторові ОТ, який кожний раз обіцяв мені, що приайде

особисто перевірити як ведуться роботи. Але при мені він був на моєму відтинку лише один раз. Йому якось бракувало часу бувати на багатьох місцях праці, що провадили кілька фірм. А його помічник в цьому не розумівся й був зайнятий «господарськими» справами з користю для себе особисто і для свого шефа, який до того ж мало коли був тверезий.

На будівельні місця ходив лише я. Коли я підходив до місця будування бункера, то бачив, що в казані парувала вода, але до бетонового сумішку додавалась холодна — льодова. Поздоровавшись з робітниками, я питав:

— Так що, хлопці, робимо льодо-бетон?

Вони лише сміялись, а майстер відповідав:

«Якщо німцям доведеться сидіти в цих бункерах, то заливо їх придушить, а бетон прикриє. А коли ні й прийде весна, то заливо буде використане на більш пожиточні будови, а бетон розсипеться. Тоді нас тут не буде».

— Хоч нас тут не буде, але нас можуть розшукати і в першу чергу мене.

«Не бійтесь, пане інженере! Німцям приходить кінець.»

— Поки прийде кінець вони зможуть показати зуби. Будьте обережні!

«Не турбуйтесь! Серед нас немає зрадників.»...

Коли надійшло Різдвяне свято мені вдалося дістати дозвіл від'їхати на три дні до Познаня і то для полагодження ділових справ фірми. Будь-які відпустки були заборонені.

Було це останнє Різдво, яке я провів з моєю родиною. Скромно був відзначений день моого народження в 55 річницю життя. Передчуття катастрофи не створювало веселого, бадьорого настрою. Це спричинилося до того, що за святочною вечерею 15-літній Роман почав коверзувати, на що я йому зауважив:

— Романку! Не псуй мені остаточно настрою. Може статись, що одного дня мене не стане, тоді пізнаєш як бути без батька.

Вніч на 28. грудня я виїхав знову на місце

праці. Роман спав, а Маруся зі слізами випровадила мене, передчуваючи, що більше ми не побачимось. Виїждаючи, я не мав достатньої суми грошей, бо не дістав платні. Мав я намір приїхати у справах фірми за три тижні, але сталося так, що тоді не мав грошей на оплату за перебування в готелі та на залізничний квиток. Я написав дружині, щоб одержала мою платню в канцелярії фірми та послала мені сотню марок. Тих грошей я не одержав.

17. січня 1945 року совєтське військо з боєм взяло Варшаву, а 19. січня були зайняті без бою Лодзь і Краків. Несподівано рух совєтських частин відбувався дуже швидким темпом. Німці перекинули свої частини на західний фронт, а східні залишили відкритим. Оборонна лінія з усіма її бункерами німцями була залишена без бою. Потяги на залізниці вже не ходили...

20. січня інспектор ОТ наказав мені негайно зібрати всіх своїх робітників, взяти дві реквізовані у селян підводи, навантажити на них необхідне знаряддя й вирушити разом з персоналом інших фірм під проводом керівників Організації Тодт в напрямку на північний захід. Всіх, хто ухильиться від виїзду в указаному напрямку, буде розстріляно. Про це подбає відділ СС...

Вечором того дня ми виїхали в невідомому нам напрямку. З того часу я втратив можливість самостійного руху. Моя відносно вільна боротьба за існування закінчилася.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

РОЗДІЛ III

Гартування духа на дні життя у в'язницях

112

КАТАСТРОФА

1.

Те, що німці будуть биті на Сході, я передбачав, але так сильно побиті, що залишать не лише чужі території, але й свою втратять, включно з Берліном, цього я не допускав. Я гадав, що Познанщину, або як її називали «Вартегау», вони будуть обороняти від наступу совєтського війська на лінії побудованих бункерів, протитанкових ровів та інших укріплень. Але сталося те, чого і німці не сподівались, а міністер пропаганди Геббелс як навіжений кричав по радіо: «Ми не капітулюємо!»

20. січня 1945 р. було наказано всім працюючим на оборонних роботах фірмам з усім своїм персоналом і знаряддям вирушити в напрямку на північний захід до Бидгощу, а звідти до Штеттіну. Вечором того дня ми вирушили в дорогу з району Влоцлавка. Всю ніч і день 21. січня ми рухалися на реквізованих підводах в загальній валці возів і авт будівельних фірм та біженців, так званих «чорноморських німців», в указаному напрямку. Ці німці були колоністами Познанщини, яких вивезли з Запоріжжя й оселили тут у господарствах польських хліборобів, витіснених на територію колишнього царства Польського. Були це нещасливі люди. Деякі з них не вміли навіть говорити по-німецькому і скаржилися мені в українській мові на свою долю. Наніч ми зупинились на перехресті шосейної дороги, що пересікала напрямок нашого руху та йшла з Торуня на Познань.

Наступного дня наш рух мав продовжуватись далі на північний захід на Бидгощ. Але вранці інспектор ОТ («Організаціон Тодт») покликав мене і дав мені писемний наказ повернутись зі своїми робітниками на схід і зруйнувати міст, а після цього наздогнати валку, що рухається на Бидгощ-Штеттгін і приеднатись до неї. На моє зауваження, що там має бути якась військова частина і що вона, коли буде потрібно, зможе той міст взірвати, я дістав відповідь, що, коли не хочу бути розстріляним, мушу виконати той наказ без заперечень.

Після цього всі поспішно вирушили в напрямку на Бидгощ, а я зі своїми робітниками залишився. Коли я прийшов до них, то застав лише один віз, при якому були майстрі зі старшими робітниками, а другий віз, що наніч зупинився в іншому місці, десь зник. Були приньому молодші і більш одчайдушні робітники, які відпустили візника, а самі, без огляду на погрози розстрілу, розійшлися. Я переказав майстрям зміст наказу керівництва ОТ негайно повернутися назад і зруйнувати міст.

«То добре, пане інженере, що ви дістали такий наказ!»

— Що ж тут доброго? У мене немає бажання руйнувати міст, бо большевики при цій роботі зможуть нас перестріляти.

«А ми не будемо руйнувати його. Почекаємо поки німці всі від'їдуть на Бидгощ, а ми вирушимо на Познань».

— Нас же полева жандармерія не пропустить на південний захід, бо всіх утікачів направляють на північний захід.

«А ви постараитесь обдурити німців!»

Коли всі від'їхали, ми спокійно вирушили по шосейній дорозі на Іноврацлав-Гнезно-Познань. На першому перехресті ми зустріли валку біженецьких возів, що рухались поперек дороги на північний захід. До цього напрямку намагались скерувати нас німецькі вояки, що вказували всім напрямок руху.

«А ви куди хочете їхати?» — запитали вони мене.

— До Познаня, — відповів я.

«В цьому напрямку рух заборонений».

— Ми, робітники будівельної фірми, дістали наказ якнайскорше прибути зі знаряддям до Познаня.

«Добре! Ми вас не затримуємо».

Слово наказ («бефель») мало свою силу для простодушних німців. Мені повірили, що дісно маю такий наказ.

Без огляду на наше бажання якнайскорше дістатись додому, рухалися ми повільно, не більше 40 км денno. На возі було зложено знаряддя та наші речі, а ми, близько 30 душ, ішли за возом пішки. На відпочинок зупинялися лише в обідній час, щоб і коней підгодувати. Наш візник, польський хлібороб, утік і залишив нам воза з добрими кіньми. Ночувати ми зупинялись по хуторах, що були поблизу дороги.

Вечором 23. січня ми були ще перед Гнезно. Тоді нам стало відомо, що советське військо по шляху з Кутна дісталось до Познаня і там провадить бій. А ми тимчасом не зустрічали ні німецьких, ні советських військових частин. На нашу думку, мала статись сутичка між ними, а тому, щоб не попасти у якусь халепу, ми вирішили зійти з головної дороги, по якій мали пройти німецькі, а за ними з боями й советські частини. Ми збочили з дороги до невеликої оселі з кількох господарств і зупинились в одному з них, що залишив господар німець, який утік на захід. Було ясно, що він не повернеться. Тому ми почали там господарювати. Корови були напоєні і нагодовані, а дві дійні ще й подоєні. Двох свиней ми вирішили зарізати на другий день та поділити м'ясо між собою, щоб привезти щось додому.

Десь о 10 годині вечором несподівано зайшло кілька німецьких вояків. Але вони довго не затрималися. Довідавшись, що росіян тут ще не-

ма, взяли у нас лише дві лопати прочищати дорогу від снігу й від'їхали на авті далі.

Вранці наступного дня я вийшов з хати і побачив за оселею валку возів утікачів, серед яких були і зі знаряддям якоєсь будівельної фірми, що провадила працю на оборонній лінії. Керівником її був німець. Він сказав мені, що мусить виконати наказ відійти в напрямку на Штеттін. У нього залишилось лише кілька робітників. Я побажав йому щасливої дороги.

Потім я побачив одного німця з рушницею в одязі лісника з паском на рукаві «Фольксштурму», який був організований минулой осені і на який Геббельс у своїх промовах покладав великі надії для захисту батьківщини. Мене він зацікавив як колега по лісовій спеціальності. Я представився йому як лісовий інженер і запитав його як він тут опинився.

У свою чергу лісничий запитав мене, що я тут роблю. Коли я оповів йому про моє становище, він став переконувати мене їхати разом з ним. Він був лісничим у східній частині Познанщини, а тепер залишив лісництво і мусить утікати. Лише й тут сталась негода. Його візник утік і він залишився сам. Він узяв з собою все що міг. Дійсно, його віз був повністю нарантований. Я гадав, що він не витримає того бездоріжжя, на якому опинився.

— А ви певні, що вам пощастиТЬ утекти від большевиків і вони вас на своїх автах не наздогонять? — запитав я його.

«Коней я маю добрих і віз міцний, а при біді зможу половину скинути того, що маю, щоб легше було їхати. Ідьте, прошу, зі мною!»

Оце «ідьте зі мною» мене спокушало. Я знов, що коли попаду в руки большевицької контррозвідки, то від неї не вирвусь. Але разом із тим я не міг залишити моєї родини, втекти від неї. Залишити безпомічними напівхвору дружину з малим сином було б шкурництвом. Я поділився своїми сумнівами з майстрами. На це вони радили мені:

«Коли ви не боялись німців, тримаючись з нами, то будьте і надалі з нами, не бійтесь большевиків. Наша фірма як була до німців, так буде й після них. Ми будемо в ній як і раніше працювати і ви разом з нами».

Передчуваючи, що мені буде біда, я все таки вирішив не їхати з лісничим. Я був певний, що моя дружина з сином не змогла виїхати з Познаня. Я сподіався побачити їх ще раз і віз близько 10 кг муки, а тепер дістав стільки ж сала з зарізаних свиней.

Сталося так, що моя Маруся, не дочекавшись моого повернення до Познаня, за допомогою шкільної виховательки Романа пані Бетт, з останньою валкою втікачів з Познаня на кінних возах, залишивши все, лише з однією валізою, відійшла пішки, переживши всі страхіття втечі в снігову завірюху серед ночі.

Відійшла й остання валка біженців від місця нашої зупинки. Я залишився з своїми робітниками. День пройшов у неспокійному настрої. В сусідньому польському господарстві був радіоприймач. Один з майстрів ходив туди довідатись про події на фронті. Виявилось, що німці вирішили боронити Познань і що советське військо обстрілює його гарматним вогнем. Іновроцлав був уже зайнятий якоюсь советською частиною. З цих відомостей виходило, що на шляху між Іновроцлавом та Познанем німців нема і він для руху большевицьких відділів вільний. Оборонна лінія, що була побудована з великим намаганням, німецькими частинами не була використана. Їх ніби зовсім не було, бо крім окремих німецьких вояків, ми жодного їх відділу не бачили.

Перед вечором по дорозі до Познаня проїхало два советських військових авта. Молоді робітники бігали вітати їх і були дуже раді, що бачили своїх визволителів. Зате старші ентузіазму не виявляли і, знаючи вдачу росіян, говорили: «Не дуже радійте, хлопці, побачимо як вони будуть поводитись».

2.

25. січня ми вирішили продовжувати нашу подорож до Познаня. Коли ми виїхали на шосейну дорогу, то перше, що побачили, лежав чоловік з перерізаним горлом. Було таке враження, що то був переодягнений у цивільний одяг німецький вояк. Його просто зарізали ножем. Це зробило на мене гнітюче враження. Коли ми проїздили Гнезно, то побачили розбите напівспалене авто, біля якого лежало кілька трупів німецьких вояків. Очевидно тут була якась сутичка. Після обіду за Гнезном нас наздогнав якийсь большевицький віddіл. День був погожий. Вояки почали їхати, почали йти. Я ішов з майстрами за возом. Нас обійшло кілька солдатів у ватяних бушлатах та штанях. Один із них запитав у майстра котра година. Той війняв годинник, щоб подивитися, але солдат простиг руку за ним зі словами: «Дай сюда, я сам посмотрю», — уявив годинник та положив собі у кишеню.

Майстер почав говорити, що цей годинник є подарунок від його дітей в день його срібного весілля, а тому дорогий для нього, і просив повернути його. Але той не звертав уваги на прохання поляка. Тоді я втрутівся і сміливо сказав російською мовою:

— Ви, товарищ сержант, должны знать о приказе, запрещающем обижать поляков.

«А вы кто такой?» — запитав він.

— Это вас не касается. Я имею здесь задание.

Тоді він повернув майстрів годинник і поспішив відійти від нас. Моя видумка, що я маю якесь завдання, його налякала.

Надвечір нас обігнав один лейтенант, який поцікавився, хто ми і куди мандруємо. Він мав інтелігентний вигляд і викликав до себе довір'я. Правдоподібно то був українець, бо розумів польську мову. Я відверто оповів йому про наші пригоди. На це він порадив нам збочити з головної дороги і десь на боці почекати поки Познань не буде звільнено від німців, бо інакше

ми туди не дістанемось, а до того зможемо потрапити у якусь небезпеку. За Познань ішов бій. Виразно було чути гарматну стрілянину.

У 15 км на схід від познанського шляху, по якому ми їхали, включалась дорога з Кутно, по якій безупинно йшов рух моторизованих советських частин. Перед їх злиттям відходила на північ якась другорядна дорога, на яку ми виїхали. По цій дорозі були видні наслідки поспішної мандрівки німецьких утікачів. Перевернений з поламаними колесами віз повністю навантажений домашніми речами, місцями викинуте дещо з хатнього урядження, поскидані мішки з зерном, чи просто розкидане по дорозі збіжжя, викинута зарізана свиня, далі валялось кілька зарізаних індиків і знову вивернений з дороги поламаний віз. По дорозі відповідного господарства, де можна було б зупинитись на ніч, не було. Далі їхати було безцільно.

Хтось з робітників, що знову місцевість, запропонував заїхати до села, що було недалеко на північний схід від Познані і там зупинитись у його родича. Без огляду на те, що стало вже темно, ми вирішили дістатись туди, збочивши в напрямку до Познаня. Коли ми в'їхали в те село, на вулиці нас зустрів відділ советських розвідників. Вони оточили нас і в темряві з електричними ліхтариками почали підозріло нас оглядати. Я хотів на російській мові пояснити хто ми, але старший майстер порадив мені мовчати і триматись позаду.

«Хто ви такі? Німці? Чи якась банда? Що ви тут робите на лінії фронту?» — кричав один із розвідників.

Майстер намагався роз'яснити, що ми польські робітники з Познані, яких німці загнали на роботу, а тепер повертаємося додому.

«Брахня! Ви, мабуть, німецькі шпигуни. Розстріляти вас усіх! Ставайте всі вряд! Де ваша зброя?»

Тоді майже всі почали кричати з переляку:

«Ми поляки, ось наші посвідки, тут написано — поляк, робітник!»

У цей час під'їхав на коні офіцер і запитав:

«В чому річ? Що за люди? Покажіть ваші документи!»

Очевидно він був досить грамотний, щоб розібрати що в посвідках було написано латинкою. Переглянувши десяток тих посвідок, при чому до мене черга не дійшла, він наказав:

«Негайно забирайтесь назад і до лінії фронту не наближайтесь, бо буде вам зле. Зрозуміло?»

Ми від'їхали на пару кілометрів назад в північно-східному напрямку і заїхали до двору одного більшого маєтку, в якому панувала мертвотиша, навіть пси не гавкали; чути було лише слабе мичання корів. Ніч була темна й досить холодна. Настрій у мене був аж надто неспокійний. Я взяв свій наплечник («рюкзак») і валізочку з мукою (в надії, що донесу її моїй родині) та пішов просто до клуні, біля якої зупинився віз. До неї були заведені і випряжені коні. В клуні було повно ще немолоченого збіжжя. Я заліз нагору і зарився між снопами, щоб було трохи тепліше, а крім того якби прийшли большевики, то я був би від них скований.

Вранці 26. січня, коли розвиднилося, я побачив, що на снопах збіжжя ночували й мої майстри. Молоді робітникискоріше зорієнтувались і ночували в приміщенні для обслуги маєтку. Коли ми туди прийшли, вони на кухні смажили м'ясо та пекли картоплю і нас запросили снідати. Після того ми зайдемо до панського будинку. Двері дому були відчинені. У вітальні вікна були розбиті і занавіски з них зірвані. Килими очевидно віднесено. Піяніно розбите. З шафи були викинені на підлогу книжки, статуетки й кришталеві речі розбиті. Образи на стінах понівечені. В ідалльні на підлозі була велика пляма крові, лямпа над столом розбита. На столі були тарелі з рештками їжі, порожні й розбиті

ті пляшки та чарки, а по середині столу купа людського калу.

«Бачите, хлопці, яку культуру несуть нам визволителі-большевики!» — зауважив старший майстер.

Двері з їдалньї на терасу до саду були відчинені. На ній були сліди крові, а під нею лежав труп заколотого німця в уніформі «Фольксштурму»...

Далі ми розглянулися по господарству. У великий стайні було на прив'язі близько двох десятків рогатої худоби та телята в загородах. Все жалібно мичало. Хлопці всіх їх повідв'язували, напоїли, принесли до ясел сіна, а дійних корів подоїли. Коней і свиней не було. Очевидно всіх їх забрали большевики. Лише переполохані кури блукали, яких хлопці намагались піймати, щоб зготувати з них обід.

Ніхто ані з советських солдатів, ані з цивільних осіб не з'являвся, а тому ми вирішили чекати тут поки скінчиться бій за Познань. Уесь час було чути сильну гарматну стрілянину. Переночували ми в панському будинку. В спальні залишилися лише голі ліжка з металевими сітками. Скрині були порожні. Дзеркала розбиті. Ми затопили в грубці і провели ніч в теплі. Про спокійний сон не могло бути мови. Весь час було чути вибухи та видно виблиски від гарматної стрілянини.

27. січня бій за Познань продовжувався. Де-что з робітників почав нудитися. До того ж пустка руїни з убитим господарем неприємно впливала. Молодці не хотіли чекати. Шестеро з них дістали та зробили собі малі санчата, на які положили свої речі й вирушили в дорогу, сподіваючись поодиниці дістатися до своїх приятелів, або родичів, що мешкали біжче до Познані. Звідти вони могли при першій можливості скоріше бути дома. Непевність за долю своєї родини кожного хвилювало.

Коли ті відійшли, решта хлопців стали ще більше неспокійними. Вони почали перекону-

вати майстрів, що нема чого сидіти тут та чекати. Двоє непосидючих ходили на головну дорогу, де їм советські солдати ніби сказали, що до вечора Познань буде звільнено від німців. Більшість вирішила, що треба іхати далі. Виїхали знову на головний шлях, по якому рух був менший ніж перед двома днями. Був ужевечір. Гарматна стрілянина продовжувалась з більшою інтенсивністю ніж вдень. Спалахували жмутки полум'я, що виходило від советських «катюш». В 10 км від Познаня ми заїхали до одного польського двору переночувати.

Вранці 28. січня ми вирушили далі і після ріжних затримок у дорозі, по якій постійно рухались советські авта, вози й ріжного роду брички, приїхали до містечка Скваржинець, що було, приблизно, в 7 км від Познані. Ми зупинилися на площі. Далі іхати не можна було. За містечком була зона фронтової лінії. Спочатку на нас ніхто не звертав уваги, але через пару годин підійшов до нас советський офіцер в супроводі цивільного поляка з червоною пов'язкою на рукаві. Довідавшись, що ми робітники будівельної фірми і хочемо дістатись до Познаня зі знаряддям, він сказав, що бій буде ще довший час продовжуватись, а воза з кіньми він потребує для перевозки ранених.

Ми зложили свої речі в чистій стайні в одному дворі, де й самі розташувались. Але після обіду прийшов солдат і заявив, що потребує конюшню для коней штабу, який зупинився в тому ж дворі і наказав нам забратись звідти. Всі ми зі своїми речами пішли ходи. Я зайдов до дому в тому дворі. Зі мною був один з майстрів. Ми хотіли розташуватись в тому домі. На кухні ми знайшли сухарі, консерви й якесь печиво. Але знову прийшло двоє солдатів і сказали, що тут будуть советські офіцери. Тоді майстер сказав, що він попробує дістатись до присілку Познані. Один з солдатів був дуже чесний азербайджанець. Він відразу розпалив плиту на кухні, закип'ятив воду і погостив ме-

не часем. Після цього я вирішив також дістатись до Познанського присілку на східному березі ріки Варти, за якою було місто. За містечком мене спочатку зупинили, але я обійшов іншою вулицею, по якій їхало на фронт вантажне авто. Один з солдатів на авті запитав мене куди я йду. Я відповів, що хочу дістатись до присілку.

«Садись, товарищ, подвезем!» — запросив він.

Вони проїхали пару кілометрів і звернули на ліво. Я зіскочив і пішов до невеликої оселі, що була між Скваржинцем і лінією фронту. Там я зайшов до одного дому, господарем якого був поляк. Він був якийсь переляканий. Коли я сказав йому хто я і хочу побути в нього поки можна буде дістатись до Познані, він заявив, що советський комісар заборонив йому тримати в себе когось стороннього, а якби до нього хтось прийшов негайно сповістити.

— Це не є таке страшне. Можете сказати йому про мій прихід, а тимчасом дайте, прошу, мені чогось напитись.

«Ой, що я буду робити? Моя жінка тяжко хвора. Я не можу залишити її саму. Йдіть, прошу вас! Я не знаю вас хто ви такий. Ви не є поляк. Може ви шпигун. І вас і мене можуть розстріляти. Напийтесь, прошу пана, та йдіть собі!»

Я пішов до іншого дому. В ньому були солдати зв'язку. Коли вони довідались чого я хочу, порадили мені негайно повернутись назад, бо лише по одному підозрінню в шпигунстві зможуть дійсно розстріляти. Далі я не пробував тут затримуватись і повернувся до Скваржинця. Там я знову зустрівся з майстром, який також повернувся назад. Я запитав його, де він має влаштуватись наніч. Він відповів, що піде до одного знайомого, але не знає, чи найдеться там ще місце, бо у нього повно тих, що повертаються з німецької роботи. Я сказав, що по-пробую переночувати у советських вояків, з

якими вже познайомився. Наступного дня ми мали зустрітись.

Коли я зайшов на кухню, де вже господарив знайомий мені азербайджанець, він запитав як мої справи.

— Погано, не лише не дозволили бути близче до дому, а навіть розстріляти погрожували.

«Це дійсно погано. Ну нічого! Сідай, відпочинь та повечеряй».

Я з великою охотою випив пару шклянок чаю, а потім запитав:

«Мені нема куди йти. Містечко переповнене. Надходить ніч. Чи не зміг би я тут переноочувати, бодай сидячи в кутку?»

«На жаль, цього ніяк не можна. В цьому дому має бути штаб, а тому жодна цивільна особа тут не може бути».

Я вийшов і пішов шукати собі пристановище. Польською мовою я не володів як належить. До мене ставились з підозрінням і ніде не пускали у хату. Коли я блукав по вулиці з наплечником і валізкою в руці, на мене звернув увагу один сержант, що правдоподібно належав до військової комендатури. На його запитання я відповів хто я і шукаю пристановища наніч. Він підозріло оглянув мене.

«Старий контрреволюціонер!? Давай! Ходім!»

Спочатку я думав, що він поведе мене до комендатури, але він вивів мене аж за містечко по головній дорозі, по боках якої були будинки та відбувався рух вояків. Раптом він запитав мене, що я маю в наплечнику та валізочці. Тут я догадався, що він веде розстріляти мене без свідків та взяти те, що я мав цінного. На моє щастя нас здібав старший сержант, що запитав моого провожатого, куди він мене веде.

«Та ось, треба ліквідувати цього контрреволюціонера».

— Брось! — відповів той. — Коли буде потрібно його ліквідують без тебе. — А потім до мене: — Повертайся назад та йди до свого польського комітету!

Ніби тяжкий камінь спав з моїх плеч. Місцевий польський комітет влаштував в одній харчівні пристановище для польських біженців. На будові був вивішений прапор Червоного Хреста. В помешканні було повно людей ріжного віку й вигляду. Я протиснувся до одного кутка, де сів зморений і вже заснув, коли появився советський вояк і через перекладача заявив, що потрібні охочі влаштувати барак для ранених. Таких було близько двох десятків, і я з ними.

На північному краю містечка було близько десятка великих дерев'яних бараків, що були складами одягу, взуття і ріжного роду знаряддя. В одному з них були лопати, сокири, кирки, пилки, вила, граблі тощо. Треба було звільнити його від знаряддя та влаштувати ліжка для ранених. Керував працею досить симпатичний капітан. Говорив він по-російському. Поляки не розуміли його, тому я перекладав їм, чого від них хотів капітан. Цілу ніч ми працювали і на ранок за допомогою прибулих санітарів та медсестер барак був влаштований для польового шпиталю.

Після цього нам дали з польової кухні поїсти доброго супу з м'ясом і хлібом, хто скільки хотів, та відпустили нас. Коли ми прийшли до польського комітету, один з розпорядників сказав мені, що вони мають пристановище лише для поляків, яких реєструють і відповідають за них перед советською комендатурою. Мене, як чужинця, до того ж володіючого російською мовою, вони мусять передати советській комендатурі. Остання містилась по сусіству в готелі. Туди допровадив мене польський розпорядник.

3.

Внизу в залі готелю урядував офіцер комендатури. Я сказав йому, хто я і що тут у містечку перебувають також майстрі та робітники поляки, з якими я працював і які, як й я, чекають на звільнення Познані від німців.

«Звідки ви навчились говорити по-російсько-му?» — запитав він.

— Я колись народився в Росії.

«О, тоді ви наш!»

— Як то ваш?! Я чехо-словацький громадянин. Ось мій пашпорт.

«Ху... (вжив він погане слово)! Ви наш і ми мусимо вас перевірити».

Поляка він відпустив, а мене завів до однієї кімнати.

«Сідайте тут і почекайте трохи!» — сказав, вийшов і замкнув за собою двері.

Минула година, дві. Стало ясно, що мені з моїм майстром не доведеться побачитись і ніхто мені не повірить, що я не шпигун. Утекти з кімнати було неможливо. Вікно виходило на головну вулицю, по якій безупинно проїжджали советські авта й вози. Ралтом відчинились двері. Увійшов якийсь капітан по вигляду грузин. Він якось дико оглянув мене. Я витримав його погляд.

«Зброю маєш?» — запитав.

— Жодної зброй я не маю.

«А бритва й ніж е?»

— Бритву маю.

«Давай сюди, а то ще заріжеш когось».

Він узяв у мене бритву та кишеневий ніж і відійшов, замкнувши двері кімнати. Через півгодин прийшов ефрейтор, озброєний автоматом.

«Збираїться з речами!... Давай, пішли!»

Пізніше, в час моїх митарств по ріжних «капезе», етапах, в'язницях та таборах, таке «запрошення» мені постійно доводилось чути. Воно було таким стереотипним, як «За Сталіна, за родину!» для всього Советського Союзу.

Він завів мене за три квартали до двоповерхової вілли. Там прийняв мене старший сержант, який докладно обшукав мене і завів до кімнати, в якій сидів старший віком офіцер з відзнаками підполковника. Він члено прийняв мене, запросив сісти проти його столу і докладно опові-

сти, хто я, що робив і чому опинився в Скваржинці. Потім запитав, які я маю папери.

Він простудівав пашпорт Протекторату Чех і Морави та атестації про мою працю на німецькій мові від чеської фірми Вацлав Гавлік і спілка в Празі і від німецьких фірм Йоганнеса Гана в Ітцего та Товариства Праці («Арбайтсгемайншафт») в Ноймюнстері. Решту всіх паперів, в тому числі і наказ керівництва ОТ про зруйнування мосту, я знищив у перший день, коли нас обігнали советські розвідники. Як видно, підполковник володів німецькою мовою. Він прочитав усе написане, взяв аркуш паперу і почав писати протокол мого зізнання.

У своєму зізнанні я промовчав, що в 1918 році повернувся з австрійського полону в Україну і був старшиною Армії УНР. Я сказав, що коли постала Чехо-Словацька Республіка, я дістав можливість закінчити студії в Чехах і здобув звання лісового інженера. Потім був асистентом в Українській Господарській Академії і одружився з українкою. У 1932 році Академія була ліквідована. Тоді я почав працювати на будові і проектуванню шосейних доріг аж до німецької окупації. В час цієї окупації мене послали на роботу до Західної Німеччини, а звідти мене приділили до т. зв. «Східної віправи» (Остайнзац) на будову доріг. Добившись звільнення від німецької фірми, я почав працювати в польській фірмі Тваржинський і спілка в Познані, в якій числюсь і тепер як будівельний інженер. В Скваржинці чекають на звільнення Познані робітники й майстри цієї фірми, які можуть підтвердити, що я солідаризувався з ними в саботажі проти німців, яких прошу допросити.

Коли підполковник закінчив писання протоколу, дав мені підписати його і покликав сержанта, якому сказав, що я тимчасом не заарештований, але маю бути під його наглядом. Сержант повів мене на другий поверх, де була велика кімната, а з неї був вхід до меншої кімнати.

ти. В більшій кімнаті жодного урядження не було, крім столу та великої залізної печі, на якій щось смажилося. На долівці сиділо й лежало біля десятка солдатів. Двері до малої кімнати були зачинені. Вона була призначена для заарештованих німців. Сержант залишив мене в першій кімнаті і сказав, що я можу сісти в кутку і чекати на вирішення моєї справи.

Було це надвечір 29. січня.

Я сів у куток на долівку та мовчки прислухався і придивлявся до всього, намагаючись зорієнтуватись, куди я попав. За деякий час привели двох німецьких вояків з зав'язаними назад руками в супроводі якогось польського жида з червоною пов'язкою на рукаві «народної міліції». Говорив він досить кепсько по-російському і кричав на німців по-німецькому, намагаючись бити їх. Але сержант відгрутив жида, а німців завів до меншої кімнати, де було повно цивільних осіб. Потім їх виводили і вони більше не поверталися. Очевидно внизу відразу виришувалась їхня доля.

З розмов вояків я довідався, що вони виконують роль бойцов-конвоїрів, вартових, посильних і шоферів. Одні відходили, інші на їхнє місце приходили відпочити. Вони не звертали уваги на мене. Лише один із молодших запитав мене, хто я і чого тут сиджу.

— Запитай свого начальника, — відповів я.

«Тут у нас багато не балакають. Якщо маєш годинник, то дай його мені, бо, мабуть, не будеш його потребувати. Я дам тобі доброго тютюну за нього».

— Маю, але він зіпсований, не йде.

«То нічого! Я дам направити його. Де він у тебе?»

— Там у валізочці, подай її мені!

Мої речі були відіbrane від мене і лежали на купі інших речей в другому куті кімнати. Вояк був радий годинникові, що подобався йому, і дав мені 200 гр турецького тютюну. Він був

спритним шофером з нової генерації українців. Тому я запитав його:

— Скажи, будь ласка, куди я попав?

«Смерш!»

— Що це значить?

«Смерть шпionам. Що, тебе вже допитували?»

— Дізнання зробив підполковник.

«Він добра людина, але хто попаде до нашого начальника капітана, то тому кінець. Від нього звільнення не буває».

У мене трохи поліпшив настрій і вечір не здавався безнадійно сумним. Шофери насмажили «трофейного» м'яса і мені запропонували. Я повечеряв і заснув у кутку на долівці. Але о півночі мене розбудив вартовий.

«Давай! Ходім!» — звичайне запрошення на допит.

Він привів мене до капітана. Той колючим поглядом уважно подивився на мене, а я на нього, витримавши його погляд. Був то типовий жид інтелігентного вигляду. Сидів він за столом, перед яким поперек був поставлений ще один стіл, на причілку якого стояв стілець.

«Прошу сісти!» — запропонував він.

Я сів. Перед ним лежав протокол, що написав підполковник. Він ще раз докладно оглянув мене, ніби щось міркуючи, а потім до мене:

«Я прочитав ваше зізнання. Ви найголовнішого не сказали, що були в українській петлюрівській армії».

— Звідки ви про це знаєте? — запитав я.

«Не робіть мені запитань! Ви мусите лише відповідати мені на те, що я запитаю вас. Чи ви знаєте куди ви попали?»

— Ні. Не знаю, але догадуюсь.

«Так от! Ви тепер у справжньому ЧeKa, ГПУ, котре все знає».

— Коли все знає, тоді що ви від мене хочете? Або відпустіть мене, або розстріляйте, до дідькової матері (я вжив міцнішого російсько-го вислову).

«І розстріляю!» — крикнув він, піднявшись із крісла.

— Так стріляй же! Сто чортів твоїй матері! Відразу розстріляй! — крикнув і я, ставши перед ним і обмінюючись ненависним поглядом.

«А що думаєш, не розстріляю? Розстріляю!»

— Стріляй відразу! Я смерті не боюсь.

На одно він змінив свій ненависний колючий погляд на лагідний, ніби не ворога, але приятеля побачив перед собою.

«Та що ви нервуєтесь? Сідайте, заспокойтесь! Давай закуримо!» — і запропонував мені цигарку «Казбек».

«Не думайте, що ми якісь звірі, мордуємо й стріляємо людей. Йосіф Віссаріонович Сталін сказав, що найдіннішим даром природи є життя людини. Ми не варвари. Ми гуманісти».

Майже півгодини говорив він про високі гуманні ідеали, за які вони боряться проти всіх ворогів соціалізму та рішуче заперечував несправедливе обвинувачення їх у жорстокості й дикості.

Після цього у нас почалася «дружня» розмова. Спочатку капітан поцікавився життям у Чехо-Словаччині та запитав мене як подобається мені її державний устрій. Я відповів, що до німецької окупації, при сучасних умовах там був найбільш досконалій устрій, при якому належно шанувались права людини. Це країна промислово високо розвинена і в сільсько-гospодарському виробництві була майже собі вистачаюча. В ній не переслідували ані правих, ані лівих, включно до комуністичних політичних переконань. Комуністи мали в парламенті своїх депутатів. Кожний там був вільний і міг виїхати куді хотів, і до Советського Союзу.

На це капітан зауважив, що в політиці я мало свідомий, бо не бачу того, що в Чехо-Словаччині людина використовується людиною, чого в Советському Союзі нема. На це я зазначив, що зате там панує насильство людини над людиною і що між диктаторами Гітлера та Ста-

ліна великої ріжниці немає, тому їх називають двоюрідними братами. Це дуже обурило капітана. Він аж підскочив.

«Все це мерзенний наклеп на Советський Союз. Ви не знаєте нашої радянської дійсності, тому несвідомо патякаєте всяку нісенітницю. Подивились би як щасливо і радісно жили ваші земляки на Радянській Україні до німецької окупації».

— Не знаю. Чув, що погано жили і що там мало хто міг спокійно спати, бо не знов, де може пробудитись, а в час примусової колективізації в початку тридцятих років на українських землях було знищено, вивезено і померло з голоду близько сіми мільйонів людей.

«Це неправда! Все це від початку до кінця ганебна брехня!» — закричав капітан з погрозливим рухом.

— Хай буде так! Брехня так брехня, не будемо сперечатись. Скажіть все таки, що ви від мене хочете? Я до політики не втручаюсь. Мене цікавить лише українська культура: література, пісня, музика, мистецтво, а що до політичної влади, то кожний народ заслуговує на ту владу, яку має.

«Оце правильно! Український народ заслужив на найліпшу в світі соціалістичну владу. Україна в Советському Союзі цілком вільна в культурному і господарсько-економічному розвитку без жодного визиску капіталу. Ви напевно начитались побрехеньок Арнольда про «Обманутий соціалізм» і патякаєте казна що. Скажіть ліпше, в якій частині петлюрівської армії ви були?»

— Я був у дивізії Сірожупанників.

«Знаю цю дивізію. Це та, що була сформована в Австрії з полонених українців. Союз Визволення України приймав у тому участь».

— Це не зовсім так. Він лише помагав полоненим українцям в їхньому національно-культурному освідомленні. Коли формувалась дивізія, СВУ вже не було. Він самоліквідувався,

коли в Києві в 1917 році постала Центральна Рада.

«Всерівно це була зрадницька шпигунська організація».

— Не буду з вами сперечатись. Це лише у вашій уяві всі зрадники. Також був видуманий СВУ в 1930 році, якого в дійсності не було. Ми зрадництвом і шпигунством не займалися і ворогами власного народу не були.

«Але весь час путалися в хвості контрреволюції. Замісць того, щоб в кінці 1918 року з'еднатись з таращанцями Щорса, ви бились проти них. То була справжня українська соціалістична дивізія, що йшла визволяті свій народ від влади поміщиків та капіталістів з запроданською Директорією».

— Ніякої влади поміщиків та капіталістів у 1919 році на Україні не було, а щодо Директрії, то вона також не була запроданською, лише мало розуму мала. Нам бракувало тоді нашого українського Троцького, він був ваш, хоч ви його потім вигнали.

«Знову ви починаєте суперечити. Чому ви не скористались гуманним указом в 1927 році про амнестію всім учасникам громадянської війни 1917-1920 рр.?»

— У той час життя в Україні проходило нормальним шляхом і я по закінченні студій в ЧСР збирався вийхати для праці серед власного народу, але скоро після того прийшло загострення політичного курсу в Советському Союзі й я залишився в Чехо-Словаччині.

«Ви, мабуть, мали намір посилити буржуазний націоналізм, що загніздився в усіх установах в часи НЕПу, який ми розгромили».

— Я жодних політичних тенденцій не мав. Лише скажу, що ті зміновіхівці, що вийхали тоді в Україну, довго на рідних землях не застрималися і служ про них заник.

«Що значить зміновіхівці?»

— Так називали тих, що на еміграції стали комуністами й агітували за повернення додому.

«Так це ж були справжні патріоти своєї батьківщини. То ви були зміновіхівцями, які зрадили власний народ».

— Не почуваю за собою вини зради власному народові; яким був таким і залишився, та якихось віх не міняв. А тих, що ви називаєте патріотами, всерівно ліквідували без огляду на їхнє шире бажання вірно служити своєму народові. Та що там про них говорити, коли творців і організаторів радянської влади в Україні, таких як Скрипник, Чубар, Косюр, Постишев, Якір та багато інших було зроблено зрадниками та знищено. То куди ж мені, грішному, проти них?

«Наслухались ви всякої брехні про совєтську владу і несвідомо повторюєте її. Не знаете ви совєтської дійсності».

Майже три години продовжувалась наша «дружня» розмова. Капітан добре все зінав про українську Армію, яку називав петлюровською, уникаючи терміну банда. Бандитами називав махновців, григоріївців, зеленівців. Він зінав назви українських дивізій і навіть прізвища декого з командирів, та досить об'єктивно характеризував їх, так ніби читав мій твір про Українське Військо і Головного Отамана Симона Петлюру, що був опублікований у воєнно-науковому журналі «Табор». Але Армію УНР у відношенні до комуністів та жидів називав погромницькою, а УГА зрадливою.

Далі він торкнувся української еміграційної чинності. Особливо несприятливо відзвивався про українських соціал-демократів та соціал-революціонерів. Українську Господарську Академію назвав гніздом, в якому плекався зоологічний націоналізм з його шовінізмом. На моє заперечення, що це не так, що це була висока технічна школа, в якій професорами були, крім українських кваліфікованих науковців, визначні чехи, росіянин Шиндлер, жиди Гольдельман та д-р Давид Рейхінштейн, співробітник Айнштайна, капітан, підвіщуючи голос, крикнув:

«Це неправда! Жодної науки там не було. Це

була вивіска, якою користувались петлюрівські офіцери та отамани для відпочинку на курорті в Подебрадах за підтримкою чеської буржуазії».

— На цей раз я вам скажу, що ви не знаєте нашої еміграційної дійсності, або навмисне для тих, що її не знають, подаєте в найчорніших барвах. Українська національна культура — це єдине, що у нас залишилось. За неї ми продовжуємо боротьбу. Все останнє ми втратили.

«Ви неудачники. Боролись за владу і програли, а тепер гострите ніж в спину революції».

— Цей вираз вже устарів. Жодних ножів ми не точимо, бо революція вже давно скінчилася, а контрреволюція втратила своє значення. До того ж чим лякає вас еміграція? Вона цілком безсила. Ось ви тримаєте мене. Чим я, стара людина, вам небезпечний?

«Вас ми не боїмось, а от ідея, що за вами, та має силу», — підкреслив він.

— Але від того, що ви мене і подібних мені знищите, наша ідея не ослабне, але стане ще сильнішою.

— «Ми повинні перевиховати вас».

— Пізно вже перевиховувати.

Очевидно в це перевиховання вкладався зміст добровільного каєття та оганьблення всього, що раніше вважав святым. Цим би плюгавилась і сама ідея. Для цього капітан утратив досить часу на «дружню» розмову зі мною. Деякий час він мовчав, щось міркуючи, а потім несподівано для мене сказав:

«Все це не має великого значення і ваша контрреволюційна чинність не виявляє жодної небезпеки. За це ми не збираємось вас карати. Це справа вже минулого. Ліпше скажіть, що вам відомо про англо-американські пляні?»

Таке запитання мене надзвичайно здивувало. Всього я чекав, але такої недоречності — ніяк.

— Я маю щось знати про пляни ваших союзників, що воюють проти німців? Та я жодного англійця чи американця навіть полоненого

не бачив за час мого перебування в Німеччині. Звідки я можу знати про якісі їхні пляни?

«Не прикидайтесь простою і нехитрою людиною! Нас ви не проведете».

— Та що ви видумали? Це якась фантас-магорія!

«Всерівно фантазія чи ні. Ми доб'ємося від вас більше того, що ви сказали. Подумайте над цим, а тепер йдіть спати».

Жодного протоколу капітан не написав. Він покликав вартового і передав мене під охорону окремо від інших заарештованих.

Вартовий відвів мене на старе місце, де в кутку я ліг і заснув, не роздягаючись. Поруч мене на долівці спали солдати, що постійно в сні чухались. Їх турбували воші, що поступово перемандровували по долівці до мене. Коли я проснувся, то відчув, що вже маю цих «милих тваринок».

Настав ранок 30. січня. Небо було захмарене. Падав мокрий сніг, що перейшов в дощ. Було чути гарматну стрілянину та вибухи бомб, що то затихали, то знову вибухали. Бій за Познань продовжувався. Від шоферів я довідався, що советська армія оминула Познань, переправилася через Варту десь на південь від нього і веде бої з німцями далеко за Познанем. Місто в облозі. Його німецька залога продовжує оборонятись. Бій зосереджений головне в старому місті, що має ще старі укріплення. В ньому мешкала моя родина в триповерховому будинку на «Шінкельштрассе» ч. 10 недалеко від ратуші. Я весь час думав про те, чи уцілів від бомбардування той дім і чи ще живе моя Маруся з Романом. Вже більше тижня провадився безупинний бій. Якщо живі моя дружина і син, то чи мають вони що їсти? Мабуть з'їли вже всю картоплю, що я дістав як приділ назиму. Інших продуктів вони не мали. Голодують бідні і бояться, що ось-ось якась бомба зруйнує дім, якщо цього ще не сталося. А тут з мого борош-

на вояки почали готовити галушки, а сало, що вже почало смердіти, вони викинули.

Турбота про мою родину якось підвртала думки про мою особисту долю. Я слухав оповідання шоферів про те, що вони щоночі вивозили для ліквідації затриманих після допиту їх переважно у капітана. Той, очевидно, мстився за своїх земляків без жалю. За себе я був певний, що раз він відразу не віддав мене до розстрілу, то певно дасть на «перевиховання». Це має бути довший процес, якщо я не буду плюгавити свого минулого. Тому я гадав, що коли Познань буде звільнений від німців, правдоподібно доведеться побути мені в познанській в'язниці, куди попадуть і мої земляки, від яких, можливо, довідаюсь про долю моєї родини та подам вістку про себе. Хотів допомогти моїм рідним, не від'їхав на Захід і по своїй наївності, розмовляючи по-російському, попав як муха в окріп.

КАПЕЗЕ

4.

«Камера предварительного заключения» — це витвір геніяльного Сталіна. В ній заломлювалась воля кожного, хто до неї потрапляв. У ній проходило фізичне і психічне опрацювання людини, при якому вона мала позбавитись своїх людських індивідуальних ознак. Із суб'екта власної волі її намагались перетворити в об'ект чужої волі. При цьому застосовувались переважно два методи: один психічного впливу, а другий фізичного примусу з тортурами.

З людиною, яка відчуває страх та боїться всього, довго не панькаються і поводяться з нею брутально, щоб ще більше залякати. Коли зарештований боїться признатися чим він провинився перед всесильною владою, або добрільно прийняти на себе вину, яку йому приписують, його примушують до цього насиль-

ством з биттям і тортурами. Такого віддають для опрацювання жорстоким примітивам-слідчим з міцними пястуками.

З тими, що не бояться смерті і не мають страху, поводяться досить людяно. Їхню справу передають більш-менш інтелігентним слідчим, які терпеливо намагаються пізнати вдачу підслідчого і змусити його добровільно покаятись в своїй провині, або прийняти на себе приписувану їому вину і виконати їхнє завдання.

Як правило, органи державної безпеки НКГБ чи НКВД для підтримання їхнього авторитету були непомильними. Якщо вони когось заарештували, то значить було за що, а тому він мусить бути винний. Слідчий мусів закінчити слідство постановою з указанням порушення заарештованим певних параграфів та їхніх пунктів карного кодексу, що мав підписати обвинувачений.

Я потрапив у категорію тих, яких не мордують, зуби не вибивають і ребра не ламають. Процедура таких обвинувачених марудна і довготриваюча, основана на вимотуванні нервів, при чому підслідчого треба пересвідчити, що його навіть несвідома помилка в минулій чинності була злочином. Допити звичайно провадились лише вночі. Це створювало атмосферу якоїсь таємничості. Вдень не дозволялось спати. Приміщення «капезе» було півтемне, перевовнене так, що часом не було місця сісти на долівці, чистого повітря бракувало. Якабудь розмова заборонялась. Мала бути цілковита тиші. У віконце в зачинених дверях, т. зв. «волчок», постійно заглядав вартовий, який пильнував, щоб від ранішньої до вечірньої перевірки ніхто не спав і не розмовляв. При перевірках часто робився обшук, при якому іноді роздягали цілком до голого, перемацуячи кожну складку в одязі. Час перебування в капезе був найбільш тяжким, тому кожний намагався задоволити бажання слідчого, щоб скоріше бути переведеним до в'язниці, де порівнюючи було ліпше.

Дні 30. і 31. січня я перебув, так би мовити, на порозі до капезе. Офіційно я не вважався заарештованим, але не був вільним. Без вартового я не міг вийти надвір відбути природню потребу. Весь день я сидів з сумними думками та лежав, чекаючи ночі, коли мали покликати мене до слідчого. Попав на перевиховання! Ні, не перевиховають. На паскудство я не здібний. Тимчасом бій за Познань продовжувався, греміли гармати, хоч значно тихіше. «Катюш» вже, очевидно, не було. Так минула ніч. Я майже не спав, пробуджуючись при кожному русі, коли когось приводили, або виводили заарештованих з сусідньої кімнати. Цієї ночі мене нікуди не викликали. Наступного дня я довідався, що капітан кудись від'їхав.

«Постішати тепер тобі нема куди», — потішив мене шофер, який узяв у мене годинника. — «Ліпше ніж у нас тобі вже не буде. Раз тебе не розстріляли, то будеш жити. Хочеш, я дам тобі польську книжку почитати?» — запитав мене по-українському. Він дістав десь роман Сенкевича «Огнем і мечем», за читанням якого не так нудно й тягуче минав час.

Лише в ніч під 1. лютого покликав мене капітан. Надворі була відлига. В кімнаті було тепло. Я хотів було зняти з себе хутряне півпалто, в якому був постійно. Але капітан буркнув:

«Не роздягайтесь, а то розтрусите своїх вошей. Я їх тут не потребую. Сідайте трохи далі від столу!»

Вигляд у мене був збідачений: неголений, оброслий щетиною, немитий, з розчухраною чуприною, бо гребінець був відібраний. Коли я сів, відчуваючи як лазять по мені воші, причина неприязні капітана стала почасти мені зрозумілою. Для перевиховання я не надавався, а зовнішній вигляд був надто убогий. Можливо, що в моїй справі він говорив з прокурором, а той не погодився з його якимсь наміром. Не виключено, що він мав на увазі зробити з мене, замісць уявного англо-американського, советського

агента, давши мені можливість перейти фронт до Західної Німеччини. Невідомо, що він мав на увазі, коли запропонував мені подумати, що я знаю про англо-американські пляни. В усяко-му разі тепер моя особа його не цікавила.

Капітан приготовив десяток аркушів чистого паперу і почав писати протокол зізнання, за-писавши основні дати та дані з моого життя до австро-угорського полону з протоколу підпол-ковника. Писав він дуже скоро і безупинно, часом лише зиркнувши на мое ніби байдуже відношення до цієї процедури.

Потім він закурив, трохи подумав, а далі до мене:

«Протокол підполковника я знищу, бо в ньо-му ви промовчали вашу вину. Напишу ваші но-ві правдиві зізнання. Це зменшить вашу вину».

Не знаю, чи дійсно протокол підполковника був знищений, чи, може, попав до справи само-го підполковника як доказ його невміння «від-крити ворога народу».

«Розкажіть мені все, що знаете про діяльність СВУ в час вашого перебування в полоні».

Далі прийшла моя участь у боротьбі за УНР, інтернування в Польщі, студії в УГА і праця в ній; потім праця по будові доріг в ЧСР, в Захід-ній Німеччині, в «Східній виправі ОТ» та нарешті у фірмі Тваржинський і спілка. Тут були єдині свідки майстрі поляки, прізвища яких я називав і просив запитати їх на підтвердження того, що я солідарувався з ними в саботажах проти німців при будові бункерів.

«Це нас мало цікавить. Все, що ви зробили для нас, ви повинні були зробити. А от, коли ви шкодили німцям, то чому вони вас не розстрі-ляли? Ось ви ніби співчували партизанам, коли були під Ленінградом і в Пскові, а чому ви до них не перейшли?»

— Не міг я до них піти, бо родину мав у Ні-меччині, а поза цим вони мені не повірили б і в підозрінні, що я німецький шпигун, ліквідува-

ли б. У вас же немає жодного довір'я людини до людини.

«Це так. Ми нікому не віримо».

— Вимагаєте від мене правдивого зізнання і наперед говорите, що мені не вірите і перевірити не хочете. Раз мене німці не розстріляли, значить винуватий. Виходить, що лише розстріляні невинні, а всі останні, яким пощастило залишитись живими після німецької окупації, винуваті. Де тут логіка?

«Ваша логіка нас мало цікавить. Ліпше скажіть, що ви знаєте про англо-американські пляни?»

Тоді мені це питання здавалось дурним і нелогічним, бо капітан добрے знав, що мені про ті пляни нічого невідомо. Лише значно пізніше, передумуючи й аналізуючи весь перебіг слідства, я прийшов до висновку, що мені правдоподібно натякалось, аби я сам виявив бажання стати советським агентом, щоб довідатись про ті пляни. Я не виявив догадливості советської людини, а тому хитро-мудрого жида моя особа перестала цікавити. Він прочитав мені написаний протокол і дав підписати. На мое зауваження, що він записав лише те, що може мене лише обвинувачувати, а того, що може мене віправдати, ні, — він відповів, що це його мало цікавить. Постанову про обвинувачення мене в якомусь злочині капітан не оголосив. Більше я його не бачив.

День 1. лютого я просидів між советськими вояками, то слухаючи їхні оповідання про ріжні пригоди, то читаючи Сенкевича. Часом вони добували десь «трофейного» спирту чи горілки, і за вечерею випивали. Мені давали їсти скільки я хотів, але випити того зілля мені не дозволялось, бо за це їх могли післати на передову позицію.

На допит мене вже не викликали. Лише вранці 2. лютого прийшов старший сержант і прочитав мені постанову прокурора про мое заарештування та докладне переведення слідства в об-

винуваченні мене по ст. 58 карного кодексу СССР. Він дав мені підписати ту постанову. Так я став в'язнем на довгі роки.

5.

Потім прийшов з автоматом конвоїр і по усташовленій формі наказав: «Збирайся з речами! Давай, ходім зі мною!»

Завів він мене через пару кварталів до більшого будинку, що мав підвальні приміщення, з коридором по середині. В одному з них біля входу було чути голоси з міцними висловами на загально зрозумілій мові. Мене завели до відділу в кінці коридору. В ньому було трохи вугілля і пару снопів соломи. Там мене замкнули. Це було вже «ка-пе-зе».

Через деякий час ефрейтор привів до цього відділу росіянина, а мене вивів до коридору, роздяг і зробив докладний обшук, косо позираючи на мої хромові чоботи, які наказав зняти. Я ще раніше догадався зняти з пальця золоту шлюбну обручку і склав її до малої кишеневки на годинник у штанях. Годинника я вже не мав, а тому гадав, що там не будуть щось шукати. Але ефрейтор був досвідчений. Зі мною він не паньковався і все обмацав та облапав. Він знайшов золоту обручку та відібрав золоте перо «Паркер», портсигар, кишеневковий портфелик, у якому були фотографії дружини й сина, запальничку, окуляри в оправі з нового золота, навіть малу люльку та тютюн. При цьому я притгадав Тараса Бульбу, який за люльку похертував своє життя. Все це не «положено» було мати ув'язненому. Про їхнє відібрання був списаний протокол, який дали мені на підпис, але потім тих речей я вже не побачив. Заплечний мішок і валізочку він узяв з собою, а мене знову замкнув з росіянином, заборонивши розмовляти з ним.

Ми сиділи як миші в мишевоці. Потім ми почули голоси у відділі біля входу до підвалу. Хтось прийшов і отогошував присуд воєнного

трибуналу про примусову працю в таборах на 3, 5, 7 років за ріжні злочини. Потім двом було оголошено про заміну кари смерті ув'язненням на 10 років. Коли я почув про строк 10 років, мені здалось, що ліпше відразу вмерти, ніж мучитись такий довгий час. Не виявляли великої радості зі Сталінової милости ті, кому кара смерті була замінена на довголітнє ув'язнення, але їх розважали, що при добрій праці вони заслужать скорочення строку і що пережити ті роки не буде дуже тяжко, а життя всетаки збережеться. Ось він «найцінніший дар природи», — подумав я. Потім було чути як їх усіх вивели з підвала. Очевидно, їх вивезли «на родіну» до в'язниці. Правдоподібно були то вояки.

Десь о 9 годині покликав мене нагору слідчий. Коли я проходив в супроводі вартового до кімнати слідчого через залю будинку, в ній стояло два офіцери з вульгарними обличчями та міцними п'ястуками. Коли вони побачили мене, то один із них зауважив:

«Буде тепер капітан возитись із цим інтелігентом». — А потім, поглянувши на мене з ненавистю, додав: — «Попався б ти до нас, ми зробили б тобі швидкий процес».

Я тоді ще мав досить сміливості огризнутись:
— Бог не видастъ; — свиня не з'ість.

«Поговори ти ще, матъ твою..!» — вилаявся він найпаскуднішими словами.

Мій слідчий виявився вже старшим капітаном, симпатичним на вигляд, з вимовою волжанина. Він навіть назвав мені своє прізвище — Мордвинов, та сказав, що йому доручено перевести докладне слідство в моїй справі. Він лише перевірив у постанові прокурора основні персональні дати, а потім заявив, що є наказ виїхати далі ближче до передової лінії фронту. Тому мене з іншими заарештованими вивезуть вперед. В дорозі я не повинен робити спробу втечі, бо буде це безкорисно, а до того ж мене можуть застрелити. Цього він не бажав би.

Через годину після цього мене з росіянином

вивели з підвала на подвір'я, де стояв кінний віз, навантажений речами НКГБ, на ньому був і мій мішок та валізочка. Чомусь не хотілося мені їх позбутися. Біля возу було десяток вояків і вартових на чолі зі старшим сержантом та цивільний візник поляк.

У Познані ще трималась німецька залога. Час від часу було чути гарматні постріли, але без попередньої інтенсивності. Очевидно було вирішено не руйнувати місто і змусити облогою німців добровільно капітулювати. Ми мали об'їхати місто, перепревитись через Варту на південь від нього та вийти на головний шлях з Познані на Франкфурт.

Ми вирушили в дорогу близько 11 години. Показалося сонце, що остаточно розтопило рештки снігу. За містечком ми збочили з асфальтової на звичайну дорогу, на якій від танків, авт і возів витворились вибоїни з грязюкою. Ми йшли за возом пішки, уникаючи ям з водою. Та проте мої чоботи розмокли, а від одного відстав підметок. По дорозі рухались лише військові. Біля однієї оселі була військова полева кухня, з якої дали нам з'їсти супу. Навечір ми були біля переправи, де через ріку був побудований дерев'яний міст. Наніч ми зупинилися на передмісті Познані в якісь фабричній будові.

Якби я був поляком та знов ту місцевість, то зміг би свободно вночі втекти, бо всі, і вартові, спали. Але не варто було ризикувати, бо всерівно поляки видали б мене органам НКГБ. Вранці 3. лютого сержант пішов розвідати як ліпше виїхати на головний шлях. Ми переїхали ще одне передмістя. Біля нього був табір з дерев'яними бараками, огорожених трьома рядами колючого дроту. Його побудували німці для советських та інших полонених, а тепер у тому таборі сиділи, вірніше блукали обідрані, брудні і голодні німці. Далі ми проїхали по західній частині нового міста, звідки німці були вибиті до старого міста. На вулицях були сліди бою, а на головному шляху повалені дерева, з яких німці робили ба-

рикади, та валялись розчавлені танками трупи. Біля сотні цивільних людей приводили все до порядку на цій дорозі.

В кількох кілометрах від Познані в якомусь містечку був етапний совєтський осередок. Там нашого візника було відпущене додому, а нас на тягаровому авті повезли далі. Десь надвечір ми були біля колишнього за Польської республіки кордону. Там стояв величезний щит з написом:

«Так вот она проклятая Германия».

«Отомстим врагу за его злодеяния!»

«Добьем зверя в его логове!»

Коли ми їхали далі, то бачили наслідки цього заклику. По дорозі валялись трупи людей, а по боках на кілька кілометрів виднілись пожежі, які вечором, коли стемніло, робили якесь жахливе враження.

— Чому то все скрізь горить? — запитав я.

«To слов'яни гуляють», — була відповідь.

Тоді пригадався мені «Віщий Олег»: ...«Их села и нивы за буйный набег обрек он мечам и пожарам»...

Пізнім вечером дістались ми до одного міста, що було повне советського війська. Десь на краю його знайшовся вільний дім, де примістились слідчі і прокурор, а нас двох заарештованих замкнули до якоїсь малої з низькими дверима стайні, що, очевидно, була для кіз. Гною там не було. Нам було дозволено взяти кілька оберемків соломи. Потім було приєднано до нас ще троє цивільних. В цьому своєрідному «капезе» провів я ніч, кутаючись у солому від холоду. Дошкаляли воші, до яких я почав вже звикати. Чути було гарматну стрілянину. Над містомчувся гуркіт літаків. Іноді був вибух бомби, скинутої, можливо, з німецького літака. Десь за десяток кілометрів, правдоподібно, була передова лінія фронту.

День 4. лютого минув для мене в тяжкому душевному пригнічені. Я злостився на свою недотепність і непрактичність. Потрапив по своїй наївності сам у пастку, з якої не випустять і бу-

дуть поводитись гірше ніж з твариною. Хотів допомогти своїй родині, але вона навіть не довідається, що зі мною сталося. Мовчав я, мовчали і мої товариші по неволі. Десять перед обідом нам дали поїсти супу з м'ясом і по шматку хліба. Вартові поводились з нами досить членно, по черзі виводили «оправиться», не лаялись паскудними словами та не штовхали.

6.

Пізно вечером мене викликали до слідчого. Коли я виліз із стайні, вартовий зв'язав мені руки назад і повів у будинок, провівши сіннями до однієї кімнати. В ній сидів за столом капітан Мордвінов. На столі стояла сплющена гільза з гарматного набою, в якій був бензин і гніт. Це було єдине джерело світла, яке часом коптіло. Тоді капітан його поправляв.

Мордвінов наказав розв'язати мені руки і в майбутньому не зв'язувати та членно запросив мене сісти. На столі у нього, крім паперів, лежала пачка турецького тютюну та стояла шкатулка добрих цигар. Собі він скрутлив до шматка газети з махорки цигарку, а мені запропонував закурити «трофейну» цигару. При цьому він зазначив, що йому найбільше приємною є цигарка з газетного паперу і махорки, а німецькі цигарети йому не смакують. Потім капітан почав писати протокол зізнання цілком ново, ніби попереднього зі Скваржинця зовсім не було. Записавши всі мої персональні дати, він сказав:

«Я потребую знати до самих подробиць все ваше життя і чинність від народження аж до часу затримання нашою контррозвідкою. Її прокуратура передала вашу справу на розгляд нашої армійської прокуратури, яка потребує об'єктивного слідства з вашим цілком правдивим зізнанням. Через це ви не звертайте уваги на те, що ви зізнали раніше і давайте мені щирі відповіді на всі мої запитання. Договорились?»

— Добре, товариші капітане! — Тоді я всіх ще називав товаришами, бо не знав, що в'язням

заборонялося називати вільних громадян товаришами.

Як видно, капітан був добросовісною людиною, що часто буває з правдивими росіянами. Він докладно розпитав про моїх батьків і братів, про мої шкільні роки, працю після закінчення школи, військову службу в колишній російській армії з такими подробицями, як проходження курсу для прaporщиків у чоті «вільноприділених», одержання звання старшого підстаршини, відрядження до військової школи на початку війни, іспит на звання прaporщика, участь на фронті і полон в Австро-Угорщині.

Десь о 12 годині ночі капітан Мордвинов покликав вартового і наказав принести для мене хліба, ковбаси й чаю. І сам він при цьому перекусив, розмовляючи зі мною в більш приятельському тоні, ніж то було з капітаном жидом. Після цього він поцікавився, коли й як я став свідомим українцем. Довелось оповісти про мої сперечання з Федором Королем на тему «Було, — не вернеться», про враження від нищення слідів «мазепинства» в Галичині, про дружбу з Костем Курилом, «Малоросійську бібліотеку» в Тerezіні й освідомлюочу працю в Йозефському таборі, мое просвітленство в Оріхові, май намір вийхати до Таращанців та про вступ до дивізії Сірожупанників.

Капітан Мордвинов слухав усе це з великим зацікавленням, час від часу зупиняючи мене на «перекур» (цебто закурити), щоб записати дещо з моого оповідання до протоколу. Десь під ранок він сказав:

«На сьогодні досить. Йдіть відпочивати!»

— Погане місце для відпочинку ви дали мені, — зауважив я.

«На великий жаль, в цьому я безсилий. Ми на фронті. Але в запіллі перебування в капоті також не є приемним».

Наступної ночі я оповів слідчому про мою діяльність у дивізії з кінцем в Сірій бригаді з усіма катастрофами, інтернуванням, потім про мої

студії в Українській Господарській Академії, національно-культурну працю і боротьбу за існування після ліквідації УГА. Майже 6 годин безупинно писав слідчий сторінку за сторінкою і лише під ранок відпустив мене.

На третю ніч я розповів про мою працю в Німеччині, про «Східню виграву ОТ» та роботу в польській фірмі, прохаючи допросити майстрів поляків. На це слідчий відповів, що при сучасних обставинах це неможливе, бо ми находимось на фронти.

Я гадав, що слідство на цьому вже закінчилось і запитав, коли буде суд.

«До суду ще далеко», — відповів слідчий. — «Я вас ще викличу».

Знову тяжкий день переживань. Змучений заніч я заснув на соломі в стайні. На щастя, в цьому примітивному капезе вартовий не перешкоджав спати, лише воші дошкаляли, збільшуючи фізичне страждання. Я з нетерпінням чекав ночі, щоб довідатись про вислід слідства.

Близько 9 години вечора вартовий відчинив стайню і повів мене до слідчого. При цьому руки мені не зв'язували, лише я сам мусів тримати їх ззаду. Слідчий привітав мене, ніби старого знайомого.

«Сідайте, Василь Хомич, та розкажіть мені про чинність еміграційних політичних утворень і про українські ріжні уряди. Ви, очевидно, в курсі справ, що вони робили».

— Про сучасну чинність нічого не можу сказати, бо з часу німецької окупації Чехо-Словаччини німці всі організації, за винятком націоналістичної і гетьманської, ліквідували. Були ліквідовани і Союз Українського Сокільства за кордоном та Товариство колишніх Українських Старшин у Чехах, в яких я головував. З того часу я цілком відійшов від національно-громадської чинності. Про те, що було раніше, можу оповісти, але це довга історія.

«А ви подайте мені лише характеристику го-

ловних угруповань, почавши з Уряду УНР, з яким ви мали зв'язок».

Коли я оповідав про УНРівців, зазначивши, що правдоподібно вони тепер з розгромом Польщі та ліквідацією в ЧСР нечинні, до кімнати ввійшов прокурор з відзнаками майора і сів в стороні, слухаючи мою розповідь. У перерви він звернувся до мене з запитанням на українській мові:

«Звідки ви родом?»

— З Кубанщини. А для чого це вам? — запитав я в свою чергу, здивований його українською мовою.

»Бачите, я українець з Полтавщини, вчився в українській школі, по спеціальності я інженер, лише тут доводиться відогравати ролю прокурора, а тому мое українство цілком природне. А от ви родом з Краснодарського краю, що належить до Росії, вчилися в російській школі, були офіцером в російській армії, а коли прийшла революція, зайняли вороже становище до всього російського і попали в табір українських самостійників-націоналістів. Невже то просвітніство вас до цього привело? Я бачу по вас, що почали ви з «Просвіти». Чи так я говорю?«

— І так, і не так, хоч почав я з просвітніства, яке плекало найліпші властивості українського характеру. Хоч я був зрусифікований і мав маму росіянку, але мій батько був українцем і природа, в якій я виріс, була також українська. У мене українство пробудилося в любові до української пісні, музики, поезії, літератури, мистецтва, до милозвучної української мови, до яких переважаюча більшість росіян ставилася з погордою як до чогось нижчого, хахлацького. Їхній шовінізм спонукав мене стати зі зброєю на оборону українського національного імені, якого вони не визнавали в початку революції, вважаючи його контрреволюційним.

«От бачите, куди попали ви за своє просвітніство».

— Попав до тих, проти кого боровся. Погро-за російських демократів, коли я був ще в та-борі полонених російських офіцерів, «в баран-ний рог согнуть» ще й тепер здійснюється. Про-шу вас, товаришу прокуроре, складіть акт об-винувачення, хай воєнний трибунал судить ме-не. Я кари не боюсь.

«Я не маю підстав писати на вас акт обвину-вачення за відсутністю злочину в усьому тому, що ви зізнали».

— Тоді звільніть мене від страждань у капе-зе.

«На жаль, від мене це не залежить. Ви маєте сказати те, чого від вас хочуть».

На цьому наша розмова закінчилась. Проку-рор відійшов, а слідчий зауважив:

«От бачите яка справа. Маєте сказати за що вас можна буде судити».

— Я все сказав про свою минулу чинність. А видумувати на себе щось не можу.

«От вас питали, що ви знаєте про англо-аме-риканські пляні, а ви заперечили, що нічого не знаєте. Може тепер скажете мені про це?»

— Ще раз скажу, що нічого не знаю й виду-мати не можу.

«Справа ваша. Я вас силувати не буду. На цьому вважаю слідство закінченим, а як його сприймуть старші від мене, не знаю. При цьому я повинен прочитати вам все написане, або да-ти вам прочитати, а ви мусите підписати його».

— Я гадаю, що ви написали те, що я говорив.

«Це так, але зміст вашого зізнання не може бути точним. Я повинен був написати в першу чергу те, що вас може обвинувачувати».

— Мені всерівно. Гадаю, що моя доля виріше-на вже наперед. Хай судять мене. Я підпишу без читання.

Після цього він написав постанову про закін-чення слідства з обвинуваченням мене в контреволюційній чинності і дав мені також підписати. Потім він наказав принести мені дес-что з'їсти та чаю, і востаннє погостишив сигарою

та сказав, що правдоподібно завтра буде нагода відправити мене до в'язниці в запілля, де буду мати можливість помитись та позбавитись вошів. Це було мое найбільше бажання. А поза тим, якби довелось бути в Познанській в'язниці, то, може, пощастило б дати моїй дружині вістку про себе.

7.

Думка про свободу не була реальною. Можливо, що тоді я був нездібний реально думати, а тому не пам'ятаю про своїх спів'язнів в капезе. Правдоподібно до цього спричинилась і темнота в тій козячій стайні без вікон, де доводилось лише валятись на соломі з отупілим почуттям змореності та байдужості. Почасти в мене залишився в пам'яті лише росіянин із Скварженця, який був ружливіший від мене і, здається, на другий день він десь зник. Можливо, що його відпустили довідатись про «англо-американські пляні». Решта спів'язнів були ні то поляки, ні то цивільні німці. Словом, я про них не пам'ятаю, хоч впродовж чотирьох днів все хтось був у тій стайні.

Було то, здається, 8. лютого. Десь о 10 годині ранку мене викликав сержант, озброєний автоматом, і вивів мене перед будинок, в якому провадилося слідство. Там стояло тягарове авто, або, як його називали, грузовик з якими-сь речами на ньому. Я виліз на нього і примостиився на якійсь скрині. Сержант сів до кабіни з шофєром. Ми виїхали на головний шлях в напрямку на Познань.

Мабуть я мав дивний вигляд в кожушку з помятим фетровим капелюхом, неголеним, з відрощеною бородою на советському грузовику. Але на мене мало хто звергав уваги. В прифронтовій околиці це було звичайне явище. Я з цікавістю придивлявся до всього. Пожеж уже не було, але наслідки руйні були видні всюди, аж до колишнього кордону, де все ще стояв щит з над-

писом «Так от, она проклятая Германия». Далі вигляд на околиці мав майже мирний характер.

До Познаня ми приїхали близько 3 години після обіду. Місто було вже звільнене від німців, тому ми проїхали його головними вулицями через нову й стару частини. Від гарматного бомбардування Познань було менше пошкоджено ніж я гадав. Змінився його зовнішній вигляд. Замість німецьких підтягнутих військовиків та ріжного виду уніформованих партійців і ріжного роду урядовців, були советські солдати переважно «чумазі» у ватних бушлатах та офіцери в шинелях з блискучими погонами. Я уважно придивлявся, чи не побачу когось знайомого і може цілком випадково мою дружину або сина. Цього не сталося. Як рівно ж не сталося і мое сподівання, що мене завезуть до Познанської в'язниці. Коли ми проїздили повз ратушу, недалеко від якої було мое помешкання, я попрохав сержанта заїхати в ту вулицю, щоб я міг передати дружині де я. Він здивовано подивився на мене, ніби я втратив всякий глузд. В советських умовах це було неможливим.

Не зупиняючись у Познані, ми переїхали по відновленому мосту ріку Варту та проїхали в Скварженцях мимо того будинку, де була корпусна контррозвідка «смерш». Вечором ми приїхали до Гнезна. Там ми зупинилися на етапному осередку. Сержант залишив мене з шофєром і пішов кудись довідатись, що далі має зі мною робити. Тимчасом дістав супу не лише для себе, але й для мене. Через півгодини повернувся сержант.

«Давай з речами! Ходім!» — коротко відповів він на мій запитуючий погляд.

З моїх речей залишився лише мішок, в якому було два байкових і одне вовняне покривало, простирадло, подушка, білизна. Куфрик в дорозі був роздушений. Дрібні речі були вłożені до гарного шкіряного портфелю, подарун-

ку моєї дружини, що ще не став «трофеєм» конвоїрів.

Сержант завів мене до в'язниці, де мене замкнули до окремої камери самого. В ній було кілька ліжок з солом'яними матрацами в паперових мішках. Було холодно, вогко і навіть пов'язничному непривітно, а до того ще й темно. Мої речі, як звичайно, були відібрані. Я ліг, накрився солом'яником з іншого ліжка і довго намагався заснути.

Нарешті я заснув, але не був то спокійний освіжуючий сон. Снилось мені, що я змучений ішов вперед проти течії по березі якоїсь річки з каламутною водою. Берег був крутий, на ньому тяжко було втриматись, щоб не впасти у воду, яка могла віднести мене назад. Над берегом були якісь розбишки з ножами в руках, якими загрожували мені. Наодно я посковзнувся і впав у воду. Довго я намагався виплисти на берег, а хтось кричав: «Не намагайся! Всерівно втопишся». Але напруживши останню силу волі, я переплив на другий берег, де не було бандитів і вийшов на дорогу, що вела кудись далеко...

Бранці прийшов дозорець і повів мене до вбіральні, де можна було вмитись, а потім завів до іншої камери, де був один цивільний росіянин. Він сказав, що сидить уже третій день і має надію, що його випустять на волю. Нам принесли на сніданок по пайці хліба та чорної бурди, що називалась кавою. Це, очевидно, залишилось ще від німців. Росіянин сказав мені, що працював майстром на якомусь заводі, має польське громадянство і політичною діяльністю російської еміграції не цікавився. Далі він поінформував, що тут штаб фронтової контррозвідки, а слідство переводять уповноважені від НКГБ (державної безпеки). Йому вже натякнули, що можуть його звільнити. Це дало і мені слабу надію, що може і мене звільнити, раз прокурор не склав на мене акту обвинувачення.

Після обіду мене повели з зв'язаними рука-

ми по коридорах і через двір в окремий будинок до слідчого. Мене прийняв досить чемно молодий капітан. Він попросив мене сісти, запропонував «папіросу» і сам закурив «Казбек». Так він почав знайомство зі мною. На столі лежала моя справа («дело») по обвинуваченню мене в контрреволюційній чинності. Він переписав мої персональні дати і, довідавшись, що я українець, сказав: «Я також українець, хоч добре української мови не знаю, але це не має значення».

— Мене це радує. Як українець, ви може ліпше зрозуміете мое поступовання, не вбачаючи в ньому якогось злочину.

«Я також, Василь Хомич, сподіваюсь, що ми зрозуміємо один одного», — зауважив капітан фамільярно. Він прочитав постанови в моїй справі і дещо переглянув з мого зізнання, а потім сказав:

«Ваше зізнання досить докладне. Не знаю, що я міг би довідатись від вас нового того, що ви не сказали, чи затаїли. Головне ви не сказали, що вам відомо про англо-американські пляни. Для нас це дуже важливе».

— Говорю вам щиру правду, що нічого не знаю.

Тоді не виникла у мене думка сказати: «Відпустіть мене та дайте мені можливість перейти фронт, може в Західній Німеччині я довідаюсь про ті пляни». Але сама така думка була б для мене дикою, бо я по своїй вдачі не здібний на ролю якого б то не було агента. Це тільки в советах могли змусити людину неможливе зробити можливим. Можливо, слідчим була ясною моя нездібність на ролю агента, а тому вони відверто не пропонували мені стати ним. Подумавши трохи, капітан сказав: «Не добре (не хоро-шо)».

«Що ж, доведеться мені попрацювати над вашою справою. Завтра нам треба вийхати ближче до фронту. А тепер ідіть відпочивайте!»

Не радував мене такий відпочинок. 10. лютого мене і мого спів'язня вивели до закритого

брезентовим наметом вантажного авта, в якому сиділо 8 заарештованих советських вояків. Залізли й ми туди, незручно примостившись скраю, бо вояки там вигідніше розташувались і не мали охоти уступити місце цивільним «фашистам», якими відразу нас охрестили. Хоч вони були за дезертирство, грабжництво і вбивство заарештовані, але вважали себе патріотами, а нас зрадниками.

Знову довелося мені проїхати той шлях, яким позавчора їхав, лише тепер в зворотньому напрямку — на захід. Коли знову проїзділи Познань, даремно я виглядав, щоб побачити когось знайомого. Мабуть, тоді українці ніде не показувались. Супроводило нас троє конвоїрів.

В обідню пору ми зупинилися в одному містечку. Повз наше авто проходила якась піша рота. Побачивши нас, деякі вояки глузували зі своїх товаришів, які допустились вчинку, що опаскудив честь советського воїна.

»А це що за «фрукти», чому ви возитесь з ними, і відразу не ліквідуете?« — питали вони, вказуючи на нас, двох цивільних. Росіяніна було заарештовано дома, тому він одягся по «пролетарському» і мав робітничий кашкет, але я в сірому кожушку та у фетровому капелюсі з бородою був подібний на карикатуру якогось фашиста.

»Я оцього фашиста в «шляпі» (капелюсі) зараз застрелю як пса!« — гукнув один із солдатів, і почав цілитись в мене, але конвоїр крикнув на нього, що за це його посадять на моє місце. Тоді він вилася паскудними словами і відйшов. На мене це зробило надзвичайно тяжке враження. Як то людина по несвідомості, роз'ятrena ненавистю, готова вбити і замордувати іншу людину, яку не знає й яка не зробила жодного зла. Ненависть — зброя гнобителів.

Вечором ми приїхали до якогось міста, назву якого не пам'ятаю. Завезли нас до двору міської поліції, що мала чотири камери для арештованих. У більшій з них була на нарах і на

долівці солома. Військові почували себе в ній як вдома. Вони розташувались на нарах, а нам указали місце на долівці в куті. Частина з них вже була у в'язницях і знала тюремні порядки, бо відразу вимагали, щоб було світло, «параша» для потреб і вода для пиття. Без огляду на те, що в капезе заборонялось розмовляти, вони майже всю ніч оповідали про свої пригоди, про те як звільняли («освобождали») Торунь і Бидгощ, як господарили в німецьких домах та спали на м'яких ліжках разом з молодими жінками і дівчатами.

«Розумієш, тут усі буржуї. В скринях у них повно всякого дорогого одягу, в спіжарнях різні продукти, а в склепах ріжні вина, наливки та маринади. Іли й пили ми скільки хотіли. Господиня спочатку дріжала від страху та щось белькотала. Вона заховала своїх дочек на горищі, але ми відшукали їх і примусили їх випити з нами. Коли вони оп'яніли, полягали з ними спати. Та й гарні ж були дівчатка! Вранці, коли ми відходили, вони дуже плакали».

«Чого ж вони плакали? Може їм було жалко розставатись з вами?» — запитав один з «блатного» гуртка примітивів.

«Ну, безумовно! Таких палких коханців, як ми, не мали й не будуть мати».

«За що ж тебе заарештували?»

»Та знаєш, не вдалось. Ми трохи заспали. Наша частина відійшла. Мій товариш побіг назドоганяти її. А мене дідько спокусив ще на один трофей, хоч я мав уже кілька годинників і від німкені взяв дещо. На вулиці зустрів я одну пані, що мала на руці золоті перстені. «Давай!» — кажу їй, а вона не дає. Я тоді скрутчив їй руку, бо на «культурну розмову» не було часу, і здер перстені, а вона вдарила мене. За це я так штурхнув її, що вона задерла ноги. Тут підвернувся з червоною пов'язкою на рукаві ніби польський міліціонер. Він, гад, почав галасувати, бо та пані була полька. Дідько їх розбере хто з них полька, а хто німкеня! А до

цього на мою голову з'явився наш сержант з комендантури. Затримали мене, відібрали у мене трофеїні речі, а тепер, мабуть, будуть судити»...

«Це дрібниця!» — зауважив один із військових в офіцерській шинелі без пагонів та офіцерських відзнак. — «Ось мені через цих клятих фашистів (при цьому він кивнув на нас, двох цивільних) буде значно гірше».

«Що ж тобі, товариш старший лейтенанте, сталося?» — запитав другий, як видно, також лейтенант.

«Справа неважна. Все по п'яному ділу. Крутів я любов з доњкою нашого командира полку. Вона була медсестрою в полевому шпиталі. Дуже гарною була, але любила крутити голову всім, хто на неї подивився. З нагоди визволення Бидгоща була вечеря, на якій я випив більше ніж треба, а вона почала фліртувати з іншим офіцером. Це мене злостило й я випив ще більше. Коли скінчилася вечеря, я запросив її до танцю. Вона сказала, що я п'яний і танцювати зі мною не буде. Це так мене роззлостило, що я вихопив револьвер і застрелив її на місці. Хотів і свого супротивника прикінчити, але мене розброяли. Командир любив мене, але рідна дочка була милішою для нього, тому він віддав мене під суд»...

8.

Вранці наступного дня військових забрали, а на їхнє місце дали близько десятка цивільних поляків і росіян. З них я добре пам'ятаю лише двох. Один із них був українського походження з Поділля. Ще до революції 1917 р. він закінчив студії на правничому факультеті Київського університету. Коли постала Польська республіка, він, маючи дружиною польську, виємігрував до Польщі, прийняв польське громадянство і був мировим суддею десь у районі Лодзі. На нього донесли, що він судив комуністів, за це і був ув'язнений. Був це симпта-

тичний старший 60-літній чоловік. Його щоночі викликали на допит і вимагали призватись кого він з комуністів суддив. На всі його докази, що він був лише мировим суддею, який вирішував лише дрібні цивільні справи та розглядав маловажні проступки, а з політичними процесами не мав нічого спільного і тому жодного комуніста не судив і не міг судити, слідчий відповідав йому:

«Мабуть це було не так. Ви ще подумайте над цим!»

Він відпускав колишнього суддю «подумати», а на наступній ніч знову викликав його. Так повторювалось майже тиждень. Кожний із нас був зацікавлений про що питав слідчий і який був його висновок. Коли суддя повертається змушеній і морально пригнічений, його питали:

«Ну, що, як? Що сказав слідчий?»

«Цілу ніч читав часописи, а мені сказав: — Подумайте!»

В жодній контрреволюції суддя участі не приймав і сподівався звільнення, але постійно діставав — Подумайте! Правдоподібно, він мав виявити бажання судити антикомуністів після звільнення.

Мій перший співв'язень — росіянин, після допиту у слідчого прийшов радісний та заявив, що слідчий пообіцяв звільнити його. І дійсно, через кілька годин його вивели з речами. Більше ми вже не бачили його. Коли він відійшов, хтось зауважив:

«Налевно дістав завдання. На його місце до в'язниці попаде багато інших».

Найцікавішим з усіх ув'язнених був полковник Лісовський, колишній воєнний прокурор у Варшаві до революції 1917 року. Тепер це був немічний 65-літній дідок, який виглядав значно старшим. Його жінка жила в Петрограді і належала до тогочасної вищої суспільної верстви. Дочка виховувалась у Смольному інституті шляхетних дівчат. Коли сталася жовтнева революція і постала Польська Республіка, він

утік з Петрограду до Варшави, де до німецької окупації був прокурором. Там він мав раніше любку польську артистку, яка його прийняла, а дружина з дочкою залишились у Петрограді. Він ніби одружився зі своєю любкою, але польського громадянства не прийняв і як правник відповідної праці не мав.

Лісовський пристав до російської громади емігрантів та був членом російського допомого-вого комітету. В політичній чинності він підтримував зв'язок з російськими монархістами, був церковним старостою православного собору у Варшаві та співробітником російських еміграційних часописів, де друкувались також і його поезії. Він мав ніби виданою книжку ліричних творів. Сидячи в «капезе», він скомпонував оду на перемоги Сталіна, ospівавши його як російського патріота. Вона мала своєрідну художню вартість. Писати він не мав на чому і чим, бо заборонялося взагалі мати будь-який шматочок паперу, чи якийсь олівець. Тому Лісовський декламував з пам'яті свою оду, лише кожний раз у ріжких варіятах. Він дуже дбав про чистоту російської мови. Його дуже обурювали вульгаризми та такі недоречності, як, приміром, «корова кушает». У Лісовського була свого роду «поетична» вдача з суперечними настроями, що постійно мінялися.

Друга жінка Лісовського, польська артистка, мала коханця одного багатого підприємця, який у торговельних справах їздив пароплавом до Японії й узяв для товариства її з Лісовським, що володів європейськими мовами і був перекладачем. Він багато розповідав про цю подорож, якій присвятив частину своїх поезій. Подорож до Японії радувала його, але на зворотній дорозі багатий коханець жінки, огорчений невдачею в своєму підприємстві, поводився з Лісовським зневажливо. Коли німці окупували Польщу, вінувесь час залишився у Варшаві і пережив страхіття придушення польського повстання, яке совети не підтримали, давши мож-

ливість німцям винищити польську інтелігенцію. Йому доводилось дуже бідувати. Жінка відмовилась від нього. Коли ж Варшаву зайняли большевики, він утік звідти та перебував у священика в Кутно. Там хтось видав його контррозвідці, що спричинилося на його останньому етапі життєвого шляху до знайомства зі мною в «капезе». Лісовський примостиився біля мене на долівці в кутку камери. Мені він каявся в усіх своїх гріхах та постійно молився Богу. На це я говорив йому:

— Слухайте, пане полковнику, які у вас там у біса гріхи, коли ваша душа ледве тримається в тілі?

«Грішний я, дуже грішний. Я багато согрішив коли був воєнним прокурором і змушений був обвинувачувати та пропонувати смертну кару нещасним людям, які не були для своего народу ані ворогами, ані злочинцями. Бог ніколи мені цього не простить, а тому належить розстріляти мене».

— То давно вже минуло і ви свої гріхи відмолили.

«Ні, ні! Я ще довго маю каятись і за те, що покинув свою першу дружину з донькою, був підлім егоїстом. Скажіть, ви віруюча людина?»

— Вірю. Але мій Бог не має нічого спільного з вашим богом.

«Все рівно. Давайте разом молитись, щоб нас не розстріляли».

— То ви говорили, що вас належить розстріляти, а тепер боїтесь розстрілу. Хто там вас розстріляє? Ви тепер нікому не потрібні. Тому слідчий не викликає вас на допит. Для большевиків ви не є небезпечним, а тому вони просто виженуть вас звідси.

«Виженуть?! Ні, ні! Я цього не хочу. Ну, скажіть, куди я піду? Нікому я не потрібний. Я з голоду здохну як неприкаяаний пес. Я хочу щоб мене до смерті тримали в тюрмі. Тут мені добре».

Дійсно, його становище було жахливе. Він

був цілком виснажений. Коли прийшов лікар оглянути його і сказав йому, щоб він роздягся, то він уявляв з себе кістяк обтягнений погрізеною вошами шкірою. Замісць ліків, лікар прописав йому подвійну пайку хліба (блізько 800 грамів) і цукру (25 гр.) та дві порції «баланді» (супу). Впродовж кількох днів Лісовський ожив і почав складати вірші зі словословленням перемог советського війська. Про його дальшу долю мені невідомо. Після переїзду на нове місце, не пам'ятаю точно куди, правдоподібно до Шнейдемюлю (Піли), мене посадили в іншу від моїх попередніх спів'язнів камеру.

Пробув я в тому «капезе» десь недалеко від Одера більше тижня. Там викликали мене лише два рази на допит, а потім ніби забули про мене. Не пам'ятаю навіть про що мене питали. Там тимчасово позбавили мене вошій. Всі мусіли роздягтися до нага. Нашу білизну й одягдали на пропарку над киплячою водою в залізний бочці. Коли я був на допиті у слідчого, а кожушок залишив у камері, вартові взяли його також на пропарку.

«А ми твій кожушок зварили», — весело заявив вартовий, коли я повернувся від слідчого. Дійсно, все хутро і комір збіглись, розправити їх було неможливо, все то рвалось, а коли висохло ще й поламалось. Довелось усе те відрвати й викинути. Залишився лише з вовняного матеріялу верх з кишенями та відлогами. З нього був той ужиток, що він служив мені ніби літнім плащем. Ніхто з блатного елементу не мав охоти такий «плащ» відібрati від мене і він придався мені ще в 1947 році, коли в таборі пошили з нього френч та кашкет, що в новому режимному таборі в 1949 році відобрали як недозволений цивільний одяг. Так закінчив своє призначення кожушок-подарунок моєї дружини...

Найбільш дошкульним було подорожування ув'язнених, коли з ними поводилися гірше ніж з худобою. При перевезені до Шнейдемюля два

десятка ув'язнених посадили до вантажного авта, усадивши тісно «ялинкою». Ця «ялинка» полягала в тому, що посаджений в'язень мав розсунути ноги, між якими садовили йому іншого в'язня, а цей у свою чергу мав розсунути ноги, між які приходив знову в'язень і т. д. В такому дуже незручному положенні можна було просидіти чверть години, може півгодини, але подорож продовжувалась увесь день. Ноги отікали й нили, спинний хребет дуже болів, все тіло дерев'яніло. Лісовський дотепно назвав це «костоправкою», проклинаючи її винахідника.

Чи знаєте ви, що означає це для хребта, в якому скутчена вся нервова система? Вартові в цьому вантажнику зайняли зручні місця на стільцях. Але для в'язнів будь-яка спроба змінити положення, або трохи піднести вважалась спробою до втечі, при якій вартовий контвоїр міг без попередження застрелити. Кожний мусів утримуватися від виконання потреби. Слабіші робили під себе, що текло під тих, які сиділи між ногами...

9.

У новій в'язниці «капезе» слідчий викликав мене щоночі два тижні на допит. Водили мене до кабінету з трьома дверима: входними і бічними справа та зліва. Правдоподібно його використовували «гестапівці» для допиту важливих своїх противників. Перед столом слідчого був поставлений поперек ще стіл, перед яким садовили ув'язненого з таким розрахунком, щоб він не міг несподівано кинутись на слідчого. З бічних дверей міг хтось раптом увійти. На столі слідчого були кнопки від електричних звонків та телефон.

Капітан поводився зі мною досить чемно, навіть фамілярно, називаючи мене по-імені й побатькові. Часом гостив мене цигарками. Він узявся наново писати докладний протокол зізнання, так ніби двох попередніх не існувало. Я мусів розповісти все докладно про своє жит-

тя і чинність від народження до останнього часу. Також цікавився слідчий моїми батьками і братами та про мое колишнє відношення до революційних подій 1905 року. Іноді він заперечував мої твердження, надаючи протилежного значення моїй характеристиці осіб та явищ. Так, наприклад, що Тиміш Омельченко, голова Українського Національного Об'єднання, був порядною людиною, бо я пізнав його особисто в час моого перебування в Кілью в Західній Німеччині і з ним приятелював, хоч не погоджувався з ним в оцінці діяльності головної управи УНО. Це його розсердило. Він розшукав серед паперів «Вістник УНО» і визвірився на мене:

»Кому ви говорите такі дурниці? Хочете нас зі своїм «Національним Об'єднанням» обдурити? Ваш Омельченко зрадник і ворог українського народу. Ось читайте, що він пише у своїх вісٹях!«

У тому «Вістнику УНО» дійсно було надруковане невідоме мені проголошення головної управи УНО про всеобщу підтримку чинності німецького війська в його боях проти большевиків. На це я відповів, що про таке проголошення мені невідомо, але тут вина не Омельченка, але його націоналістичних членів управи, що вірно служили німцям, проти яких я в свій час попереджував його. Звичайні члени УНО з таким проголошенням не могли погодитись, знаючи як німці поводились з українцями. Я переконаний, що Омельченко його не підписав, лише його ім'я було використане, бо він був популярний серед українських робітників. Йому вірили як порядній людині.

Капітан зацікавився моєю оцінкою чинності всіх політичних угруповань української еміграції. Однієї ночі він дав мені десяток аркушів паперу і попросив написати характеристику всіх чільних українських політиків. Для цього він наказав принести з відібраних у мене речей мої окуляри, які знову відібрали і більше я їх вже

не бачив. Цілу ніч я добросовісно писав характеристики окремо на кожного діяча, почавши з гетьмана Скоропадського, потім гетьманців-монархістів, хліборобів демократів, радикал-демократів (УНРівців), соціал-демократів, соц.-революціонерів, націоналістів і просто політичних амбітників. Коли я був готовий і дав своє писання капітанові, він уважно прочитав його, а потім сказав мені:

«Дурницю написали ви, Василь Хомич!»

— Як то дурницю? Я подав добросовісну характеристику осіб, що вас цікавили. Інакше я не можу написати. Все те відійшло вже до історії.

«Яка ж вона добросовісна? Виходить, що всі вони були порядними людьми?»

— Не всі, звичайно. Більшість була порядних, але були й такі, що зробили несвідомо, або й свідомо більше зла, ніж добра.

Тоді капітан узяв усе мое писання та викинув в огонь до печі, де воно на моїх очах згоріло.

Однієї ночі зайшов з бічних дверей генерал-прокурор. Мабуть, не одного він закатував поки заслужив собі таку високу рангу. На вигляд був це примітив з товстою шию, низьким лобом, відстрашуючим поглядом колючих очей та грубими пальцями на руках. При його появі і капітан скочив і мені сказав встати.

«Так що тут у тебе? Ага, це той американський агент! Що він говорить? Призвався в усьому?»

«Цікавого нічого не говорить, товариш генерал!»

«А ти прижми його як слід, тоді він все скаже тобі».

— Для чого ж жати, товариш генерал? Більше від того, що я сказав, не знаю і видумувати не можу. Коли вам щось потрібно, напишіть, а я підпишу. Мені тепер всерівно. Обвинувачуйте, судіть і можете розстріляти.

«Ну, ну! Поговори ти мені. Товариш знайшов-

ся! Сірий вовк тобі товариш, а не я. Пам'ятай це!»

Побачивши, що я нічого не боюсь, генерал повернувся і вийшов другими дверима. Капітан пояснив мені, що в'язень не сміє називати вільних товаришами, лише «гражданами».

Видумка моого першого слідчого про те, що мені щось відомо про англо-американські пляні для такого примітива як генерал-прокурор здавалась дійсним фактом. Коли маршала Тухачевського зробили німецьким шпигуном і розстріляли, то мене цілком можливо було зачислити до цієї категорії, а для більшої важливості до моого прізвища добавили звання полковника.

Після відходу прокурора мій слідчий був, як то кажуть, ні в сих, ні в тих. Він був молодим капітаном, з тому мусів виправдати перед начальством це звання та ще й майора заслужити. Треба було хоча щось правдоподібного про англо-американські пляни написати. Він давав мені ряд запитань про те, що я взагалі знаю про англійців та американців.

— Про них я знаю те, що написано в підручниках географії та історії. Ви вчились у школі, а тому повинні також знати про це. А що до будь-якого роду плянів, то кожна держава має якісь пляни. Так, приміром, СРСР хоче зробити світову революцію, німці хотіли створити «Нову Европу», а про американців та англійців говорили, що вони вирішили допомогти німецьким нацистам витворити велику воєнну силу і направити її проти СРСР, щоб вони взаємно знищили себе, а тоді підпорядкувати собі одних і других. Так говорили, але як воно в дійсності було, чи є, я не знаю, бо був далекий від високої політики. Англійці й французи допомогли Гітлерові до окупації Чехо-Словаччини, але совети не стали на захист її і допомагали Гітлерові розгромити Польщу та помагали німцям до останнього дня безупинною надсилькою харчових про-

дуктів. От тут і розбери, де ті пляни починаються, а де кінчуються.

Слідчий щось довго писав, а потім задав мені якесь дуже недотепне запитання, щось подібне до того, яким способом я діставав від американців гроші. Почувши таку нісенітницю, я розсміявся.

«Что ты смеешься, блядь! Отвечай на вопрос!»

Це так розсердило мене, що я скочив і крикнув:

— Що? Я блядь? 55 років прожив, курвою не був і ви мене нею не зробите!

Капітан теж скочив, готовий до оборони, але побачивши, що я не маю наміру кинутись на нього, лагідно заговорив:

«Простите, Василий Фомич! Я не хотел оскорбить вас. Это у нас так принято и вы до этого привыкнете».

— Не хочу я звикати до цього!

«Сідайте! Давай ліпше закуримо. Ну, скажіть, що я повинен написати? Самі ви бачили й чули що вимагає генерал».

— Ще раз кажу: напишіть, що тому генералові потрібно і добавте, що американці й англійці хотіли, щоб Гітлер і Сталін взаємно себе знищили.

Впродовж години слідчий щось ще писав, а потім прочитав мені постанову про закінчення слідства з обвинуваченням мене по пункту 4-му ст. 58 карного кодексу. Я підписав її, навіть не поцікавившись, що означає той 4-й пункт.

— Скажіть, прошу, коли буде суд, щоб я знов, яку кару мені визначать.

«Не знаю і цього не можу вам сказати. Ви тримали себе недобре (нехорошо). Для вас справа могла б вирішитись значно ліпше».

Що він під цим розумів, напевно не можна сказати. Правдоподібно не до вподоби була їм моя непокірливість та небажання покаятись і служити.

Я гадав, що постійні допити щоночі, коли вдень вартовий забороняв спати, вже закінчи-

лись, але наступної ночі мене знову повели до слідчого. На цей раз він якось фамілярно весело сказав:

«Знаєте, Василь Хомич, я вашу книжку знайшов!»

— Цікаво, що то за книжка? Я написав їх кілька.

«А це та, що ви написали про Петлюру та Українське Військо».

— Був такий гріх. Не заперечую, написав. Я також і про Сірожупанників перед двадцять роками написав. Про це я вам уже говорив.

«Контрреволюційна книжка?!»

— Яка там контрреволюція? Написав я її на основі правдивих історичних фактів, а тому вона має воєнно-історичний характер. І вам як українцеві я радив би уважно її прочитати.

«Не турбуйтесь, прочитаю. А тепер лише скажу, що я не цілком повно зформулюзував сбивнування вас по ст. 58 карного кодексу. Ви обвинувачуєтесь ще по пункту 11-му цієї статті».

— Що він означає?

«Приналежність до ворожої організації».

Пізніше я довідався, що приналежність до якоїсь організації, що не підлягала проводові большевиків, вважалась дуже небезпечною. Наскільки з індивідуальним спротивом більшевицька диктатура дуже легко розправлялась, придушуючи кожного як поодиноку вошу ногтем, постільки з колективним спротивом треба було боротись шляхом докладнішого пропікання, девізою якого було ліпше 99 невинних засудити, ніж одного небезпечного для більшевицької надвлади залишити вільним. В'язень, осуджений за якийсь проступок у зв'язку з п. 11-м, жодною амністією, чи полегшенням при відбуванні кари не користувався.

Підписав я своєму землякові-слідчому необхідну йому постанову і більше не бачив його. Прізвища його не знаю, бо він мені його не називав. Що він зробив з тією книжкою, також

не знаю, бо пізніше, коли мене по-четверте допитували в Київській в'язниці, її при моїй справі не було і ніхто про неї не згадував.

Була то брошура на 64 сторінки друком, як відбиток моєї великої статті «Симон Петлюра — Вождь Українського Війська» у всеннауковому журналі «Табор», що видавався в двадцятих роках у Варшаві. Наскільки твір був написаний у витриманому об'єктивному тоні, виявляючи конспективну, але разом з тим докладну історію Армії УНР в її чотирилітній збройній боротьбі за незалежність України, настільки закінчення її було криком наболілої душі вояка, переможеної фізичною силою ворога, що безгледним насильством справляв свою перемогу. В цьому закінченні, характеризуючи Петлюру, в імені якого був персоніфікований збірний чин української нації в боротьбі за свою державність, я написав приблизно так:

«Петлюра — це інтуїтивне спонтанне пробудження військово-козацького духа української нації, що виявився в самочинному творенні військової сили.

Петлюра — це триста молодих юнаків і студентів-січовиків, які полягли на межі Української землі в Крутах 29. січня 1918 року в обороні своєї Батьківщини.

Петлюра — це десятки тисяч українських борців, закатованих у льохах ЧеКа і ГПУ.

Петлюра — це сотні тисяч українців, засланих на тяжкі каторжні роботи у віддалені місця Росії, звідки не було повороту.

Петлюра — це мільйони заморених голодом українських хліборобів на широких ланах України.

Петлюра — це 359 українських героїв, розстріляних у Базарі 21. листопада 1921 року.

Петлюра — це Вождь української нації, поляглий на варті Української Державності 25. травня 1926 року».

Ні одна краплина української крові не є марно пролитою. Вона живе й діє. Її творчий чин

спричиниться до перемоги української національної Правди.

Для правовірного чекіста такі мої твердження могли бути не лише контрреволюційними, але тяжко злочинними проти всесильного НКГБ, заслуговуючими на смертну кару. Тому слідчий-українець правдоподібно ту брошуру до моєї справи не підшив.

Звичайно після закінчення слідства ув'язнених судив воєнний трибунал військ НКВД при фронтовому відділі контррозвідки НКГБ. Так називався цей «витвір» нічого спільногого з правосуддям не мавши, який нікого не виправдував, але давав порівнюоче невеликі — від 3 до 10 літ строки для відbutтя кари, коли не йшло про вищу кару — розстріл. Але мене не знайшли потрібним судити.

10.

Десь на початку березня, коли мене останній раз викликали до слідчого, відсилалась група осуждених в'язнів, до якої приєднали й мене. Нас треба було візвести на залізницю, по якій уже відбувався рух. Посадили нас, як звичайно, у вантажне авто в «Ялинку» і після 3-4 годин завезли до одного двору, де раніше були якісь склади. Знайомих мені співв'язнів серед цієї групи не було. Коли зсадили нас з авта, то місцеві вартові мене і ще одного військового відокремили і завели в підвал дому, який, правдоподібно, був якоюсь канцелярією, а решту замкнули до гаража.

Моїм новим спільником виявився лейтенант інтенданцької служби — білорус. Нас здивувало, чому нас було відокремлено.

«Правдоподібно хочуть нас роззутти, бо ми обое в хромових чоботях», — висловив догадку білорус.

Через деякий час вартовий приніс нам півбуханки хліба та доброго супу, в якому було багато м'яса.

«Дорого, мабуть, обійтеться нам цей суп. Але

тут нічого не зробиши. Поки є можливість, треба істи, бо пізніше напевно доведеться голодувати», — зауважив білорус.

У першому відділі цього підвала були нари в два поверхи. Ми спокійно пропали ніч на горішніх нарах, а внизу шарудили ні то миші, ні то пацюки. Наступного дня білоруса кудись забрали. Залишився я сам. Потім прийшов вартовий і завів мене до другого відділу підвала, в якому були поліці для укладання ріжних речей. Я ніяк не міг зміркувати, що він від мене хоче, він був увесь час з автоматом. Він мав недоладні, до того ж подергі «керзові» (з прогумованого брезенту) чоботи. Вказуючи на мої хромові, він сказав:

«У вас ці чоботи всерівно відберуть, коли ви попадете до блатних в'язнів, і нічого вони вам за це не дадуть. Я дам вам за них пару добрих шкіряних черевиків, кіло сала, буханку білого хліба і пачку тютюну в придачу. Я можу просто насильно вас розсунти, але я не хочу цього робити. Я хочу щоб все було по-доброму. Я принесу вам ще супу з м'ясом скільки будете хотіти».

Я погодився. Він дійсно дав мені добре черевики. Весь день я залишався сам. Білоруса дали до в'язнів у гаражі. Вартовий дотримав слова. Він приніс мені не лише сала і білого хліба, але й супу з кусками м'яса повний казанок. Без огляду на те, що я мав хворобу шлунка і мусів дотримуватись дієти, я тоді з'їв того м'яса найбільше за останні роки моого життя.

Коли надійшов вечір, я засинув на горішній нарі. Рантом відчинились двері і в підвал впровадили півтора десятка військових в'язнів. Більшість із них була блатним кримінальним елементом. Огидна лайка за кожним словом відразу охарактеризувала їх як звірів у людській подобі, які вважали себе патріотами своєї советської вітчизни.

«А це що за фашист тут розташувався? А ну, злазь униз!»

Вони зайняли найліпші місця, а я мусів лягти внизу біля «параші» (бочки), до якої воїни постійно ходили відбувати свої потреби.

З того часу почалися мої переживання на дні життя серед озвірілих примітивів, що ворушились як гади в свою кублі, загризаючи кожного, хто не був їхньої породи. Наступного дня, коли принесли їжу, вони зжерли все і не залишили навіть шматка хліба. На мене вони тимчасом не звертали уваги, лише косо поглядали на мій мішок, що напередодні приніс мені вартовий.

«Що там маєш у тому сидорі?» — запитав один із них.

— Нічого особливого, — покривала, подушка та білизна.

«Ладно, ми ще подивимось що там є».

Найгірше почалося вечором. У гаражах і в підвальні було зібрано більше сотні в'язнів. Тут був свого роду етапний осередок для пересилки в'язнів. Недалеко від нього проходила залізнична колія, де було приготовлено три звичайні вантажні вагони. Нас вивели на подвір'я для передачі конвою, який мав супроводити нас у подорожі по залізниці.

Конвоїри були справжні звірі, від яких, крім огидної лайки та диких вигуків, жодного людського слова не було чути. Правдоподібно вони були з колишніх блатних «чесних ворів», що «зсучились», стали «суками», як їх називали ті злочинці, що вірно трималися свого «закону». Вони докладно знали злодійську вдачу, були насторожі проти своїх колишніх «побратимів» і могли іх приборкати. Перед прийняттям в'язнів вони зробили докладний «шмон», цебто персональний обшук кожного в'язня. Всі мусіли роздягтись і роззутись. Кожна дрібниця була докладно перевірена. Всі металеві речі до дрібниць були відібрани. Навіть металеві гудзики та гачки на одязі були відрізані, а на чевірвиках підківки відірвані.

У мене відібрали ложку, хоча вона була алю-

мінієва, та відрізали гачок на штанях, а від за-
плечного мішка відрізали ремні з пряжками.
Вся операція провадилася поспішно з безупин-
ними «матюками» та грубим штовханням.

Після цього нас повели до залізничої колії,
де стояли вантажні вагони, з попередженням,
що при русі всі мусять іти по чотири в ряду
просто без будь-якого збочування. Відхилення
на крок вправо або вліво вважалось спробою
до втечі, а тому конвоїр повинен стріляти без
попередження. Нас посадили у вагони, приблиз-
но, по 40 осіб в кожний. В той вагон, де я був,
попало близько двох десятків військових в'яз-
нів та трохи більше цивільних, переважно по-
ляків, що були засуджені за співпрацю з нім-
цями в час їхньої окупації на строки від 5 до
10 літ примусових робіт у таборах.

За старшого у вагоні начальник конвою при-
значив одного в'язня-офіцера, якого називали
капітаном. Як лише двері вагону були зачинені,
військові відразу навели в ньому свій лад. З
дощок, що були призначені для лавок на сид-
ження, вони зробили по обох боках вагону на-
ри, на яких вигідно розташувались, а всіх ци-
вільних загнали під нари.

За деякий час вагон причепили до якогось
потягу. У вагоні було темно. Я забився в ку-
ток і там, підклавши під голову свій мішок,
zmorений заснув. Але на першій зупинці сту-
кання молотом під долівкою вагону та по йо-
го боках могло й мертвого пробудити. Вияви-
лось, що вартові конвоїри оглядали й обсту-
кували вагони, щоб перевірити, чи цілі всі
дошки на дні і стінах вагону. Досвідчені блат-
ні в'язні могли прорізати та проломити дошки
вагону і в час руху потягу втекти з нього. За
втечу в'язнів вартові відповідали своєю голо-
вою, тому вони були страшенно люті, коли за-
уважували якийсь нелад.

На більших зупинках двері вагону відчиня-
лися. З'являлося 4-5 вартових з дерев'яними
молотами і робили перевірку у вагоні. Нари

роздиралися і всіх в'язнів зганяли в один бік. Вартові перевіряли чи всі дошки вагону цілі і проглядали речі, потім обшукували всіх в'язнів та, перерахувавши, переганяли на протилежний бік. Щоб процедура перевірки відбувалася скорше, удари молотом по плечах та по ребрах сипались справа і зліва.

Вранці після перевірки вартових зробили свого роду перевірку цивільних військові блатні в'язні. Для послуг собі старший із них мав двох неповнолітніх, що були якимись добровольцями у війську. Ті як пси мали добрій нюх і слух та все бачили. Ще перед світом я вирішив трохи підкріпити свої сили. Потихенько я витяг з мішка сало і хліб та почав їсти, рвучи шматочками. Мої сусіди були, мабуть, дуже голодні і попросили дати їм. Я дещо відірвав від сала та відломив хліба для них. Мабуть, запах сала почув якийсь блатний на нарах. Він зали під нари і як пес відразу до мене:

»Давай сюди «баціли»?«

— Які баціли? Що ти від мене хочеш!

«Не прикрайся дурнем! Ти будеш тут жерти сало, а ми лише нюхати?»

Я хотів відірвати половину від чотиридільного куска сала, але він видер у мене весь кусок і хліб забрав. Через хвилину було чути, як на нарах блатні чавкали мое сало. Старший із них пожвалив спрітного розвідника.

Ув'язненого капітана, що був за старшого, правдоподібно заарештували роздягненим, коли він п'яній спав, або, може, офіцерський мундур з усіма відзнаками відібрали, бо він був в одній сорочці. Щоб піддобрітись до нього, один неповнолітній, якого називали комсомольцем, запропонував:

«Товариш капітан! Отой фашист, який мав сало, має гарний френч, що цілком тобі підійде. Дозволь мені роздягнути його».

Деякий час пошепки радилися на нарах. Очевидно був обговорений плян роздягання не лише мене одного, але всіх, що мали добрій одяг

і взуття. Почалось із мене. Я спочатку запротестував, тим більше, що роздягати мене прийшов молокосос, але згори почувся голос старшого:

«Роздягайся без балачок, коли хочеш мати ребра цілими. Я лише приміряю, чи підійде твій френч для мене. Взамін за нього дістанеш тілогрійку».

Потім роздягли і добре одягнених поляків. Одному з них, який, здається, був бургомістром, дуже не хотілось віддавати добре хутряне пальто. Я порадив йому попрохати за нього якусь шинелю, бо всерівно воно в пропіканню буде знищено так, як то сталося з моїм кожушком. Коли процедура роздягання була закінчена, старший проголосив:

«Якщо хтось із вас поскаржиться конвою при висіданні з вагону та при передачі нас до в'язниці, що був роздягнений або розсуптий, то хай пам'ятає, що довго після того жити не буде. Ми маємо блат (зв'язки) всюди і в любій камері в'язниці наша караюча рука скоротить життя тому, хто поскаржиться, і тому, хто заявить себі свідком».

«Учтите, что никто из вас ничего не видел и не слышал. Понятно?!»

За успішну чинність «комсомолець» попрощав дозволу у старшого взяти у мене ті шкіряні черевики, що я дістав взамін за чоботи. Замісць них він приніс мені черевики на дерев'яних підошвах, що були затісні на мене. На моє зауваження, що в них я не зможу ходити, дістав глузливу відповідь: «Звикнеш!» І дійсно, за півтора року перебування у в'язниці довелось мені звикнути до них. Лише при переходах та етапах я кляв усю большевицьку систему мордування людей при допомозі ув'язнених злочинців.

На якісь більшій станції конвоїри принесли у вагон чотири десятка пайків хліба, приблизно, по півкілограма кожна, і три відра густої крупяної баланди (так називався суп). Усе це

було передано старшому. Той три десятка залишив для військових в'язнів, а цивільним дав лише десяток — по одній пайці на двох. Два відра баланди також залишились на нарах, а під нари старший дав лише одно. Але і з цим була біда, бо всі ложки були відіbrane. Лише у сного з чорноморських пімців, знавшого большевицькі порядки, залишилась дерев'яна ложка, що він виміняв за металеву ще на етапному осередку. За десять хвилин ми мусіли повернути відро назад порожнім. Що робити з однією ложкою? Тоді ми сіли кругом відра і по черзі їли, передаючи ложку після 5-6 ковтків, обпікаючись гарячою баландою. Так кілька разів ложка обійшла кругом. Навіть всього не доїли, як почулась команда: «Давай відро, мати вашу!..» В цих же немитих відрах була принесена вода, яку відразу всю випили. Спрага страшенно мучила мене ще зранку після останнього сніданку соленим салом. Тому я був надзвичайно радий цій каламутній воді.

Для відбуття потреб з вагону не випускали. Двері вантажних вагонів можуть замикатись з залишенням 15 см щілини. В цю щілину був вставлений дерев'яний жолобок, до якого малу потребу було легко відбувати, але велику, коли в час руху потягу вагон кидало з боку в бік, це було мордуванням. Транспортували нас як якихось диких звірів з постійним обстукуванням дерев'яними молотами dna і стін вагону та несамовитими брутальними перевірками в середині. Наступного дня в обідню пору нас висадили на станції Брест.

В'ЯЗНИЦІ

11.

Зі станції м. Брест нас дспровадили пішки на віддалі двох кілометрів до нової в'язниці, що побудував польський уряд для непокірливих українців та білорусів. Рух в'язнів відбувався,

як звичайно, в колоні по чотири тісно під руку один біля одного. Відхилення на крок вправо або вліво вважалось спробою до втечі з обов'язком конвоїра застрелити. Конвоїрів було більше десятка, озброєних рушницями з насадженими на них багнетами. Якабудь розмова серед в'язнів була заборонена, лише крик та брудна лайка підбадьорювали в'язнів до прямого руху по дорозі через ями й калюжі. Після висадки з вагону начальник конвою запитав, чи маються скарги і чи не був хтось в час подорожі роздягнений та роззутий і взагалі покривджений. Таких скарг, звичайно, не було. Всі мовчали і запитань не давали.

До в'язниці нас відразу не пустили. Посадили нас проти її воріт, де довелося мовчки чекати пару годин, поки в'язничне начальство не пропустідало наших справ. На кожного з нас було заведено «дело» (справа), до якого були записані всі провини в'язня та його поводження при відвуванні кари. Це був свого роду досить комплікований формуляр, який усував можливість в'язням мінятися своїми ролями, взаємно обмінявшись прізвищами.

Перед прийняттям нас до в'язниці знову її начальство нас запитало, чи нема якихось претенсій та скарг. Таких ніхто не відважився заявiti, лише старший з військових в'язнів заявив, що за сьогоднішній день не було видано харчування. На це було пообіцяно видати його у в'язниці.

Викликали нас по прізвищах. Осуждени, крім своїх персональних дат: прізвища, імені і по батькові, дати і місця народження, називали ще статтю карного кодексу, по якій був засуджений і на який строк. Ті, що не були суджені, до персональних дат додавали «последстvennyj» (цебто під слідством).

Спочатку викликали всіх військових, потім цивільних. Всі вони були засуджені. Залишились я і лейтенант-білорус. Виявилося, що він також не був суджений. Його справа була якась

комплікована. Був він бухгалтером в інтенданській установі, де відмовився зробити якусь рахункову комбінацію для покриття хитрої операції одного з інтендантів. Останній заявив на нього, що в початку війни він своєчасно не евакуювався, працюючи на будові летовища, на який несподівано напали німці. На окупованій території він працював рахівником в одному млині. Це розглядалось як співпраця з німцями, без огляду на те, що борошно мололось не лише по заявках німців, а головно місцевому населенню; діставали його також і партизани проти німців. Коли Білорусь була звільнена від німців, лейтенант відразу пішов до советського війська і брав участь у боях проти німців, а потім був приділений як фахівець рахівник до інтенданства, де не додогодив якомусь начальству.

Мене з білорусом завели до в'язниці останніми аж на третій поверх. Над нами був ще четвертий. Спочатку нас завели в камеру, де робився персональний общук кожного з роздяганням до нага. Мій портфель з дрібними речами був раніше відібраний і десь зник. Залишився лише мішок, з якого все було витрущено. З того лише пару білизни, піжаму, простираво і два покривала вдалось врятувати. Рушники (щоб «не повісився»), хустки, пухова подушка (бо «не положено») та все інше було відібрано і викинено на купу загарбаніх речей.

Після цього докладного «шмону» мене та білоруса завели до просторої камери у 20 метрів завдовжки, в глибині якої була ніша. Правдоподібно це приміщення було костелом, де в'язні в святочні дні за польської влади молились. Тепер там на долівці лежало напів по-військовому одягнених півсотні молодих вояків. Нас вкинули до цієї великої камери і замкнули за нами двері. При цій нагоді кілька хлопців крикнуло: «Дайте нам води!» Але в'язничний дозорець лише огризнувся: «Не подохнете!»

Більшість хлопців слабо володіла польською мовою. Переважно були вони білорусами по-

ходженню десь з району Барановичів та Вільнюса. Це були напівдобровольці і мобілізовані до польського легіону, чи, вірніше, советського батальйону, що мав увійти у склад польської армії людової (комуністичної). Впродовж пари місяців вони проходили в батальйоні військове навчання.

В початку березня однієї ночі вони дістали від своїх командирів польських офіцерів наказ вирушити в повній похідній амуніції до лісу. Це мало бути ніби тактичне нічне навчання. Коли вони зайдуть в ліс, то були оточені.

Виявилось, що командування батальйону ніби вирішило перейти на бік польських повстанців, які називали себе польською армією крайовою, що, перебуваючи в лісах, билася проти німецьких окупантів і підлягала наказам польського уряду на чолі з Миколайчиком, який перебував у Лондоні і не визнавав утвореного в Москві тимчасового уряду на чолі з комуністом Б. Берутом, наказам якого підлягала польська армія людова. Намір команди батальйону став відомий советському НКГБ. Тому поляків у лісі зустріла якась советська частина. Виник короткий бій, при якому більшість з офіцерами прорвалась з оточення й уникла затримання, а меншість з кількома сержантами та лейтенантами була розброєна і посаджена до в'язниці. Затриманий лейтенант, сержанти і справжні поляки знаходились нібито в інших камерах.

Був уже вечір. В сутінку ми вибрали вільне місце під стіною, де колись стояв алтар. У помешканні жодного урядження не було, тому всі сиділи й лежали просто на долівці. Я мав два покривала. Байкове я дав білорусові, а собі підслав вовняне. Крім того, у мене залишився ще кусок хліба, яким я також поділився з ним. З'їли ми його як проскуру й полягали спати.

Хлопців ми добре розглянули лише наступного дня. Були то переважно сільські парубки, яким пощастило уникнути німецького виловлення на роботи. А тепер, коли прийшло «звіль-

ненння», вони потрапили у гіршу халепу. Як видно, вони мало розумілись у тогочасній політичній ситуації. Польськими патріотами вони не були. Мій новий приятель білорус висловив думку, що хоча ці хлопці цілком невинні, їх не випустять, бо вони є добрим матеріялом на великих будовах комунізму далеко від їхнього рідного краю.

Вранці принесли пайки чорного гливкового хліба по 300 грамів та в заржавілих бляшанках від консервів по півлітри теплої води, яку називали чаєм. Це було на пиття й на умивання. Умиватись можна було над парашою, що служила для відбування більшої і меншої потреби. Я знайшов потрібним трохи промити очі та ніс, а решту випив з третиною пайки хліба. Як колись в австрійському полоні, так і тепер я все і надалі ділив пайку на три частини: на сніданок, обід і вечерю. «Посуд» — консервні бляшанки ми мали через годину повернути, бо вони потрібні були на баланду для обіду.

В полуцені принесли баланду, на яку голодні хлопці з нетерпінням чекали. Була це якась каламутна юшка, в якій як м'ясо плавав шматочок зеленого пізвісованого помідора та кілька крупинок невідомого походження. Ложки, як звичайно, не було. Баланда не була густою, а тому просто випивалась. Я все таки мав 100 гр хліба до тієї баланди, а хлопці свої пайки з'їли ще вранці, а тепер після баланди були ще більше голодними. На вечерю принесли такої ж баланди по півлітри.

Впродовж трьох тижнів ані нас, ані хлопців нікуди не викликали. Старшим камери був призначений білорус, який щодня одержував пайки для всіх, розкладаючи їх на покривалі, що я йому дав. Частина пайків була розламана і покрищена. Тому треба було рівномірно розложить шматочки і справедливо розпреділити, щоб ніхто з в'язнів не залишився без пайки. Кожний грам хліба мав велике значення, бо пайка була основою нашого харчування, а «чай» і баланда

поживних речовин у собі не мали. Поза цим нічого, навіть 10-12 гр положеного для в'язнів цукру не вдавали.

На такому харчуванні хлопці з кожним днем слабшали і більше лежали, ніж рухались. Спочатку вони дещо оповідали, часом жартували і сміялись, співати заборонялось. Потім поступово жарти і сміх припинились. Читати не було чого. Найменший шматочок паперу, чи якийсь огризок олівця при общуку були відібрані. В'язні не залишалось лише думати на порожній шлунок.

Спочатку я гадав, що на такому харчуванні виразка шлунку (улькус) доконає мене, бо при дієті я мав болі в животі. «Ну, Василю», — думав я собі, — «от тут прийде тобі кінець». Але потім я спостеріг, що ані гливкий хліб, ані гнилий шматочок помідора не справили мені жодного тягару в шлунку. Мабуть, були вони надто легкими. Тому бадьорий настрій мене не залишив і я намагався рухатись. Камера була велика. В ній було досить місця для прогулки. Вона мала чотири вікна, з яких можна було подивитись на світ Божий. Хоча місто в час другої світової війни було зруйноване, але нова в'язниця, що була в північно-західній частині міста, залишилась цілою. З вікон камери-костела було далеко видно на північний захід, аж до Західного Бугу та річки Лісної. Я любив годинами простоювати біля вікна, спостерігаючи з'явлення зелені при весняному пробудженні природи, далекий у думках поза стінами в'язниці. На наше щастя, в'язничні дозорці ніби забули про нас і не турбували частими перевірками та не забороняли дивитись у вікно. У мене почала певність, що я переживу все найтяжче, що мені вже трапилось та ще буде, а тому я не тратив душевної рівноваги. Через це мене не мучило почуття голоду і він мене не обезсилував так як моїх співв'язнів.

Одноманітність нашого перебування в камері-костелі порушувалась щотижневе ганяння вниз

в «баню» (лазню), де в роздягальні ми нанизували на коловий дріт наш одяг, що йшов на пропікання від вошей. Голярі стригли нам машинками голови, бороди і нижній лобок. Потім кожний діставав півложки зеленого мила. Тоді нас впускали у відділ під душі з теплою водою. Тут кожен міг позбавитись бруду, а ті, що впродовж тижня не вмивались, тепер могли заодно добре вмитись. Через півгодини наші речі були пропечені. В одягальні їх викидали нам накупу. Кожний відшукував свій одяг і вдягався. Потім нас знову гнали на третій поверх до нашої камери по вузьких стрімких сходах, як звичайно з матоками та штовханням. Чомусь ганяли нас до бані лише опівночі, при чому від нас вимагали абсолютної тишини, щоб ніхто не довідався про наше існування.

Після трьох тижнів такої ідилії нас розбили на три групи і перевели до малих камер. Я з білорусом та 15 хлопців були посаджені до камери, що виходила вікном на схід і нормально була розрахована на чотирьох в'язнів. На залізних рамках від чотирьох ліжок, що раніше вдень підносились до стіни, була тепер дерев'яна нара, на якій могло поміститись не більше 12 осіб, тісно лягаючи один біля одного на просторі не ширше 40 см., решта мусіли спати під нарвою на бетоново-асфальтовій долівці. Хлопці спали там по черзі, а нас старих вони погодилися залишити постійно на нарі. Скринька на посуд та хліб була порожня. Куток був відгороджений бляшаною заслоною. Там раніше була раковина «ватер-клозету». Тепер, замість неї, стояла дерев'яна смердюча літрів на 60 параща для малих і великих потреб. Коли вона бувала повна ми виносили її по черзі з третього поверху по сходах вниз, де виливали до вигрібної ями. Для нас, обезсилених, була це дуже тяжка робота, особливо для мене в дерев'яних черевиках, щоб не оступитись на сходах і не розлити смердючу рідину.

Про якийсь рух або прогульку в цій камері не

могло бути мови. Вдень лише можна було ближче підлісти до вікна, проти якого була православна церква. Вона була збудована раніше в'язниці, а потім поляки навмисне збудували біля неї тюрму на тисячу православних в'язнів, щоб вони могли помолитись в ній. Тепер в цій тюрмі при большевицькому гуманізмі сиділо не менше п'яти тисяч, яким молитись не дозволялось ані в церкві, ані в камері-костелі. Був великий піст, тому майже щодня дзвін закликав молільників до церкви, але, крім кількох бабусь та якогось дідуся, туди мало хто приходив.

З того вікна було видно також шосейну дорогу з Білорусі до Польщі, по якій майже щодня відбувався рух возів, навантажених хатніми речами та дозволеною кількістю збіжжя і харчів. Віз везло пара коней. На ньому сиділа жінка з дітьми. Господар ішов біля воза, а за возом була прив'язана корова. Як видно, були то хлібороби-переселенці. Говорили, що за догодою між советами та Польщею мав відбутись обмін громадянами польської, білоруської й української національностей. Перші мали виїхати до Польщі зі своїм ще не відібраним майном, а останні з Польщі до Білорусі та України. Переважно відбувався рух перших у напрямку на захід, але руху на схід майже не помічалось. Як видно, мало було охочих везти своє майно до колгоспів.

Через тиждень перебування в цій камері білорус при перевірці заявив лікареві, що він хворий. Лікар послав його до в'язничної лікарні. Мені більше не довелось бачити його. То був перший мій приятель у совєтських в'язницях. На жаль, його прізвища не можу пригадати. За ним було взято до лікарні ще пару хлопців. Основною хворобою було у них виснаження (дистрофія). Там мали підгодовувати їх, щоб не померли, бо «найціннішим даром природи стало життя людини», як про це проголосив Сталін після знищення десятків мільйонів людей. Я залишився в камері з молодими один, але на

третій день мене та кількох хлопців перевели до іншої камери, де не було нари, лише рами від залізних ліжок, що були прикріплені до муру стіни, але не піднесені до неї. Між цими рамами, чи вірніше під ними довелось лежати на бетоново-асфальтовій підлозі. Пробув я там лише пару днів.

Мене ще раз перевели на другий поверх до камери, в якій були політичні в'язні Берестейського району переважно українці. Деято з них брав участь за німецької окупації в Українській Повстанчій Армії (УПА), яка виявила нелояльність до большевиків. Частина їх діставала від своїх рідних з волі харчові передачі, головно хліба та сухарів. Тут був свій внутрішній в'язничний лад. Кожний, хто діставав передачу, віддавав половину її для тих, що в районі Берестя рідних та приятелів не мали і передач не діставали. Камера була близько 8 метрів довжиною та 4 м шириноро. Біля однієї стіни по всій її довжині були нари, на яких могло лежати близько 15 осіб. Біля другої стіни був вільний прохід, шириною півтора метра, по якому можна було пройтись. Старостою в камері був старший учитель, який ще до советської влади побував у тюрмі, а тому знову її порядки та в'язничні традиції, яким мали підлягати всі без застережень і з якими рахувались дозорці та наглядачі.

У цій камері я відчув себі ніби в хаті серед близьких людей. Староста, побачивши мене виснаженим, дав мені шматок хліба близько 200 гр та трохи сала. Коли принесли на вечерю баланду в череп'яних мисочках, то і вона здалась мені смачнішою. Я навіть втратив почуття голоду. В щирій розмові з учителем українцем та з іншими час проходив непомітно. Я довідався, що після звільнення від німців для бельшевиків найбільшою небезпекою був різного роду націоналізм, який вони вирішили цілком викорінити. Під націоналізмом розумілись національні почуття та свідомість, що не погоджува-

лись із шовіністичним російським інтернаціоналізмом, який єдиний мав «соціалістичний» зміст, а все інше було «буржуазне». Але офіційно обвинувачувалось не за них, лише за якісь інші провини, до яких найбільше стосувалась контрреволюція та співпраця з німецькими окупантами. При цьому дотримувалось девізи: «Була б людина, а стаття карного кодексу для неї знайдеться». Мобілізація таким чином дешевої рабсили на «великі будови комунізму» прокладилась повним темпом.

12.

Пробув я в цій камері лише пару днів. Мене знову викликали: «Збирайся з речами!», на цей раз на етап. Куди, що й як — в'язням, звичайно, не говорили. Зібрали нас на подвір'ї в'язниці близько двохсот, розпреділили по списку на групи та видали по півбуханки хліба і дрібної риби — камси, яку я не їв, бо вона була дуже солона й після неї мучила спрага, а води напитись давали рідко коли, і до того ж мало. Це була пайка на три дні, а тому можна було гадати, що подорож буде далека. Блатним, що все знали, стало відомо, що нас відправляють до Москви.

Звичайним порядком в рядах по чотири під руку, з попередженням вжиття зброї, нас вивели на товарову станцію, де стояло два столітніх вагонів з ґратами на вікнах. Столітніськими їх називали тому, що царський прем'єр-міністер Столітін перший увів більш-менш людський спосіб транспортування в'язнів в цих пасажирських вагонах. Вагон мав десять відділів (купе), в кожному з них могло вдень вигідно сидіти, а вночі лежати 6 в'язнів. За советської «гуманної» влади в такий відділ пакували 12, аж 18 в'язнів. Тому про те, щоб лягти вночі і трохи розправити отікші від тісного сидіння частини тіла не могло бути й мови.

У відділі вагону, куди впакували мене, було щось близько 15 в'язнів, з яких 4 чи 5 були

кrimінальними блатними злочинцями, що мали «блат», цебто спільну мову з дозорцями. Вони зайняли вигідніші місця на горішньому поверсі поліць, а звичайних політичних «мужиків» та мене стиснули внизу, де мені довелось в кутку, притисненому до стінки вагону, нерухомо сидіти і так спати, не маючи можливості розправити ноги. У віддлії панувала постійна темнота, бо загратоване вікно було щільно забите дошками. Світло проникало лише через віконце в дверях з проходу вагону, де знаходились варто-ві-конвоїри. Для відбуття потреби випускали по черзі не більше трьох разів за добу до виходку, зі звичайним підганянням та матюками лише на одну хвилину. Все мало відбуватись як з кулемета, бо сотня в'язнів мала відбути свої потреби за півтори години. Про якусь гігієну не доводилось згадувати. З дикими звірями поводилися ліпше, ніж з нами, а до того ж в особах блатного елементу ми мали ще двоногих звірів, яким дозволялось жиравати над політичними в'язнями. У «мужиків» вони відбирали все, якщо вони мали щось у своїх «сидорах», цебто в торбах, та роздягали тих, що були бодай трохи добре одягнені. Я вже не мав для них жодного інтересу, бо був уже приведений в «первобытное состояніе» — у ватяній подертій тілогрійці та в таких же штанях і дерев'яних черевиках. Я позбавився навіть і заплечного мішка, а свої скромні пожитки вложив у наволочку з відібраної у мене подушки. Словом, для блатних я вже не мав інтересу і вони залишили мене в покої, чим я був задоволений.

Мною опанував стан якогось отупіння. Я не реагував ані на безчинства блатних з їхніми паскудними розмовами та огидним перегукуванням з дозорцями-конвоїрами, ані на брутальну грубість останніх. Я вже звик до того, що сказав мені слідчий, коли я образився за слово «блядь». Мене ці нижче звірячої гідності примітиви вже не ображали. Я не відчував ані моральної, ані фізичної болі. Довідавшись, що ми

їдемо в напрямку на Москву, я навіть був радий, що потраплю до справжньої московської в'язниці, де, як оповідали блатні, все було сувере, але не було свавільства ані зі сторони дозорців, ані блатного елементу, якому там не дозволялось розгулювати. В Москві було нібито три великих в'язниці: Луб'янка, Таганка та Бутирка. В кожній із них були десятки тисяч в'язнів і тисячі камер смертників. З такої тюрми було лише два виходи: на той світ на лоно Авраама, або до табору примусових праць. Невідомо було лише, що робилось з трупами застрілених та повішених: чи їх палили, чи якимсь іншим способом перетворювали в матерію. На волю виходило з в'язниці надзвичайно мало і то на заслання в місця далекі від головного міста тюрми народів Советського Союзу.

На третій день, було це в кінці квітня, ми приїхали у Москву на станцію Смоленського напрямку. Почалося поступове розвантажування вагону від в'язнів. Викликали по підбранах в певному порядку персональних справах («делах») на кожного. В'язнів відводили до невеликих закритих низьких авт., т. зв. «чорних воронів», що мали двері в задній частині. В такому авті був малий передвідділ для конвоїра з дверима до більшого відділу на 6 осіб. В'язнів пакували туди тісно як оселедців до бочки в кількості до двох десятків. Авто було низьке. Стати в ньому високому на весь ріст було неможливим. В зігнутому тісно стисненому стані нещасні люди душилися. В зіпсованому повітрі слабіші тратили свідомість. Лише на крик блатних з матюками конвоїр відчиняв трохи двері, щоб впустити трохи чистого повітря.

Це було мое перше знайомство з большевицьким досягненням у транспортуванні «ворогів народу» «чорним вороном». Привезли групу в'язнів, в якій був і я, здається до Луб'янської в'язниці, як про це говорили всезнаючі блатні, пару яких все додавали до політичних. Там почалося розвантажування авта. До мене та ще

кількох політичних не дійшло. У відкриті двері ввійшло не цілком зіпсоване в'язниче повітря. Ми мали можливість сісти на бічні лавки та трохи очуяти. Через півгодини до нас приєднали ще кількох з цієї в'язниці і відвезли на станцію Казанського напрямку, де посадили до одного столипінського вагону, що мав відійти нібито в напрямку на Схід. Але під вечір наш вагон поставили на запасову колію, а наступного дня почали пакувати у нього неповнолітніх злочинців.

Неповнолітні злочинці («малолетние преступники») були переважно 12-14-літні хлопчики. Більшої мерзоти від цих малолітніх мені не доводилося бачити. В них було затоптано «гуманністю» Фелікса Дзержинського та «батьківською любов'ю» Сталіна в брутальний спосіб усе, що відріжняло людину від найогиднішої тварини. Ці озлоблені звірята втратили будь-яку пошану до людини та почуття віри, надії й любови. Вони з недовір'ям і ненавистю ставились до дорослих і чим лише було можливо дошкуляли їм. Були це підростаючі кадри майбутніх блатних, що вступали до породженого большевизмом злодійського ордену, який мав «закон чесних воров» та визнавав над собою владу лише свого «пахана», ніж якого міг досягти кожного, що не виявив беззастережного послуху, вірності і відданості йому та злодійському закону. Але й сам пахан міг попасти під ніж сильнішого претендента на необмежену владу. В цьому виявлялось якесь стихійне явище, що було аналогічним вірності і відданості кожного члена комуністичної партії «найгеніяльнішому вождеві всього прогресивного людства» Йосипові Грізному-Сталінові.

Ці дітлахи розмовляли на блатному злодійському жаргоні, лаялись найогиднішими словами, гризлисіть між собою, гавкали на дозорців і накидалися на політичних в'язнів, вважаючи їх фашистами, що ніби спричинилися до їхнього упослідження. До їхньої свідомості якось не

доходило те, що самі вони були жертвою сталінських репресій у тридцятих роках, коли були ліквідовані їхні батьки. Попавши під вплив блатних, яких влада використовувала в поглибленні «класової боротьби» і давала їм можливість жиравати на своїх політичних противниках, ці малолітні злочинці просяклисі ненавистю до політичних.

У відділі столипінського вагону вони займали горішні полиці, які можна було сполучити в суцільну нару. На ній дітлахи сиділи, лежали, грали в карти, курили, а коли дозорець не випускав їх щогодини для відбуття потреби, вони там же мочили, а часом, особливо при проймі, просто опорожнювались. Усе те стікало вниз на голови тих, що внизу сиділи під ними. На всі протести такого безчинства вони відповідали глузливими репліками з найпохабнішими виразами. На матюки дозорців вони не звертали уваги, а вдарити дорослому малого вважалось проступком.

У цьому малому пеклі я просидів майже тиждень. Моя справа ввійшла в стадію якогось непорозуміння. Мене чомусь відвезли до Москви, а Москва не знайшла потрібним «гостинно» прийняти мене до однієї зі своїх в'язниць. Я потрапив до столипінського вагону, що мав відійти до Сибіру, але туди мене не взяли. 30. квітня підійшав до нього «чорний ворон». Викликали мене, двох дорослих та десяток дітлахів і впакували до того «ворона». По дорозі заїхали ще кудись і всадили до авта ще кількох дівчаток. Серед них була одна 14-15-літня дівчина, яка попала перший раз до такого гурту. Вона з острахом озиралась і плакала. Хлопчачки накинулися на неї як круки: щупали, лізли між ноги, обмацуvali, обнюхували як пси та засипали такими люб'язностями:

«Что ты, блядъ, жеманишся? Корчиш из себя невинную! Мы тебе, блядъ, скоро сломаем целку!...»

У неї в одній руці була хустка з зав'язаними

в ній грішми, що хлопці вирвали у неї. Вона почала ще сильніше голосно пласти. Це викликало ще більше глузування хлопчаків, до якого приєднались зауваження вже буваших дівчаток:

«Ребята, она еще невинная!» — і вони також почали гигикати.

Тоді я обізвався:

— Эй, кто это ограбил бедную девочку? Что она вам, буржуйка?

«А ты кто такой?» — огризнувся один із них.

— Возврати деньги, говорю, а то покажу кто я!

Хлопчак прийняв мене за одного з прогорілих у қарточній грі блатних, що бувають дуже злі. Такий був у мене вигляд. Він повернув дівчинці хустку й огризнувся:

«На, возьми своих две трешниць! Все равно ты ими сама не воспользуешься».

Я запитав дівчину за що вона попала сюди. Вона оповіла, що працювала на фабриці. Мати померла. Батько п'янича. Їй не пощастило закінчити навіть семирічну школу. Мусила сама заробляти собі на харчі. У вихідний день вона поїхала в гості до тітки, яка її дуже любить і затримала її у себе, щоб пошити їй платячко. Наступного дня вона не вийшла на роботу, а коли прийшла — її за прогул заарештували, а до того щось там пропало. Її зробили винуватою...

Повітря у «воронку» бракувало. Дівчинка почала тратити притомність і зсунулась посередині на підлогу. Тоді хлопчаки почали кричати:

«Гражданин начальник! Открой дверь, девочка задыхается!»

Конвоїр відчинив двері. Від свіжого повітря дівчина очуяла. У відчинені двері я побачив, що наше авто проїздило по якісь широкій вулиці. На одному чотириповерховому будинкові я побачив виставлений вряд «іконостас» главарів комуністичної партії: Сталіна, Берії, Моло-

това, Кагановича та десятка інших, і червоні прапори. Було це напередодні 1-го травня.

«Эх, не буду я на этом параде! А можно было бы хорошо подработать среди ротозеев!» — висловив свій жаль один із кандидатів у «чесні вори».

У мене особисто той «іконостас» «будівничих комунізму» викликав передчуття довголітньої біди. Я пригадав Шевченкову скаргу: «О роде лукавий, коли ти видохнеш?». Доки вони не видохнуть, я не міг сподіватися на поліпшення моєї долі. Почуття гуманізму у тих, що зубами тримаються влади, не має жодного правдивого відгуку. Вони замордували не лише мільйони своїх противників, але й тисячі правдивих ідейних комуністів. З того часу я вступив у змагання з ними — хто довше буде жити. Лише після їхньої смерті для мене могло настати нове життя.

Мене та двох заляканих селян висадили на товаровій станції Київського напрямку і допровадили до столипінського вагону. У відділі, куди мене посадили, було порівненочне вільно. Був там десяток в'язнів невиразного соціально-го походження, серед яких один відзначався рухливістю та був досвідченим на становищі в'язня. Коли мене туди візтовхнули, він відразу сказав іншим потіснитись і вказав мені місце біля дверей, де було світліше, доходило чисте повітря, а до того ж у віконце в дверях можна було побачити через вікно в коридорі трохи світу Божого.

Коли я вмостиився, він запитав мене, чи я єв. На мою заперечуючу відповідь він зареагував тим, що покликав вартового конвоїра і сказав йому, що я ще не дістав свою пайку. Через деякий час мені принесли подорожню пайку — половину невеликої буханки хліба та грамів двіста камси. Хліб я залишив собі, а рибу, як звичайно, віддав іншим, бо вона була дуже солона.

Мій новий співв'язень був з хитрих малоро-

сів і, як видно, дотримувався засади: «Треба всюди приятеля мати», що використав і при знайомстві зі мною. Таке приятелювання не коштувало йому багато, а якась користь із того могла бути. Він оповів мені, що був членом комуністичної партії і займав у Києві досить високе становище в господарчому апараті міста. По злобі донесли на нього свої ж земляки про його маніпуляції, які роблять звичайно всі росіяни, щоб добре жити. Його судили і він дістав 7 років ІТЛ («исправительно трудовых лагерей»). П'ять років він уже відбув. У час війни він міг зголоситись спокутувати свою вину на фронті, але його затримали в таборі як доброго працівника. Його приятелі в Києві, після звільнення міста від німців, почали клопотатись про його дочасне звільнення з табору як доброго спеціяліста для праці по відбудові міського господарства. Тому тепер його везуть до Київської в'язниці, де він буде перебувати в «трудовій колонії» при ній.

Працював він десь далеко в Сибіру. Майже два тижні був у дорозі, а тому:

«На в'язничній подорожній пайді за цей час можна було ноги протягнути. Я дещо мав і все витратив на харчі, але навіть доброго хліба не міг купити. Тепер ми під'їздимо до України. Тут можна і хліба, і сала дістати. Скажи, що ти маєш у своїй торбині?»

— Нічого особливого там вже не залишилось. Маю ковдру, пару брудної білизни, простиравата піжаму.

«Знаєш, дай мені сорочку! Я її через конвоїрів на якійсь станції виміняю у баб за хліб та шматок сала».

— Та вона ж брудна!

«Нічого! Дай, я на неї подивлюсь».

Коли я дістав зім'яту брудну сорочку, він розгорнув її та радісно заявив:

«Ти знаєш, за таку сорочку ми дістанемо цілу буханку хліба, до того ж пшеничного та півкілограма сала».

— Ну що ж? Бери, більше забрали, а за цим не варто жалкувати.

«Бачу, що ти не скупий, тому тобі буде легше як іншим у тюрмі, бо блатні не будуть тебе зачіпати. Я їх добре знаю. Всі вони злодії, але у них є своя злодійська етика. Вони поважають тих, хто не є жадібним і нікого не боїться».

Він дійсно дістав за сорочку через вартово-го хліба, сала і навіть цигарок. В цей день було свято 1-го травня. Конвоїри з цієї нагоди трохи випили і навіть співали: »Закурим, товарищ дорогої... Начальник, дай нам «Казбек»-тапиросы!«. Взагалі, настрій був благодушний. Ми добре наїлись. Про це довідалися блатні з сусіднього відділу, яких особливо приваблювала «баціла» (сало), а тому мій приятель передав їм те, що у нас залишилось. Вартовий дав нам майже піввідра води, а тому ми й наші співв'язні могли доста напитись.

Закуривши, мій компаньйон почав згадувати про своє життя в Києві до війни.

«Тепер я буду розумніший і більше обережний. Мене мають часово залишити в трудовій колонії при в'язниці. Начальник цієї колонії є мій старий приятель. Ти тримайся мене. Коли нас привезуть до в'язниці, я заявлю начальникові конвою, що мене й тебе він має здати на прохідній не до в'язниці, але до колонії при ній. Ми будемо разом. Я непевно влаштуєсь там проработом (керівником робіт), а ти будеш у мене помічником. Добре?!»

2. травня перед обідом усіх в'язнів столипінського вагону висадили на товаровій станції в Києві і в колоні по чотири погнали пішки якимись заулками до Лук'янівської в'язниці, яку, як говорили, побудував «дід Лук'ян» по цаказу цариці Катерини для непокірливих українців. Коли ми прийшли до в'язниці, нас, як звичайно, представник від в'язниці запитав, чи не маємо якихось скарг та претенсій. Таких не було.

«Есть еще вопросы?» — запитав він.

«Есть, гражданин начальник!» — відповів мій приятель. — «Я і мій товариш надіслані для праці в трудовій колонії при в'язниці».

«Ваши фамилії?» Ми назвали свої прізвища. Один із конвоїрів відвів нас до воріт направо, а решта мали ввійти до воріт тюрми на ліво.

Нас пустили в двір колонії без вартового, сказавши, що маємо почекати в одному приміщенні до розпорядження начальника. Жодного обшуку нам не робили. Мій приятель скоро зорієнтувався, так ніби він був тут як дома. Користаючи з обідньої пори, він пішов на кухню і приніс звідти в похідному казанку супу, а в мисці досить каші, два шматки хліба і навіть ложки. За три місяці моїх митарств по «кале-зе» і в тюрях я перший раз більш-менш полюдському пообідав.

«От бачиш! I в тюрмі можна якось жити, треба бути лише хитрим. Я вже питав про помешкання. Для нас двох мають дати окрему кімнату. Після обіду прийде начальник колонії і ми остаточно договоримось відносно нашої праці. Лише не будь скромним. Говори, що все вмієш і все можеш робити», — радив мені другий після білоруса в'язничний приятель.

Коли прийшов начальник, він зустрівся з ним як старий приятель. Але коли дійшло до мене, то справа не була такою надійною як здавалось.

«По якій статті ви засуджені і на який строк?» — запитав мене начальник.

— Мене ще не судили, не знаю, чи будуть судити. Слідство закінчене, але прокурорського акту обвинувачення я не дістав.

«А хто вас сюди послав?»

— Мене з Москви сюди привезли, але куди, мені ніхто не говорив.

«Гражданин капітан! Мій товариш злочину жодного не зробив. Його просто як старого емігранта повернули на батьківщину. Судити його нема за що. Він є добрий спеціаліст і для праці

в колонії буде дуже корисний», — вступився за мене мій приятель.

«Справа не така проста як ти думаєш», — відповів начальник, а потім звернувся до мене і сказав: — «Невідомо, що з вами хочуть зробити. Якби ви були осуджені, я охоче взяв би вас на працю до себе. Я ще запитаю про вас, а тимчасом до розпорядження вищого начальства пробудете в камері для в'язнів тут же, в колонії, бо для вільного руху в ній я не можу вас залишити...».

ІДЕОЛОГІЯ УРКОГАНІВ-ЗАКОННИКІВ

13.

Начальник колонії покликав дозорця, який віддівів мене до мурованого будинку, що на другому поверсі мав камери для тих, які не могли, або не хотіли працювати в колонії. В коридорі було чисто. Дозорець запитав мене, чи не бажаю я здати свої речі на переховування, бо в камері блатні можуть у мене щось узяти. Я відповів, що залишились лише дрібниці, а тому коли щось візьмуть, то хай беруть, бо всерівно доведеться весь час з ними бути. Він завів мене до досить просторої камери, в якій, крім паращі, не було жодного урядження. Під однією стіною лежало близько восьми в'язнів, як видно, птахів вищого лету, а під другою сиділо, похнюопившись, три якихось дядьки. Я залишився нерішуче стояти біля дверей, щоб зорієнтуватись, де вибрати собі місце.

«Ты что, новичок? Не знаеш тюремного порядка? Должен отрапортовать старосте камеры о своем прибытии», — глузливо зауважив хтось із веселої компанії.

— А хто ж тут ваш староста? — я запитав.

«Ось оцей товариш інвалід», — указали мені на одного без лівої ноги років тридцяти п'яти чоловіка.

Я зміркував з ким маю до діла і жартівливо на військовий зразок доповів:

— Прохода Василь Хомич, колишній контрреволюціонер, статті не маю, строку не знаю, бо не суджений, прибув з Москви у ваше розпорядження, товариш староста! Прошу указати, де маю зайняти місце?

«О, ти ще можеш жартувати! Чи може ти в законі?»

— Не маю чести знати вашого «закону», сказав тобі, що колишній контрреволюціонер, а тепер в'язень.

«Ну, то займай собі місце біля отих мужиків. Його на долівці тут досить, а буржуазних ліжок у нас не водиться», — добродушно відповів одногорій.

Побачивши мене в подертих ватяних шганях, тілогрійці та в дерев'яних черевиках, він дбавив:

«Тебе, як видно, докладно розкулачили?»

— Була така справа, — відповів я.

«Нічого, не журись! Тепер тебе не будуть турбувати. А що ти маєш у торбі?»

— Залишились там ріжки та ніжки від басиного козлика.

«Та ти виявляється жартівник, а вигляд у тебе поважний. Але я подивлюсь що там у тебе. А тепер лягай і відпочивай з дороги!»

Долівка в камері була чиста. Як видно, селяни добросовісно попрацювали під командою блатних. Я витяг з торбини ковдру і складену вчетверо розтелефів її, а торбу поклав під голову та й ліг з сумними думками. Це очевидно зауважив одногорій староста і щоб трохи розвеселити мене, почав бирюкатись з одним одноруким. Обидва вони виявляли надзвичайну зручність. Одногорій дуже спритно вставав і на одній нозі, не трятачи рівноваги, скакав по камері. Він поборов однорукого, положивши його на «обидві лопатки». Потім він підсів до мене і запітав мене, звідки я родом. На мою відповідь, що я з Кубанщини, він ніби зрадів.

«Та ти, батя, майже мій земляк! Я з Ростова на Дону. Ганяли й ловили мене там як «без-

призорного». Провадив я там операції, коли ще не був інвалідом. Люблю я це місто. Там нашому братові є де розгулятись! Правда, мені якось не велося, все мене ловили на гарячому. Був я надто сміливий і не обережний. Я в тюрмі вже десятий раз. Вона стала для мене рідною хатою. В тюрмі можна жити не гірше як на волі в нашому Советському Союзі. На волю я виходив лише на пару днів як на екскурсію. Хотів відпокутувати свою вину на фронті, але залишився без ноги. Потім мене визнали напівінвалідом, дали таку пенсію, що на неї не можна було вижити. Поїхав я на фронт, коли наші були вже в Німеччині, за трофеями, але зарвався і знову опинився в тюрмі. Хочуть щоб я набув нову спеціальність і працював. Хіба я дурень, щоб на них працювати. Хай самі працюють, а мое діло чесного вора шляхетне».

— Та яке ж воно в дідька шляхетне, коли злодійське, а часом грабіжницьке?

«Ні чорта ти не розумієш. Ми крадемо у тих, що накрали більше нас, грабуємо у тих, що самі награбували, а також беремо у тих, що подурному в рабській роботі, як оті мужики, не доїдаючи і не досипляючи, придбали більше того, що є необхідним на потребу людини».

Виявилось, що одногорій староста був «в законі» і виступав серед своїх блатних як «пахан». Разом із цим він був свого роду філософом, обосновуючи правдивість свого поступовання проти соціального зла, яке породило лицемірство й брехливість будівничих комунізму та рабську покірливість заляканіх обивателів, яких називали мужиками, що з усіх сил працювали на комуністів. Після таких своїх міркувань він знову до мене:

«Покажи, батя, що там маєш у торбі?»

— Сказав я вже тобі, що там залишились ріжки та ніжки. Оцио ковдру бачиш? Вона мені дуже потрібна, бо я вже старий і не можу лежати на голій долівці, а в торбині є простиранло, піжама та ще пара дрібниць.

«Те простираво мені дуже потрібне. Дай я подивлюсь?»

-- На, дивись! Тільки не думай, що я буржуй і когось обікрав.

Коли він побачив простираво з чистого білого полотна, у нього аж очі загорілись.

«Слухай, батя! Я маю в третій від нас камері мою жінку. Воща оце породила дитину, а на пельошки нічого немає і просила мене роздобутти якесь шмаття. З цього простирава можуть бути не лише пельошки, але вона й сорочку дитинці пошиє. Дай його мені, бо все рівно ти ним користуватись не будеш».

— Для твоєї дитини мені не шкода. Бери!

«От, спасиби! За це буде тобі курево забезпечене. А це що? Яка з цього може бути гарна «кофточка»!» — указав він на куртку від піжами. — «Дай мені, прошу, і це для моєї жінки, бо вона має розхристані груди і кожний це бачить».

— Що ж, бери й це!

Куртка йому дуже сподобалась. Він надяг її на себе і в захопленні як блазень почав танцювати на одній нозі. Відразу він приніс мені тютюну, а при вечері, розділюючи між в'язнями баланду з відра до мисок, дав мені добавку густішої і ложку дістав для мене.

Простираво і куртку від піжами «пахан» передав своїй жінці. Наступного дня вранці він дістав від неї записку, в якій вона висловлювала велику радість від такого багатого подарунку та сердечну подяку і тому, у кого він ті речі відібрал.

Майже тиждень, аж до «Дня перемоги» над німцями, 9. травня, довелося мені бути в тій камері, поки начальство не вирішило мою справу. Весь цей час «пахан» намагався догоditи мені чим лише міг.

«Тебе, батя, ми не дамо в обіду, доки ми будемо разом. Ти дуже виснажений, тебе треба підгодовувати. Тримай блат з нами!»

— Що ж у мене з вами спільногого? Ви займає-

тесь злодійством і зобіджуєте бідних людей. Ви не такі як були колись босяки, з якими за панібрата був сам Максім Гор'кій. Вони боролися за правду, а в тюрях не накидались на політичних в'язнів, які також боролися за правду. А ви тримаєте з урками (кримінальними злочинцями).

«Згадав ти, батя, босяків! Та ті ж часи давно минули! Тоді не було безпритульних і за шматок хліба один одному не перегризав горлянки. Тоді люди вірили в Бога і ради Христа можна було той шматок хліба витпросити. А тепер ми всі матеріялісти, не віримо ані в Бога, ані в чорта. Кажеш, що зобіджуємо бідних. Всі тепер бідні, немає ані купців, фабрикантів та поміщиків, ані куркулів. Отже доводиться ділити біду між усіма і боротися за існування. Хай хтось інший подожне з голоду сьогодні, а я ліпше почекаю до завтра. Тому треба шматок хліба видерти, бо добровільно його ніхто не дастъ...».

Кажеш, що босяки боролися за правду. Нема тепер цієї правди. Всі кричать про правду, і чим більше кричать, тим більше брешуть. Ми нікому і нічому не віримо. Не віримо ми й політичним в'язням, що потрапили в тюрму. Це майже всі ті, що творили совєтську владу, або погоджувалися на її витворення, а тепер, коли комусь із них наступили на хвіст, вони нею не задоволені. Серед них є багато таких, що хотіли за допомогою німців побороти свою совєтську владу. Своєї диктатури було їм мало, так захотіли ще чужої, за якої вони сподівались їсти хліб та ще й з маслом, а вона виявилася гіршою від большевицької. Тому називаємо таких політичних фашистами, і коли ми їх роздягаємо і роззуваемо, то хай спокутують за те, що самі витворили».

— Та не всі ж політичні були творцями совєтської влади, а тепер зрадили її, коли їм не дали можливості піднести хвіст дотори. Ось ці дядьки, що біля мене сидять, вони ніби полі-

тичні, але в тій політиці ні чорта не розуміють, а ви у них із «сидора» все витрушуєте, а де-кому по зубах даете, щоб мовчали.

«А що ж? Хіба вони не голосували за советську владу? Може більшість їх була в «комбебдах», помагала ліквідувати куркулів, а потім їх самих ліквідують. Хто їм завинив? Щоб були розумнішими, ми у них і того сидора відбираємо.»

— Але ж вони в тяжкій роботі ті сухарі та може шматок сала придбали, а ви на дурницю його єсте.

«Ми проти рабської роботи. Тому наш «закон» забороняє нам самим працювати. Хай працюють ті, що видумали примусову роботу.»

— Виходить, що ви також проти советської влади, але чому ж у вас блат з дозорцями в тюрмах проти політичних ворогів советської влади?

«Ти помиляєшся. Зasadничо ми не проти советської влади, бо ми є її тінню. Вона з її режимом породила нас. Ми мусимо тримати блат з усіма, хто нам допомагає чи то у в'язницях, чи на волі, інакше нас можуть знищити. При допомозі цього блату ми маємо зв'язок з усіма й усюди та все знаємо що діється як на волі, так і по далеких в'язницях. У цьому наша сила».

— От ти кажеш — у вас є «закон». Це що ж, програма чи статут такий, як має, приміром, комуністична партія? Закон може мати лише держава, іншого закону в ній, крім законів природи, звичайно не може бути.

«Ми того державного закону не визнаємо, бо ми його не творили».

— То що ж, виходить, що ви контроля державному маєте свій закон і творите блатну державу в Советському Союзі?

«Це не так. Своєї держави ми не маємо, бо не маємо ані війська, ні поліції, ані власних в'язниць. Наш закон чесного злодія не писаний і має лише моральну силу добровільної карності».

— Але я чув, що серед вас трапляються «сукі», з якими ви розправляєтесь при допомозі ножа. Яка ж у цьому моральність та добровільність?

»Ми насильно нікого не втягаємо в свій закон і нікого не обдурюємо його благодіяннями. Він у нас дуже суворий. Хто його прийняв, дає чесне слово не порушувати його до самої смерті. Його мають дотримуватись в однаковій мірі всі, від найвищого «пахана» до рядового блатного. Порушення його карається смертю. Це відомо кожному, хто добровільно дав чесне слово жити і діяти по нашему закону, перетерпіти всі найтяжчі муки, голод, холод та ріжні тортури, але не зрадити його. Відомо також кожному, що вихід од нас може бути лише на той світ«.

— А коли хтось побачить, що помилився, вступивши у ваш «закон», який йому не під силу, то що ж, ви його заріжете?

«Так. Ніж є єдиною нашою зброєю, що стоїть на сторожі нашого закону».

— Входить, що ваша добровільна карність тримається на страху перед ножем.

»Не всі люди однакові. С слабодухи. Для них має бути страх. Той хто не дотримав свого чесного слова є «сука». Наш закон наказує знищити його«.

— Хто ж вирішує кого і за що треба зарізати?

»Рада кількох «паханів», а в негайних випадках один «пахан» користується необмеженою владою. Він може сам дати наказ убити, або зарізати зрадника нашого «закону», чи особисто виконати свій присуд. Але, коли він при цьому з особистих егоїстичних мотивів чи пристрастей сам порушить закон, рада паханів повинна ухвалити знищити його самого і його заріжуть, де б він не був і як би себе не маскував«.

— Страшна, я сказав би, жахлива ваша організація.

«Ми не є жодною організацією і ніяких списків наших «законників» не маємо та не видає-

мо їм партійних квитків, як то роблять комуністи. У нас немає ні початку, ні кінця. Ми є всюди і нас ніде нема. Жодного державного перевороту ми не маємо наміру робити, тому державні органи нас за політику не переслідують. Для них ми не є небезпечними, як рівно ж і страшними для тих, хто нам не шкодить і не перешкоджає».

— А те, що ви роздягаєте, роззуваете та останній шматок хліба у невинних людей видираєте, це що ж, прихильне відношення до тих, хто вам не шкодить?

»Відбирати силою, чи красти речі конче потрібні людині та віднімати «кровну пайку хліба» наш закон забороняє. Цього допускаються «суки» та звичайні урки, дрібні шакали, різне падло, що часом називає себе блатним, але в «законі» не є. Коли вони допускаються надуважиття, ми стаемо в оборону обіженого, а зсучених ми караємо на смерть»...

Було це мое перше знайомство з блатним «законником», до того ж в значній мірі освіченим. Як видно він поза своєю злодійською професією багато читав, а у в'язницях передумував. У його світогляді був сумішок ріжних вульгарноматеріалістичних напрямків, з негацією таких духових властивостей, як довір'я та пошана людини до людини, дружба, любов. Лише матеріальні вартості в боротьбі за існування були основою всього буття, а для уникнення небезпеки допомагав лише звіриний інстинкт з хитростю та зручністю у фізичній силі з ножем. Будь-який прояв сантиментальності заглушувався найогиднішою лайкою та похабиною, щоб не стати м'ягкотілим.

«Пахан» познайомив мене в основному, так мовити, з ідеологією тих, що подібно більшевикам діяли з протилежного боку в поборюванні зла ще більшим злом на самому дні життя. Блатні «законники» — це еліта серед мільйонів зневірених, озлоблених загальною ненавистю, ставших на стежку злочину в боротьбі за існу-

вання упосліджених, які втратили свою гідність людей. В особі одноного «пахана» мені довелось пізнати лішого представника блатних, який боровся за свою «правду» в темряві загальної брехні та в нетрях соціальної несправедливості. Він міг діяти лише на дні життя, де рідною хатою для нього була тюрма. Але ставши батьком дитини, він був уже на роздоріжжі. В ньому пробуджувалась людина з любов'ю до матері своєї дитини. Не відомо, ким він став пізніше...

Зі смертю найбільшого генія зла Сталіна, духовного батька блатних «законників», настав упадок загального озвіріння. Тоді почали втрачати ґрунт під ногами для своєї чинності «законники», а іхній ніж притупився. Пізніше не довелося мені «диспутувати» з блатними, зустрічі з якими я уникав...

ЛУК'ЯНІВСЬКА ТЮРМА В КИЄВІ

14.

10. травня мене викликали з в'язнички трущової колонії — «з речами». На прощання пахан порадив мені нікого і нічого не боятись. Він запевнив мене, що зі сторони справжніх блатних мені не буде жодної кривди. Так дійсно і було. Коли я вийшов на коридор, то побачив двох прийшовших по мене. Один із них з зошпитом моєї справи в руці наказав мені йти за ним:

— Давай, пошли!

А другий з рушницею з насадженим на ній багнетом слідував за мною. Така «пошана» проявлялась лише для небезпечних злочинців. Мене вивели з двору колонії і повели до воріт в'язниці. Там перший конвоїр викликав дозорця старшого сержанта і пошелки щось йому сказав.

На прохідній до в'язниці докладно перевірили всі мої персональні дані, що були записані в справі. Коли запитали про рід моого зaintяття та

звання, я відповів:

— Інженер-будівельник.

— Брехня! Тут ясно написано «полковник», а про якогось інженера не згадується. Як воно в дійсності є?

— Про те, що колись був лише підполковником, я вже забув.

— У нас нічого не забувається, — відповів в'язничний сержант і підозріло подивився на мене.

Потім мене докладно обшукали, наказавши роздягтись і роззутись. Не знайшовши нічого підозрілого, сержант відпустив моїх конвоїрів і наказав тюремному дозорцеві відвести мене до «нульовки».

«Нульовки» — це малі камери в підвалі Луцьк'янівської тюрми, темні, вогкі, в яких часом появлялися щурі. До такої «нульовки» з площею близько 10-12 квадратових метрів пакували до 15 в'язнів. Звідси, коли з'ясовувалося, до якої категорії належить кожний із в'язнів, іх розпреділювали по відповідних камерах в горішніх поверхах в'язниці. Коли мене туди вкинули, там було близько десятка якихось дядьків, що сиділи біля стін. Вони з острахом подивились на мене і, потіснившись, дали мені місце також біля стіни.

— Ви давно вже тут сидите? — запитав я їх по-українському.

— Ні, лише сьогодні привезли нас до цієї тюрми і замкнули сюди, а що далі буде, невідомо, — відповів один, як видно, свідомий українець, якому, правдоподібно, пришили «буржуазний націоналізм».

— Нема що казати, «культурне» помешкання маємо. Такого я ще не мав. А юсти та пити тут дають?

— Нічого нам ще не давали, а від дозорця, крім матюків, нічого доброго не почули.

Дехто з них у своїх клунках, можливо, мав якийсь шматок хліба або сухар; більшість, як і я, нічого не мали. Біля мене сидів з великою торбою сухарів один селянин і потихеньку гриз

ті сухарі, нікому іншому не пропонуючи їх. Взагалі ж, вони, правдоподібно, один одного не знали і нікому не довіряли. Кожний із них тримався осібно з підозрінням до інших. На мої запитання лише українець відповідав, а решта мовчала. Не мав особливого бажання і я з ними говорити. Я роздумував, чому зробили мене таким важливим і небезпечним злочинцем. Але разом із тим, коли вкинули мене до цих заляканіх селян, які, більш ніж правдоподібно, жодними злочинцями не були, моя справа не була вже така кепська.

Через півгодини загремів замок та тяжкий засув на дверях камери, а коли вони відчинились, сміливо ввійшло троє напівдягнених типових урків. Вони відразу зорієнтувалися з ким мають до діла.

— Ану, звільніть місце! — наказав один із них, указуючи на передній кут. Селяни потіснилися близче до дверей і до парапетів біля них. Побачивши в одного з селян ковдру домашнього виробу, вони простелили її в кутку і сіли на неї. Були то, правдоподібно, звичайні урки з повадками шакалів, або, може, й суки, що виконували в дозорчому апараті в'язниці певні функції. Один із них відогравав роль старшого. Він на своєму блатному жаргоні дав розпорядження молодшому з них зробити розвідку, що кожний із в'язнів має. Той, як пес, почав обнюхувати, обшукувати й обмацуувати всіх. Я сидів на своїй торбині. Побачивши мене в подертих рештках моого колишнього кожушка і в пом'ятому капелюсі, він не найшов потрібним турбувати мене і поліз далі до моого сусіда, що мав між ногами торбу з сухарями і ніби дрімав.

— Гей, мужик! Дай сюди свого сидора, ми подивимось, що в ньому є, — наказав урка й, не чекаючи згоди, видер у селянина його торбу і відніс старшому, який висипав її зміст на ковдру. Були то лише сухарі й коржики.

— А бацилу де ти маєш? — запитав урка.

— Яку бацилу? Нічого я не маю.

— Брешеш, гад! Не знаєш що таке бацила?

Давай сюди сало, а то будеш битий!

Шкода було того сала, яке він заховав аж за пазуху і божився, що не має. Але його запах було чути. Урка видер те сало та ще й набив дядька.

Була вже ніч. З'ївиши коржики та сало, урки постукали в двері. Коли дозорець запитав їх, що їм треба, вони сказали, що він дав їх не до тієї камери; що вони з «політичними» не хотять сидіти і вимагають перевести їх до камери «бітовиків» (кримінальних злочинців). Дозорець трохи посперечався, але з камери їх випустив.

Тоді селянин почав нарікати, що за нього ніхто не заступився і що якби всі разом дали відсіч блатним, то цього не сталось б.

— Треба було раніше не ховатися від нас зі своїми сухарями та салом і дати нам покуштувати їх, бо всі ми голодні. З якої речі ми мали заступатися за тебе, не знаючи, що ти маєш. Може ради твоєї жадоби? Наперед будеш розумніший, — відповів я йому.

Вранці мене та ще кількох викликали «з речами» і відвели до сусіднього столипінського корпусу, що був побудований по наказу царського прем'єра Столипіна після революції 1905 року для українських революціонерів проти царського деспотизму. Тепер туди пакували революціонерів проти «пролетарської» диктатури, яких виявилось у сотню разів більше. Вкинули нас до великої камери на нижньому поверсі з бетоновою підлогою, в якій сиділо і напівлежало, скочубившись, близько сотні в'язнів. Нам, як новим, належало зайняти місце біля дверей, де стояла параша. Але мій незвичайний вигляд у капелюсі виявляв моє несовєтське походження. Священик Української Автокефальної Православної Церкви та кілька вчителів, які сиділи біля вікна, потіснились і покликали мене до себе.

Були то українці й привітали мене у в'язниці як рідного. В цірій розмові на рідній мові я відчув моральну підтримку й та обставина, що я не мав можливості в тісноті навіть простяг-

ти ноги на бетоновій підлозі не спричиняла мені страждань.

Пробув я в цій камері майже тиждень. У розпитуваннях і слогадах виявилось, що священик був дядьком інж. Пилипа Терпила, який був асистентом в Українській Господарській Академії в ЧСР і в 1927 році вийшов до Радянської України, де спочатку був у Києві професором за часів М. Скрипника, а потім попав на примусові роботи будови Біломорканалу. Після закінчення тієї будови він разом із небагатьма, що залишились живими, по амнесті вийшов на волю, але в час репресій 1937 року знову попав у Заполяр'я на Воркуту. Звідти його було звільнено навесні 1941 року. В час німецької окупації Терпило тримався далі від німців і працював у лісі дроворубом. Що потім із ним сталося, панотець не знав.

Пізніше після моого повернення у ЧСР я зустрівся з П. Терпилом у Пряшеві на Словаччині. Він оповів мені, що в час німецької окупації не чекав на совєтське звільнення, але емігрував з свого рідного краю вдруге, на цей раз до Югославії, а звідти, коли настав після закінчення війни слоткій, повернувся у Чехо-Словаччину.

Священика ув'язнили за те, що належав до Української Автокефальної Православної Церкви, переосвячення від московського патріярхату не прийняв і в час німецької окупації не молився за «Богом даного вождя нашого Йосифа Віссаріоновича». Посадили до в'язниці й учителів за те, що вчили в школі дітей по підручниках, з яких були видергі портрети Леніна та Сталіна зі статтями про них. Служба Божа в церкві та навчання в школі по ст. 54 карного кодексу УССР п. 3-й вважалось співпрацею з німцями, за що була кара не менше 10 років примусових праць у таборах.

Було це після остаточної перемоги над Німеччиною. Мої українські приятелі сподівалися, що Сталін виявить певного роду «великодушність» як переможець і проголосить амнестію за часове невиявлення йому вірності та відда-

ности в час німецької окупації, коли все мирне населення мало вести безоглядну боротьбу проти німців, до загину в цій боротьбі. Але марні були іхні сподівання. Советський Союз потребував мобілізації рабської сили на великі будови «комунізму» і на відновлення в час війни зруйнованого господарства комуністичним способом. Тому не лише в чомусь винуватих, але й невинних українців, яких німці не розстріляли, вважали «ворогами народу» і по суду і без нього, за постановою т. зв. «Особого Совещания» в Москві, давали строки не менше 10 літ ГТЛ (исправительно-трудовых лагерей).

Через тиждень після моого перебування в цій камері був лікарський огляд в'язнів. Лікар вислуховував чинність легенів та серця і визнавав стан виснаженості організму — дистрофією, що мали три ступені: перша, друга і третя, за якою наступала смерть. Степінь дистрофії визначалася при огляді задньої горішньої частини ніг. Чим більшою була в них впадина, тим більша була дистрофія. Коли шкіра приставала до кісток задньої частини таза, — було повне виснаження організму і смерть.

При огляді у мене було визнано слабу чинність серця та дистрофію другої ступені. Тому мене перевели в камеру слабосильних на другому поверсі з асфальтовою підлогою, де було вільніше і давали трохи ліпшу страву, на півсотні грамів більше хліба та по 12 гр цукру, якщо його мали у в'язниці.

За часів Столипіна велика камера була розрахована на 12 в'язнів. У ній були залізні ліжка, що вдень підносилися до стіни та був стіл і лавки. Тепер, крім параші, жодного урядження не було. Піч була замурована, бо в ній ніколи не палилося. Два вікна під стелею мали лише товсті грани, а в рамках не було шибок. Пакували до такої камери до сотні в'язнів, але слабосильних давали до 60 душ, що уможливлювало більш-менш вільно лежати вночі в чотири ряди: два під стінами, а два посередині, головами один до одного. Біля параші залишалося ві-

льне місце. Вдень можна було, коли не лежали, проходжуватися між рядами. Переживши все те, що зазнав у капезе і на етапах, у камері слабосильних я відчував себе ніби на курорті. . .

**ЗУСТРІЧ З ПРОФЕСОРОМ
І. А. ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИМ,
ГЕНЕРАЛОМ В. О. СІНКЛЕРОМ ТА
КУЛЬТУРНИМИ ДІЯЧАМИ З
ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ**

15.

У камері, куди мене вштовхнули, я познайомився з професором Krakівської гірничої академії і керівником досвідної лябораторії концерну гут (металургійних заводів) на Горішньому Шлезьку в Катовіцах д-ром інж. Іваном Адріановичем Фещенко-Чопівським та колишнім генералом генштабу Володимиром Олександровичем Сінклером, який працював на французько-бельгійській кopalальні як володючий французькою мовою службовець. Вони також пройшли тортури «капезе» та етапів, але не були так обідрані як я, бо з Катовіц їх безпосередньо перевезли до Києва без дотику з блатним елементом.

Проф. Фещенко-Чопівський мав за собою славу науковця європейського мірила, твори якого в галузі металургії були відомі й публікувалися, крім польської та російської, в німецькій, французькій та англійській мовах. Його перша праця «До питання про цементацію металів» була опублікована й українською мовою в «Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка». До поважних праць д-ра І. Фещенка-Чопівського в українській мові належать «Природні багатства України» (2 томи) та «Економічна географія України» (2 томи). А поза цим деякі його науково-популярні статті були в українських журналах. У Катовіцах була невелика колонія українців, які працювали на місцевих заводах. Вони гуртувалися в місцевій національній організації громадського характеру, що була філією

«Українського Національного Об'єднання (УНО). Почесним головою цієї організації був проф. Фещенко-Чопівський. Цього було цілком вистачаючим, щоб обвинуватити його в «зоологічному буржуазному націоналізмі» та «загродності» капіталістам і німцям. Те, що професор був громадянином Польської республіки — для советського «правосуддя» не мало жодного значення.

Генерал Володимир Сінклер був у 1918-1920 роках в Армії УНР, з якої вийшов після інтернування її в Польщі. Жодної політичної чинності в боротьбі за існування він не провадив і доживав свого віку в Катовіцах, заробляючи, поки вистачало сил, на прожиття. Його останнім «злочином» було те, що він був членом УНО. Провіна участі проф. Фещенка-Чопівського в Уряді УНР в 1917-1920 рр., а ген. Сінклера в Армії УНР мала ніби другорядне значення, бо на те була амнестія і вони обидва були старше 60 літ. Так говорив їм про це політрук із штабу маршала Конєва в лютому 1945 року, але в березні НКВД вирішило справу інакше, — ув'язненням обох.

Більшість в'язнів камери слабосильних належала до української радянської інтелігенції: учителів, агрономів, службовців. Багато з них уже були в советських тюрмах. Рядом зі мною лежав Петро Коба, який відбув 10 років кари на копальнях золота на далекому північному сході за Магаданом на Колимі, що була місцем қаторжних робіт. По спеціальності він був кравець і аматор-бандурист.

У 1925-1930 рр. існувала на радянській Україні Капеля бандуристів. Її виступи в Києві та виїзди на провінцію користувались надзвичайним успіхом, — пробуджуючи національну свідомість українського населення. Особливо радо вітали Капелу на провінції, де виступи супроводжувалися коротким висвітленням історично-го значення козацьких дум і пісень, які були в програмі виступів. Слава про ці виступи лунала скрізь. Центральний комітет комуністичної пар-

тії побачив у цьому велику небезпеку зі стороною «буржуазного націоналізму». Капела була ліквідована, а її членів було відвезено далеко від рідного краю на великі будови комунізму, до яких належали і копальні золота на Колимі. Там про більш-менш, бодай трохи людське життя рабської сили турбувались американці, для яких те золото переважно добувалося. Той, хто на надзвичайно тяжких етапах по дорозі на Колиму не загинув, потім при доброму харчуванні американськими продуктами витримував до кінця невеликого строку навіть на тяжкій роботі.

Петро багато оповідав мені про умови роботи і спосіб життя на Колимі. Сам він був у ліпшому від інших становищі, бо був добрим кравцем. Він навіть завідував кравецькою майстернею, добре заробляв, мав окрему кімнату та співжив з однією жінкою з в'язнів. Була вона родом із Новосибірського краю, мала строк 7 літ і раніше від Петра звільнилася з табору. Коли Петро звільнився, він мав запрацьованих більше 100 тисяч рублів і їхав додому вже з усіма вигодами. Таборова жінка хотіла затримати його в Новосибірському, де він міг мати добру працю і не бути переслідуваним за націоналізм. Але його з нестримною силою тягло в Україну, бо він дуже тужив на Колимі за її природою. Не встиг він добре розглянутися в рідних місцях, як вибухла війна. До війська його не мобілізували і він не евакуювався за Волгу. Коли прийшли німці, — працював як кравець. По звільненні Києва від німців працював у кравецькій артілі й був учителем у школі кравців. По якомусь анонімному доносу всесильне НКВД знайшло для нього відповідну статтю карного кодексу, пригадавши бандуру. Тепер його бажанням було — знову потрапити на Колиму. Одного для нього була найбільша шкода, — не доведеться вже більше грати на бандурі...

У другій половині травня припровадили літаком у Лук'янівську в'язницю із Праги близько півсотні українців, серед яких були професори:

Максим Славинський, Валентин Садовський, Микола Добриловський, лектор Осип Безпалко, д-р Микола Галаган, інж. М. Сілко, д-р Б. Сухоручко-Хословський, інж. В. Хилецький. Це ті, з якими я час від часу перебував у камері слабосильних. Прізвищ інших уже не пам'ятаю. Не довелося мені побачити старого знайомого інженера лісівника М. Росіневича, якого в «нульовці» задушили блатні урки, коли він не погодився добровільно обмінятись із ними своїм одягом, діставши за нього обнощене подерте шмаття. Після прибуття з Праги він захворав, а тому його положили до в'язничної лічниці. Коли видужав, його посадили до «нульовки», де в порозумінні з дозорцями уркогани жирували на політичних в'язнях і ділились із ними прибутками. На ранок знайшли Росіневича роздягненого і мертвого. Хто, коли й як його задушив «ніхто не бачив і не чув». Куди зник одяг, також було невідомо. Проти уркоганів ніхто не смів і не наважувався свідчити.

Чтму українців з ЧСР у приспішенному порядку на літаках перевезли півсотні до Київської в'язниці, а півсотні до Харківської — залишилось, невідомим. У Советському Союзі в'язнів літаками звичайно не транспортували. Можливо, що спочатку був намір влаштувати показовий судовий процес над розгромленим «українським націоналізмом» закордоном, як то було з процесом СВУ в 1930 році. Можливо й я мав при тому відограти ролю як «полковника», голова Т-ва Українських Старшин у Чехах і «англо-американський агент». Але коли виявилося, що активні еміграційні політичні діячі виїхали на Захід, вирішили, щоб не популяризувати національно-культурну працю української еміграції, осередком якої була ЧСР, залишили културних працівників у тюрмах без зайвого гласу, звідкіль їх через рік-півтора по постановах «Особого Совещания» в Москві без суду відправляли в табори примусових робіт подалі від України на Далекий Схід та Північ.

У камеру слабосильних, де я перебував, з

празьких українців спочатку прибув старий прсф. М. Славинський, потім В. Садовський та О. Безпалко. А через півроку майже всі стали хронічними дистрофіками. Щоб не доводити до третього ступня дистрофії, ослаблих брали на пару тижнів до в'язничної лічниці, де трохи підгодовували, щоб зберегти «найцінніший дар природи — життя».

За півтора року перебування в Київській тюрмі я був у лічниці чотири рази, проходячи після того «нульовку» з постійними зустрічами з блатними, поки знову мене не переводили в камеру слабосильних до моїх земляків. Перший раз у червні 1945 р. після такої «нульовки» я потрапив у камеру «битовиків», де довелося мати справу з блатними урками. Але вони мене не чіпали, називали «батею» і навіть часом понували закурити.

Можливо то був наказ пахана законників, якому підлягали й усі урки, виявляти до мене пошану. Як би там не було, але від блатних я ні тоді, ні пізніше не чув на мою адресу ані образ, ані паскудної лайки, що доводилося мені постійно чути від в'язничних дозорців. Можливо, що блатні інстинктивно відчували в мені те, що їм бракувало і за чим вони в хвилини просвітління їхнього розуму від ненависті та озвіріння тужили — за людською гідністю. Час від часу й у них пробуджувалася людяність. Вони любили гарні пісні й дуже добре співали їх, впадали в сантиментальність, мрійливо говорили про красу і любов, любили слухати романи (з наголосом на першому складі), в яких оповідалося про шляхетні вчинки навіть злодіїв. Сами вони залюблки переповідали те, що чули або читали. Коли я був серед них, вони прохали мене оповісти якийсь роман. Я переказував їм зміст Драйзерової «Американської трагедії», Джека Лондона «Баскервільського пса», Лермонтового «Героя нашого часу», українського «Кармелюка», фантастичного романа Домініка «По стопах Чингіс-Хана» тощо. Вони слухали мене дуже уважно й за це частували мене ци-

гарками. Були це, правда, лише години людського пробудження. Уідливе скептичне зауваження одного з більш озлоблених і спідлівших відразу руйнувало ілюзію в прагненні до краси і виявляло мерзотну дійсність. Виникала найогидніша лайка і гризня. Коли не було на кому іншому зігнати свою злість, вси гризлись між собою, поки старший або пахан, якщо такий був у камері, їх не громадивав. До надто галасливого бешкету та бійки, при якій бували тяжко поранені, втручалися дозорці і винних виводили до карцеру на кілька днів, чи навіть на пару тижнів. Звідти вони виходили ще більш озлобленими.

У в'язницях заборонялося грati в карти. При обшуках карти завжди відбиралися. Але блатні виявляли надзвичайну винахідливість у виготовлені нових карт з невідомо яким шляхом добутого паперу. Листки з газетного паперу чи з книжки склеювались клейстером з хліба в розмірі невеликих карт, обрізувались ножем, що невідомо яким способом зберігався при обшуках. Робилися фарби чорного і червоного кольору з сажі та куска цегли і по вирізаному шаблону малювали карти всіх чотирьох мастей. Тривала така робота дні, і то так, щоб дозорець не побачив у «вовчок» (віконце в дверях). Коли карти були готові, сідали грati, і то знову так, щоб не бути в полі зору з «вовчка». Грали лише в газартні гри. Хоч грощі при обшуках відбиралися, особливо коли то була більша сума, але блатні ухитрялися затримувати їх у себе. Програвши грощі, грали на речі, одяг, взуття, навіть на пайку хліба, чи порції баланди. Програвши все своє, блатний урка ставив на конякус річ, або щось з одягу когось із в'язнів у камері. А коли програвав, приходив до того в'язня і відбирає у нього програну річ, щоб заплатити тому, хто виграв. Карточні борги не прощувались і навіть ціною життя мали бути запломбовані. Це підтверджував закон чесного вора.

Гризлись урки між собою дуже часто, а тому

перебування між ними в одній камері було аж надто неприємним. Щомісяця, крім лікарського огляду, по камерах проходив хтось із прокурорського надзору зі списком в'язнів, перевіряв персональні дати та запитував, чи немає хтось скарг і претенсій. Я заявив, що претенсій немаю, але прошу перевести мене до камери політичних в'язнів. Мене відразу перевели до камери слабосильних, де були мої приятелі І. А. Фещенко-Чопівський, В. О. Сінклер, М. А. Славинський та інші.

У генерала Сінклера було слабе серце. Мені довелося лежати на підлозі поряд із ним. Він часто скаржився на болі в серці, сумно висловлюючи свої думки:

— Не витримаю я на старості літ цих тюрмних тортур. Не знаю, що сталося з моєю дружиною. Може її ці «великодушні» переможці посадили також до в'язниці... Мабуть, скоро пімру... А так не хочеться здохнути як пес у цій проклятій тюрмі... — Одного вечора він дістав сердечний припадок і помер майже на руках у мене, коли я допомагав йому вигідніше положити голову.

16.

Якогось доповнюючого слідства над українцями з ЧСР у Київській в'язниці не робили і жодних прокурорських актів обвинувачення не доручали. Лише викликали для допитів професорів М. Славинського й І. Фещенко-Чопівського. Викликали також і мене. Це здивувало мене, бо я вважав слідство наді мною закінченим і, як інші в'язні в камері, чекав на акт обвинувачення та викликання до т.зв. Воєнного Трибуналу НКВД, який формально провадив короткий судовий процес, нікого не вилучував і давав наперед визначених 10, або 15 років ув'язнення в ГЛ. Професор М. Славинський був відомий український політик та публіцист, а академік Фещенко-Чопівський знаний в Європі вчений і металург, тому, можливо, прокуратура хотіла довідатися від них більше, ніж то було записано до протоколів їхнього зізнання.

Але мене раніше три слідчих аж надто докладно дослідили, а тому я був здивований, коли мене знову покликали до слідчого.

Слідчий зробив мені перший допит в одному з казематів Лук'янівського корпусу. Каземат мав три відділи. В першому залишився конвоїр, в другому був слідчий, а двері до третього віділу зачинені. Яке було його призначення — невідомо; можливо, для допиту з «пристрастиєм». Слідчий був у ранзі капітана НКВД. Прийняв він мене досить чимно і запросив сісти проти нього біля звичайного заплямованого чернила-ми столу. Перевіривши мої персональні дані, він сказав:

— Головний прокурор УССР зацікавився вашою справою і доручив мені, капітанові Аристову, перевести додаткове слідство у вашій справі.

— Я немаю про себе такої високої думки, щоб навіть головний прокурор України цікавився мною. Що ж, я до ваших послуг. Питайте, прошу!

— Ви повинні розказати мені все відверто і правдиво про ваше життя та чинність від початку до кінця.

— Я бачу перед вами мою справу. Там зильвано все, що я тричі докладно розповідав. Коли в тому щось неясне, я додатково можу пояснити.

— Ні, розкажіть мені спочатку все самі, а потім я вас запитаю.

І почав я оповідати йому про своє юнацтво, аж до служби в російському війську; першу світову війну і національно-культурну чинність в австрійському полоні, при якій слід юго зацікавила діяльність Союзу Визволення України. Але коли я сказав, що СВУ самоліквідувався в 1917 році, коли в Києві постала Українська Центральна Рада і більше він не відновлював своєї чинності, він втратив інтерес до колишнього СВУ. Після трьох годин моєї розповіді слідчий відпустив мене та сказав, що, можливо, викличе мене ще раз.

Дійсно, за пару днів мене знову викликали до того ж каземату, де, очевидно, допитували важливих злочинців. Але на третій раз слідчий допитував мене в одній кімнаті при канцелярії начальника в'язниці. Очевидно, він переконався, що я не такий небезпечний як комусь із начальства здавалось.

Там же він допитував професорів Славинського та Фещенка-Чопівського. Потім він об'єддав нас. Нас трьох виділили з загальної камери і перевели до малої камери у в'язничному крилі, де перебували смертники в одиночках. Але там ми були в ліпших умовах, бо нам дали на долівку солом'яні матраци і приносили ліпшу баланду, якої ми могли дістати добавки. Дозорець поводився з нами досить членно і не матюкався. Проф. Славинський дав йому пару білизни, щоб він виміняв її в місті на білий хліб та сало. Дозорець чесно виконав його прохання і приніс наступного дня, коли прийшов на службу, буханку хліба та кілограм сала.

Слідчий намагався виявити прихильне відношення до нас і говорив, що він з більшою охотовою вигравався б на пляжі на Дніпрі та нас не турбував би допитами, але службовий обов'язок змушує його до цього. Проти большевицького правила, замість мордування вночі, він допитував нас лише вдень, звичайно, кожного окремо, не більше двох-трьох годин. Часом капітан хвалився, що йому пощастило побувати на пляжі і питав, чи помітно, що він загорів. Взагалі ж, капітан Аристов, коли близче пізнав нас, дав зрозуміти, що не вважає нас жодними фашистами, поводився з нами фамілярно і заявив, що якби то залежало від нього, він відпустив би нас на волю. Іван Адріянович поскаржився йому на брак вітамінів у нашій їжі. Тоді він приніс, ніби від себе, пару вязанок зеленої цибулі. Я з великою охотовою з'їв тієї цибулі, але це викликало розстрій шлунку, й то такий, що я поважно захворав. Кілька днів я мучився з цим, а коли то набрало характеру дизентерії, змущений був заявити про свою хворобу. Я вже не

міг істи й дуже ослаб. На початку вересня мене перевели до в'язничної лічниці. Лише через місяць я позбувся своєї хвороби і трохи одужав.

Довелося мені розлучитись із моїми приятелями, з якими мав багато спільногу у відчуванні своєї недолі. Проф. Фещенко-Чопівський оповідав, що клята війна все знищила, що постало наслідком його наукової і практичної діяльності з матеріальним достатком. На Волині він придбав кілька гектарів землі в одній мальовничій місцевості біля залізничної станції. Насадив там великий сад, спорудив ставок, побудував гарний дім в українському стилі по проекту інженера архітектора Сергія Тимошенка, колишнього ректора УГА. Він сподівався дожити там свій вік. Був щасливий зі своєю дружиною. Мали вони й виховали сина та доньку. Син закінчував студії, а для дочки купив у Львові дім. Але прийшло до війни між Німеччиною та Польщею, коли совети помогли Гітлерові ліквідувати Польську республіку відродовж трьох тижнів і самі при цьому забрали Волинь та Галичину. Його хутір зробили осередком одного радгоспу, а дім у Львові усунули. Коли ж прийшли німці, то все забрали собі, не визнавши за Фещенком-Чопівським жодних прав на його маєток. А тепер совети позбавили його найціннішого в житті людини — свободи та родини. Надлюдськи жорстоко поводяться найбільші демагоги гуманізму та світової справедливості. Ніколи не думав він, що так трагічно доведеться закінчити йому свій життєвий шлях після успішної чинності в часи його зрілости.

Максим Славинський прожив свій вік не гірше від інших. Йому заздрили його життєвому успіху, хоч на еміграції довелося зазнати обмеження в матеріальніх потребах. Але він все мав моральне задоволення зі своєї чинності на добро української національної культури. Хотів би тепер померти по-людському вільною людиною і бути похованим там, де шанують культ покійників, а не бути закопаним як ніко-

му невідомий в'язень, якого зробили ворогом народу, байдужим огрубівшим гробокопателем.

Не знов я, яка доля чекала мене. Але будучи на десяток літ молодшим від Фещенка-Чопівського і на двадцять — від Славинського, я сподіався пережити лихоліття, а тому мені було боляче за моїх старих приятелів, які втратили надію визволитись із советської тюрми.

У в'язничній лічниці в кожній палаті було від 12 до 16 ліжок. Склад в'язнів був мішаний: політичні й битові та урки, звичайні селяни, службовці і робітники, а по віку — від 16-літніх до старших, серед яких я був може найстарший, коли не рахувати греко-католицького Єпископа Кир Григорія Хомишина зі Станиславівщини. Привезли його із Львівської до Київської в'язниці цілком хворим, де відразу положили до в'язничної лічниці. Тут, у Києві, мали додатково перевести слідство в справі Греко-Католицької Церкви в Галичині, якої московські можновладці боялись не менше Української Автокефальної Православної Церкви. Допитувати Єпископа Хомишина київським слідчим не довелося, бо він з ліжка вже не вставав і смерть йому тут була прискорена.

До прибуття Єпископа Хомишина в палаті лежало більше десятка політичних в'язнів і один 16-літній хлопець, досить інтелігентного вигляду, який поводив себе чесно. Був він досить розвинений і всім цікавився. На мое запитання за що попав до в'язниці, відповів, що, виконуючи завдання одного блатного вуркогана, вирвав у однієї пані торбинку, але втекти йому не вдалось і він потрапив до тюрми. Впродовж тижня він так гарно себе поводив, що не можна було вважати його приналежним до вуркоганів. Я спостерігав позитивний вплив середовища, серед якого він тепер перебував у палаті. Він не вживав вульгарних висловів і огидних слів та говорив досить чистою літературною мовою.

У той час у палаті лежали: один старий інженер, два якихось службовця, учитель та кілька непомітних тихих селян. Інженер був мовчаз-

ний і хоч наші ліжка були рядом, ми майже не говорили. Тоді ніхто нікому не довіряв, звичайну балаканину він, як і я, не любив. Як видно, він мав рідню у Києві, бо діставав передачі, в яких найціннішим для нього був турецький тютюн. Цей інженер архітектор багато мовчки курив і часом протонував мені закурити. Я більше обмінювався думками з учителем українцем, з яким виходив на прохід на подвір'я лічниці, за огорожею якого були майстерні трудової колонії Лук'янівської в'язниці.

Потім до палати дали ще одного хлопця. Як лише цей другий з'явився, першого ніби хтось підмінив. Вони відразу почали розмовляти на своєму блатному жаргоні і безцеремонно лазили по всіх ліжках. Старого архітектора вони боялись, але коли він виходив з палати, вони хотіли з його передачі щось украсти. На мій оклик «Куди лізеш?» — вони лише огризались «А тобі яке діло?». Та проте повністю не розпашувались.

Коли до палати принесли Єпископа Хомишина, а разом з ним і куфрик з речами, за пару годин санітар, що, очевидно, належав до блатного гурту, вивів з палати двох селян, а на їхнє місце привів двох урків. Спочатку вони тримали себе порівнююче тихо. До них приєднались молоді вуркогани і поінформували їх про всіх перевбуваючих у палаті, головно про Єпископа та архітектора, від яких можна було поживитись. Потім один із блатних підійшов до ліжка Єпископа, який тихенько молився. Урка нахабно оглянув його, а потім заговорив на своєму жаргоні:

— Так що, батя, попався! Не поможе тепер тобі і твоя... (з огидним епітетом) Богородиця. Даремно ти їй тут молишся. Всерівно подожнеш. Що там у тебе в куфрику? Дай то сюди!

— Що вони говорять? — запитав, не розуміючи їх, Єпископ. — Як вони називають Богородицю?

— То, Ваше Первосященство, огидне слово. Вони найгіршими словами лають Бога. Для них

немає нічого святого. Вони хочуть взяти ваш куфрик, — відповів я Єпископові по-українському.

— Боже, прости їм, бо вони не знають що творять! Хай беруть все що хочуть, мені вже нічого непотрібно.

Блатні взяли куфрик, в якому були харчові продукти. Все то вони з жадобою зжерли. Далі почали радитись, що можна взяти у Єпископа. Його одяг їм не подобався. Ряси вони не потребували, а з підрясника також великого вжитку не могло бути. Охочих купити ці речі тяжко найти. Хіба рясу можна порізати і як шматки доброго вовняного матеріялю «спустити».

— Слухай! Може у нього є щось золоте. Цей піп мусить мати золотий хрест. — додумався один урка.

— Гей, батя! Де твій хрест? — запитав другий.

— Немає у мене хреста, його вже відібрали, — слабо відповів Єпископ.

— Ми ще перевіримо. — пообіцяли урки.

Потім вони забрали у архітектора, коли він вийшов для потреби з палати, його торбину з рештою передачі. Після цього вони закурили і лягли на свої ліжка, ніби відпочивати. Єпископ продовжував тихо молитись...

Був гарний вересневий день. Користаючи з соняшної теплої погоди бабиного літа, я з учителем пробули довший час на подвір'ї лічниці. Навіть і архітектор виходив. Коли ми повернулись до палати, Єпископ лежав накритий ковдрою і ніби спав. Блатні перейшли до іншої палати. На мій запит, що тут було, селяни сказали, що блатні «допомогли» санітарові переодягти Єпископа до шпитальної білизни, забрали речі й зникли. Коли принесли вечерю, Єпископ не пробудився, він був без свідомості. Тоді архітектор сказав санітарові покликати лікаря. Останній щось довго не приходив, а коли прийшов, Єпископ Кир Григорій Хомишин був уже мертвий. Було це в кінці вересня 1945 року...

В час моого перебування в лічниці капітан Аристов викликав мене для продовження допи-

ту. Я докінчив йому свою розповідь про мою чинність в час німецької окупації. Коли я закінчив її, він зазначив:

«Все, що ви говорили, нецікаве. Прокурор хоче знати, що вам відомо про англо-американські пляни».

— Нічого я не можу видумати про це. Ще раз прошу передати мою справу военному трибуналові. Хай судять мене поки я ще живий.

— Не знаю як на цю справу подивиться прокуратура. Я постараюсь її «форсувати». А тимчасом підпишіть постанову про закінчення слідства.

Я чекав прокурорського акту обвинувачення, але мене ще раз викликали на слідство. Було це на початку жовтня. Від своєї хвороби я вже видужав. Коли я зайшов у кімнату слідчого, там, крім нього, був ще один офіцер в ранзі підполковника, який називав себе помічником военного прокурора України. Він критично оглянув мене з голови до ніг у дерев'яних черевиках і гостро запитав:

«Так що? Скажіте ви добровільно про вашу службу в американців, чи ми маємо примусити вас до цього?»

— Останній раз говорю вам, що сам на себе я видумувати не буду, бо жодного американця не бачив і не уявляю собі, які завдання він міг мені дати. Коли ж потрібно вам зробити мене американським агентом, то напишіть, прошу, що знайдете потрібним, а я добровільно все підпишу.

«Надто ви сміливий і нічого не боїтесь».

— Не маю чого боятися. Смерті цим не зупиниш. На моїх очах тут померли генерал Сінклер і Епископ Хомишин, не знаю як довго витримає професор Славинський. Чим же я ліпший, або гірший від них? Ліпше вже судіть мене!

«Досить вам вже говорити. Йдіть собі!».

Мене відпустили без жодного конвою. Я поблукав деякий час по в'язничному подвір'ю, подивився де хліборізка, від якої залежало і мое життя, заглянув навіть до кухні, до якої якраз

прийшли з лічниці за обідом для хворих, а потім пройшов до лічниці. Скоро після того мене виписали з лічниці і відвели безпосередньо до столипінського корпусу без проходження «нульовки», бо дозорці вже знали мене.

17.

Я повернувся до камери слабосильних, в якій були в той час проф. М. Славинський, проф. д-р М. Галаган, д-р Дм. Демчук, інж. М. Сіпко, проф. В. Садовський, лектор О. Безпалко, інж. В. Хилецький, д-р В. Сухоручко-Хословський та інші. Професора І. Фещенка-Чопівського не було вже. По закінченні слідства його кудись забрали. Гірний інж. Хилецький висловив додатку, що можливо його як відомого металурга використають на Криворіжжі. Це нас почасти радувало, що він спричиниться до розвитку української промисловості і передасть свій досвід українським інженерам. Але пізніше з власного досвіду я переконався, що цього не могло статись. Українців засидали далеко від України. Так було і з професором Фещенком-Чопівським, коли «Особое совещаніє» визначило йому 15 літ ув'язнення в ГЛТ. Він був засланий аж в Карелію, де в 1952 році закінчив своє життя.

Професора Славинського, після того як він залишився один, перевели до загальної камери слабосильних і дозволили йому взяти солом'яний матрац, на якому тепер він лежав майже не встаючи. Коли потрібно було встати, ми допомагали йому піднестись.

Усі ми спали просто на бетоново-асфальтовій підлозі. Я на щастя ще зберіг вовняну ковдру, але були такі, що нічого не мали. Рядом зі мною лежав один інженер українець з Басарабщини. В час німецько-румунської окупації він працював у великому млині як механік. Коли туди прийшло совєтське військо він вступив до нього і брав участь в боях до кінця війни. В червні, коли почалась демобілізація, його за те, що працював за румунської окупації, демобілізували просто до в'язниці і то лише в одній «гімна-

стъорці» без шинелі й якогось теплішого одягу, відібравши все державне, а особистих речей він не мав. Так він був примушений в цій гімнастъорці спати на голій підлозі. Тоді я розстилав свою ковдру і для нього, а щоб він мав покласти щось під голову, я дав йому шматок онучі, з якої він зшив маленьку наволочку, до якої напнах соломи з матраца Славинського.

Між іншим, якубудь голку заборонялось в'язневі мати, а тимчасом потреба в ній була, щоб зашити та полатати подерту білизну й одяг. Щоб її мати, така голка робилась із кусочка дроту. Найбільш тяжко було зробити в дротику вушко для нитки. Уперто впродовж тижня й більше гострим краєм шматочків скла дірочка для вушка була виточена. Я також, коли був у лічниці, знайшов на подвір'ї відрізок мідного дроту і також, щоб ніхто з дозорців та вартових не бачив, зробив собі голку. Лише довго користуватися нею мені не довелось. Я мав несбережність латати штани, сидячи в полі зору вовчка в дверях. Дозорець побачив мене за цією роботою і відібрав голку, при чому я мусів просити прощення, бо за це мене могли посадити до карцеру. Нитки ми робили, витягаючи їх з поглотна. Для цього найліпше надавалося селянське полотно.

Ще один винахід полягав у добуванні в совєтській тюрмі вогню. Сірники заборонялось в'язням мати, а закурити без огню не можна було. Блатні видумали своєрідний спосіб добування його. З тілогрійки, бушлата, штанів виридався шматок вати. Ця вата розслоювалась, посыпалась трохи попелом і заверталась як цигарка, потім шматком дошки дуже швидкими рухами каталась по рівній підлозі так довго доки від тертя вона нагрівалась до температури горіння. Блатні мали в цьому практику і знали коли доходив відповідний момент. Тоді скрученна вата розривалась, щоб могла дістати кисень. Для цього на неї дмухалось, доти не з'являвся огонь. Цей процес називався «викачуванням огню», для чого служив і мій чере-

вик з дерев'яною підошвою, що позичали у мене...

Надійшов листопад місяць. Піч у камері була замурована. Шибки у вікнах розбиті. Було холодно. Ми перейшли на «самоогрівання». Професор М. Славинський остаточно захворав. Його взяли у лічницю. Там він помер, не маючи близької душі біля себе. Де його закопали й хто закопав, невідомо...

Так безславно відходили зі сцени української національно-культурної чинності старі діячі, якими мали б пишатись усі щануючі свою національну гідність українці. Але сталося навпаки, в угоду московським можновладцям гадючі виродки української породи, щоб зберегти свою шкіру, оплюгавили їхню пам'ять, назвавши їх запроданцями і наймитами капіталізму та зрадниками власного народу.

На сторінках «Збірника пам'яти Симона Петлюри» Максим Славинський, зробивши огляд визвольної боротьби ліпших синів українського народу за свій незалежний не лише від московського лалття, але і большевицького чобота, культурний розвиток після виникнення української та большевицької революції в 1917 році, писав:

«...На початках своїх ті революції справді мали начеб-то багато спільногого, бож обидві вони постали на ґрунті соціального незадоволення мас попереднім становищем. Але дуже скоро вони придбали одмінного забарвлення, що неминуче впливало з великих ріжниць культурного рівня та клясового розподілу народів великоруського та українського. Особливо яскраво зазначились ці одміни тоді, коли обидва народи од неминучої на перших порах революційної деструкції перейшли до стадії революційної творчості. У великорусів перед вела робітнича верства, в українців — селянство. Великороси подались по лінії псевдосоціалістично-го рівняння на нижчого, українці вступили на європейський шлях соціальної справедливості.

Тому і в площині державній вищою точкою великоруської творчості стала олігархічна псевдоклясова організація Советів, в той час як українці спинились на формах євролейської політичної демократії, утворивши Українську Народну Республіку. Не диво тому, що обидві революції дуже скоро заворогували одна з одною і вдались до смертельної боротьби... Часова перемога великоруської революції над українською не тільки не протирічить викладеним думкам, а лише стверджує їх, бо до тої перемоги спричинилися не ідеологічні моменти, а матеріальна перемога кількости, сили зброї — речі часові як і сама перемога...»

Та перемога виявилася довшою, ніж того сподівались українські ідеалісти, позбавлені реальної оцінки обставин, в яких треба було також творити силу зброї, а не орієнтуватись лише теоретично на євролейську політичну демократію, яка в дійсності вже не існувала.

Фізична сила, користаючи з надзвичайно технічного поступу, що мав інтернаціональний та космополітичний характер, придушила вільний духовно-культурний поступ, що базується на національних основах, поглинувши мільйони борців за національну незалежність, до яких належав і Славинський, оганьбивши пам'ять про них.

Демагогія «найгеніяльнішого вождя і батька всього поступового людства» Сталіна про найцінніший дар природи — життя, була глумом над людиною, яка під чоботом видресуваного і позбавленого людських ознак війська карних відділів НКВД стала безвільною заляканою істотою. Та проте фізична сила не змогла задушити духовну силу винищеннем усіх тих, у кого вона була. Молодші, яким не прийшов час помирати, своєю духовною силою перемагали всі жахливі матеріальні обставини і не піддавались знищенню.

У советських тюрмах, де з в'язнями поводились гірше ніж з твариною, ми, політичні, від-

чували свою моральну силу і, підтримуючи один одного, не звертали уваги ані на брак їжі, одягу і тепла, ані на жорстокість з якоюсь зоологічною ненавистю дозорців та їхніх помічників — усякого роду «сук» з блатного елемену.

Камеру ми дійсно самоогрівали. Вибіті шибки у вікнах затуляли папером та шматтям. Щоб трохи освіжитись, ми виходили на прохід, до якого по старій тюремній традиції ще з царських часів нас виводили через день, а іноді щодня на півгодини на в'язничне подвір'я, де були зроблені загороди розміром 15 на 20 метрів, огорожені дерев'яним високим парканом. Для дозорців це була зайва праця, тому вони були злі, матюкались, штовхали, підганяли на сходах, на яких мені було тяжко в дерев'яних чевревиках ходити, а до того ж я був ще слабосильний. Особливо лютували дозорці, коли хтось заговорив з в'язнем з іншої камери при зустрічі в коридорі, або в загороді з в'язнем з іншої загороди. Тоді час прогулки скорочувався і всіх відразу гнали назад до камери. Приємності з такої прогулки було мало, але ради, хоч і тюремного, а все ж таки чистого, повітря на подвір'ї, я виходив разом з іншими, щоб освіжитись від спертоого повітря камери.

Щоб не піддаватись слабості, треба було напружувати силу волі до руху і бадьорости. Інж. Хилецький, який був дуже добрим руховиком-соколом, щодня четверть години займався руханкою по системі, подібній до Мюллерової. До нього приєднувався д-р Сухоручко-Хословський. У мене на це повністю вже не вистачало сили, власне не було чим надолужувати затрачену енергію. Я обмежувався переважно ходженням по камері, а над вправами Хилецького жартуючи, згадував з оговідання Леоніда Андреєва «Про сім повішених» слова одного зі смертників «О, Мюллер, забув ти 19 вправу, коли людину підвішують за шию». З часом і Хилецькому забракло сили для постійних вправ.

Раз на тиждень або за 10 днів нас ганяли до

«бані» (лазні) на «санобрібку» та миття. При цьому кожний забирає усе своє шмаття. Там усі роздягались до нага і здавали одяг та всі дозволені речі, що завішувались на кільцях з товстого дроту, до пропікання. Потім проходили кімнату, де голярі оглядали кожного і стригли машинками голову, бороду і лобок. Після цього кожному давалось у жменю ложку зеленого мила. Всі проходили до відділу з душами, з яких впродовж 5-10 хвилин текла тепла вода. За цей час треба було встигнути помитись. Потім в одягальні чекали мокрі не менше чверть години на промежений одяг, що викидався на купу. Відшукавши свій одяг і черевики, всі скоренько вдягались і взувались. Нас вистроювали на подвір'ї, перераховували і гнали до камери. Без огляду на грубе поводження дозорців і можливість утрати дечого з ліпшого одягу, якщо ще малось, ми охоче ходили до бані, де все таки ж можна було помитись та позбавитись воції, коли вони з'являлися.

У камерах слабосильних для політичних в'язнів дні й ночі проходили одноманітно-нудно з постійним почуттям голоду, а взимі до того ще й холоду. Бранці ми чекали на пайку чорного хліба близько 500 гр та на «чай», цебто теплу кип'ячену воду. Я. як звичайно, ділив свою пайку на три частини. Шматок хліба в 150 гр та чверть літра води не могли задовольнити потреби шлунка. Правда, нам видавали ще по 12 гр піскового цукру. Тоді я посипав ним скибочку хліба і споживав як медовник. Але часто того цукру не було, а за дні, коли він не був віданний, пізніше не видавали.

Голодні після сніданку ми нетерпляче чекали, особливо після 12 години, на обідню баланду. Хоч вона була рідкою, її також міряли на грами. Черпак баланди мав близько 600 гр і кожний пильнував щоб дістати повний черпак. Давали її до череп'яних мисок, що по закінченні їжі відбиралися. Ложок не давали. Кожний міг

мати власну, але лише дерев'яну, металевих ложок не дозволялось. Я спочатку не мав жодної і просто випивав баланду з миски, а коли в ній було щось густішого помагав собі дерев'яною кописткою. Пізніше я все таки придбав ложку, бо в тюрмі був звичай, виходячи з неї, залишати в ній ложку, щоб вона не могла знову затягнути до в'язниці. Але з в'язниці виходило на волю так мало, що на ложку треба було довго чекати. Мені її подарував один маляр, який дістав ложку для мене в передачі від своєї дружини.

Вечором знову приносили баланду, від якої ніхто нагодований не бував. Лише ті, що дістали передачі харчів з волі менше цікавились баландою і свою порцію часом віддавали тому, хто постійно сидів без передач. Камери, в яких я перебував, на ці передачі були біdnі, бо переважаюча більшість не мали жодної рідині в Києві та його околицях. Після вечері дехто починає говорити про ріжні страви, але його застікуювали, щоб не роз'яtrював голоду. Тоді чекали на нічну перевірку, щоб після неї лягти та заснути з мрійливою думкою, що на ранок буде пайка хліба, яку більшість відразу з'їдала. Я намагався про це не думати і коли в камері можна було ходити, ходив вперед-назад з надією, що хтось з курців запропонує і мені закурити. Цигарка приглушувала у мене почуття голоду, а тому вечером раз за 24 години я мусів був закурити. Я так до цього звик, що не міг спокійно лежати, тому рухався до остоточної втоми. Коли ніхто не пропонував мені закурити, тоді я «позичав у сірка очі» і просив у того, хто тієї махорки мав досить, дати і мені на цигарку. Тоді я лягав і з якоюсь блаженністю викинював її, глибоко затягаючись, щоб «зарядити» себе на цілу добу.

Звичайно, кожний, хто мав тютюн, повинен був задовольнити прохання немаючого. Відмова вважалась порушенням тюремних традицій. «Закурми!» було формулою прохання закурити.

Коли ж того тютюну було лише на одну цигарку, то і цим треба було поділитись. Часом бувало у блатних, що одну цигарку курило десять, щоб мати хоч одну «затяжку», або «бичка», цебто останній недокурок, що пік уже огнем губи, діставав найменший «пацан». Завзяті курці вимінювали свої пайки хліба на тютюн, голодували й голод приглушували нікотином, який діяв на них як опіюм.

Одноманітність перебування в камерах порушувалась перевірками при зміні вартових дозорців, часом «шмоном», цебто докладним обшуком, з роздяганням до голого і до дрібниць перемазуванням усього, а також раз на місяць лікарським оглядом та відвідинами когось з прокурорського персоналу для формального запитання чи немає скарг і претенсій. Пару разів я просив прокурора прискорити розгляд моєї справи, але наслідків з того не було жодних, бо моя справа була в Москві.

У грудні в наслідок «самоогрівання» я настільки ослаб, що мене знову взяли до в'язничної лічниці, де в палахах температура була в середньому до 17°. Я сподіався побачити там професора Славинського, але мені сказали, що був якийсь старий професор з Чехії і вже помер. Ніхто ним не цікавився, крім блатних, що забрали дещо з його речей. Разом зі мною до лічниці перевели й д-ра Галаґана, до якого я не мав особливої симпатії, але в лічниці довелося лежати рядом. Лічниця була переповнена, тому на два ліжка давали трьох хворих.

18.

У січні 1946 року мене виписали з лічниці і відвели на третій поверх столипинського корпусу в малу камеру на двох в'язнів. Вона була поруч з убиральнею (клозетом). Стіни в ній були мокрі. Мале вікно під стелею не давало світла, бо розбиті шиби були чимсь позатикані. Повітря було затхле і вогке. Лежало в цій камері на вогкій бетоново-асфальтовій підлозі

блізько десятка в'язнів-селян. Вкинули й мене туди, без огляду на мою заяву, щоб відвели мене до камери, в якій я був раніше.

«Коли дістанемо розпорядження, тоді туди переведемо, а тепер сиди тут», — огризнувся дозорець.

Ця камера відогравала роль «нульовки» в столипинському корпусі. Перед вечором дали до цієї камери ще одного в'язня, одягненого у ватяний бушлат і такі ж штани в керзових чоботях. На голові він мав шапку-ушанку, на плечах заплечний мішок (рюкзак). Побачивши, що в камері були селяни, він поздоровив усіх по-українському, замісць змосковщеного «здрастуйте».

— Доброго здоров'я і вам, земляче! Я радий, що в Україні ще не перевелись українці, — відповів лише я. Залякані селяни не відізвались.

«А ви що, хіба не з України? Тут все були й є українці», — зауважив він стримано, поглянувши на мене скоса.

— Щось не дуже тут говорять по-українському. Цією мовою навіть оці дядьки бояться говорити, хоч по-російському не вміють і свою власну калічать.

«Помиляєтесь, товаришу! У нас вільно кожному говорити такою мовою, якою він бажає».

— Не заперечую. Не знаю як там на волі, а тут, у тюрмі, особливого бажання говорити по-українському я не помітив.

Так почалося мое знайомство з цим новим в'язнем, що називав себе українцем. Називався він Шевченко і, настільки я пам'ятаю, його ім'я було Федір. Серед авторів «Історії Української РСР» є Ф. П. Шевченко. Можливо це був він. Розповів він мені, що закінчив студії на історично-філософічному факультеті Київського університету і до початку війни був залишений асистентом при катедрі української історії. Коли виникла війна, до війська він не був мобілізований і не встиг евакуватись. В час німецької окупації продовжував працювати в університеті

ті, хоч фактично чинність у ньому завмерла і лекції не відбувались. У 1944 році Київ звільнili від німців. Його, Шевченка, органи НКВД заарештували під замітом співпраці з німцями та заслали на Воркуту, де він пробув майже рік. Тепер його справу мають переглянути і реабілітувати як несправедливо покараного, бо жодної співпраці з німцями не було.

На мое запитання, як було на Воркуті, про яку оповідають жахливі речі, він відповів, що йому особисто там було добре і що тепер там життєві умови для в'язнів ліпші. Вигляд у Шевченка був добрий. Середнього росту, він у порівнянні з виснаженими в'язнями був подібний до кремезного дядька, а його, хоч і ватяний, одяг, але порівнююче новий і чистий, робив добре враження. У його заплечному мішку, крім ковдри і білизни, були сухарі, дерев'яна миска і ложка. Коли принесли на вечерю баланду, він відразу подав власну миску і попросив налити її повну та з апетитом з'їв. І пізніше він усе прохав давати більше. Йому, як старому побувалому в таборі в'язневі, не відмовляли.

Непорозуміння з Шевченком у мене почались при оцінці української національно-культурної чинності закордоном. Він відразу зауважив, що справжня культурна праця провадиться лише в Советському Союзі, а закордоном, судячи по поводженню німців, про якусь культуру не може бути мови.

— Коли судити по поступованию ЧК, ГПУ, НКВД, то тут про культуру ліпше мовчати.

«Обережніше, товаришу! НКВД тут не при чому?»

— Говорю те, що бачив і відчув на власній шкірі.

«А що ж, за вашу націоналістичну контрреволюцію, як мають з вами поводитися?» — запитав з подразненням Шевченко.

— Не гірше як з вами. Нехай, по-вашому погляду, я був старим контрреволюціонером. Националізм залишіть для російських шовіністів.

А вас за що аж на Воркуту загнали?

«Не рівняйтесь зі мною! Мене помилково забрали.»

— Мені здається, що цих помилок мільйони. Лише від них не для всіх бувають однакові наслідки. Мені з вами не доводиться рівнятись.

«Не будемо говорити про це!»

— Дійсно, ліпше помовчимо. Час уже спати.

Наступного дня зайшла мова про українську історію. Він почав заперечувати освітлення подій та характеристику історичних осіб, що дав у своїх працях проф. М. Грушевський, а його історію України-Русі назвав науковим фальсифікатом. Зав'язалась у нас суперечка. Шевченко запитав, коли і при яких обставинах та з яких причин виникли гайдамаччина і коліївщина та що, на мою думку, послужило стимулом до цих повстань? Я відповів, що хронології подій не пам'ятаю. Здається було то в кінці XVII століття, а причиною до цього було стремління визволитись з національного і соціального поневолення та бажання створити власну козацьку державу без хлопа й пана.

«Хвалітесь ви своїм українством, а української історії добре не знаєте. Перше гайдамацьке повстання виникло пізніше, в 1734 році, а коліївщина була в 1768 році. В цих повстаннях головним стимулом було прагнення до возз'єднання з єдиновірною Росією», — зауважив Шевченко.

— Наскільки я пам'ятаю, за це возз'єднання з Росією російське військо помогло полякам з жорстокими розправами придушити гайдамаччину, а коліївщину утопити в крові всіх винуватих і невинних.

«Це ваш Грушевський так написав. Але російський народ все помагав українцям визволитись з ярма польських магнатів і багато росіян приймало безпосередню участь в організації повстань».

— Ну, звичайно! Де там було хахлам самім додуматись без старшого брата до боротьби за

свою свободу. Та ж увесь український нарід кричав: «Волим под царя Московського православного!» Це «науково» на підставі історичних фактів доказали Іловайський та Солов'єв. Вони для вас більші авторитети, ніж ворог народу Грушевський, — зауважив я іронічно.

«Ви забуваєте, де ви знаходитесь!» — розізвівся Шевченко.

— В столипинському корпусі для противників царя московського.

Після цього на цю тему з «самоотверженим істориком» я не говорив. Можливо наслідком цієї дискусії було внесення до моєї в'язничної справи («дела») такої замітки, що перша послужила мені протекцією аж на Воркуту.

Того ж дня після обіду нас перевели до великої камери в'язнів на тому ж поверсі. З моїх приятелів і знайомих там нікого не було, бо вони перебували в камерах слабосильних другого поверху. Серед в'язнів цієї камери більшість була київлян з «битовими» статтями, але без блатного елементу. Там я почали приятелювати з одним маляром та торговельним службовцем, жидом по національності. Але він називав себе українцем і розмовляв зі мною по-українському. Був там і один з директорів Київської кіностудії, також українець. З ними переважно я проводив час у розмовах та грав у шахи. Шахове поле було накреслене шматочком цегли просто на підлозі, а шахові фігури робилися із хліба. Особливо художні фігури робив маляр, у якого був ще й дар скульптора. Він терпільно впроваджував зі хліба матеріал для ліплення світлої і темної барви, а потім виліплював мистецькі фігури коней, слонів, королеви, короля, офіцерів. Від своєї дружини з волі він мав бідні передачі лише сухарів, бо тюремної пайки хліба не міг істи, а тому робив з нього шахові фігури, або вимірював на цукор — за пайку хліба дві пайки цукру по 12 гр.

Шевченко зі своїм великим мішком зайняв місце в передньому куті біля вікна. Вже одне

те, що він відразу при роздачі обіду підійшов до дверей зі своєю мискою і попрохав налити її повну не сподобалось усім у камері. Його заява, що він прибув з Воркути до Києва для перегляду його справи також викликала застереження. Переглядали справи засуджених лише за якісь заслуги. Тому з ним ніхто не зближувався. Коли Шевченка викликали ніби на допит, жид відразу заявив, що це має бути провокатор і сексот, а прибув він, очевидно, для того, щоб як свідок когось утогити на суді, а тому треба бути з ним обережним. Його ще кілька разів викликали, а раз він сам сказав дозорцеві, що має справу до начальника в'язниці.

Усі в'язні в цій камері були «підслідчими», цебто не були ще засуджені, й чекали на прокурорський акт обвинувачення та судовий розгляд справи. У в'язниці була також і жінка жида, з якою він підтримував зв'язок передачею записок через одного дозорця. Коли він дістав акт обвинувачення, то відразу написав про це жінці, даючи пораду як поводити себе на суді. Записка була ніби непомітно передана через дозорця. Але це стало відомо тюремній адміністрації раніше ніж записка дійшла по адресі. Дозорець був переведений зі столипінського корпусу до лук'янівського і покараний. А Шевченка після того відразу забрали з нашої камери. Це свідчило про те, що він при цьому відограв якусь роль. Жид був у цьому переконаний.

Рухливим був директор Київської кіностудії. Його було заарештовано разом з іншими директорами за перевитрату, чи розстрату кількох сот тисяч карбованців. Цю перевитрату він визнавав, але вважав, що його вина в цьому була найменша. Собі до кишені він не взяв нічого, як це робили інші. Його жінка тепер бідує і на віть не має за що передати сухарів. Правда, в часи відрядження для кінооперацій, особливо в Середній Азії, де в пустелях робились кадри для фільму, він зі своїми співробітниками ні в

чому собі не відмовляли, літали й їздили з усіма вигодами, перебували в найліпших готелях і, звичайно, пили та їли що найліпше. Все це коштувало великі гроші. Але не сам же він все це робив, а тепер всю вину склали на нього.

Він дуже цікаво оповідав про ріжні пригоди в пустелі та в горах Середньої Азії. Поза цим він був дуже добре ознайомлений з українською літературою і переказував зміст деяких творів по-українському, хоч звичайно говорив по-російському. У Франка йому дуже подобався «Захар Беркут» і він мав намір написати кіносценарій по цій повісті. Хотів би він попрацювати в Карпатах і сфільмувати Олексу Довбуша, або опришка з «Кам'яної душі» Хоткевича. Лише галицьких націоналістів він не любив. Лаяв їх останніми словами за те, що вони нападають і мордують радянських українців, які приходять на західні українські землі для культурної праці.

— Може убивають не українців, але росіян, яких дають на місце тамошніх українців, а останніх відсилають, якщо не до в'язниць і таборів, то туди, де ви були в Середній Азії, — зауважив я.

«Не говоріть цього, бо ви всього не знаєте. Вони там подуріли від позиченої від німців диктатури. Тепер там замордували одного моого приятеля, дуже доброго українця».

Через місяць його викликали на суд, з якого він уже не повернувся. У нього було слабе серце. Оповідали, що в останньому слові підсудного він, закінчуячи його, не договорив останніх слів: «Я не вину...» і впав мертвий.

19.

Після лікарського огляду мене й маляра перевели до камери слабосильних, де я знову зустрів своїх приятелів В. Садовського, О. Безпалка і близче пізнав д-ра А. Демчука. Останній був в стані психічного пригнічення, що приводило його до містичних уявлень. Було це на-

лідком страху. Йому все здавалось, що його хочуть знищити; про це говорять десь за стіною і він все це чує та переконував мене зосередити всю увагу і прислухатись, тоді й я почую. На моє зауваження, що це йому в наслідок нервового потрясення лише здається, бо про нього особисто ніхто не говорить і що його доля така ж як і нас усіх однакова, він не звертав уваги і все прислухався.

Демчук був родом з Волині. Коли вона була приєднана до Польщі, він ще молодим емігрував до ЧСР. Там він закінчив студії у високій торговельній школі в Празі, а потім був викладачем у середній торговельній школі. Тоді він прийняв чехо-словацьке громадянство, одружився з чешкою і нічого спільногого не мав з еміграційними організаціями, як рівно ж і з советськими громадянами. Коли прийшло до ЧСР советське військо, громадяни м. Табора, де Демчук жив у власному домику, попрохали його привітати прибулу туди советську частину на російській мові. Через кілька днів після того приїхали до нього особовим автомобілем два советських офіцери. Демчук прийняв їх як гостей. Після гостини вони попросили його поїхати з ними на півгодини. Але ця півгодина продовжується дев'ятий місяць. На всі допити слідчого він заявляв, що жодна політична чинність його не цікавила і не цікавить і що з советами він від свого народження нічого спільногого не мав і не міг виявити проти них якоїсь ворожої чинності. Всі протоколи зізнання він відмовився підписати. Хоч це для советського правосуддя не мало значення. Я намагався переконати Демчука, що йому гірше не буде як іншим, а тому треба триматись і нічого не боятись.

Валентин Садовський почував себе слабим. Він мав хворе серце і скаржився, що довго не витримає. Дійсно, він якось втратив віру в свою силу, мало рухався і постійно перебував у пригніченому стані. Оця духовна депресія негативно впливала на його фізичне здоров'я. Довго

він не витримав.

Осип Безпалко був також слабий, а до того ж старший від Садовського, але він захоплювався грою в шахи та поліпшував свій настрій куренням, хоч тютюну не мав. Вигравав він його при грі в шахи, або випрошував.

У цій камері я пізнав ближче галицького украйнця, спеціяліста по молочарству. Він видавав себе за націоналіста й оповідав мені про своє минуле. Але все те було якесь невиразне. Спочатку він ніби працював в українському «Маслосоюзі», але не зійшовся в поглядах з українськими діячами демократичного напрямку, що підтримували один одного родинними й свояцькими, переважно попівськими, зв'язками. Вони позаймали ліпші становища і не визнавали за Коцюбою тих здібностей, які він мав. Тоді він змущений був перейти до польського молочарського союзу, де він своїми винаходами по виробленню досконалих ґатунків сиру був належно оцінений і займав відповідне становище. Всіх галицьких українців, правих і лівих переконань, він називав шкурниками та визискувачами власного народу. Я також не був особливо високої думки про галицьких політиків ще з часу нашої Визвольної Боротьби. Але та оцінка, яку їм робив Коцюба, була занадто неприхильною. З того було видно, що сам Коцюба був не ліпший від них і, може, власні хиби приписував іншим.

Спочатку мені довелося лежати поряд із ним, а тому більше ніж з ким іншим я обмінювався з ним своїми думками. Разом ми мали ділити вигоди й невигоди спільногоТюремного перебування, допомагаючи один одному. У нього була велика ватяна ковдра, а я мав вовняну. Він запропонував мені спільно вкриватись моєю ковдрою, а свою мав підстиляти на асфальтову долівку, але робив це так, що на ній не залишалося для мене місця. А взагалі він все намагався використати мене. Тоді я побачив, що він має надто дріб'язково-егоїстичну вдачу і почав

триматись здаля від нього.

Я намагався дотримуватись свого власного режиму. При кожній нагоді я рухався, щоб достаточно не ослабнути. Крім ранішнього «кіп'ятку» я не пив води, солі зовсім не вживав, а тому був якимсь висохлим. Це було причиною тому, що при лікарському огляді мене, в порівнянні з іншими, скоріше визнавали дистрофіком, а до того ж серце у мене було слабе, тому для полегшення його чинності ліпше було бути сухим, ніж опухлим. В' березні мене знову перевели до в'язничної лічниці, де я пробув три тижні.

Коли я знову повернувся до столипінського корпусу, то попав до камери, в якій зі старих знайомих були мальяр, О. Безпалко, д-р Демчук та Коцюба. З нових в'язнів я пізнав одного агронома з Волині, який терпів на припадки падучки — «чорної хвороби», та проректора Львівської духовної академії, прізвища якого не можу пригадати.

Тепер довелось мені лежати рядом з мальярем. Хоч він говорив по-російському, але він був мені найбільш симпатичним. У нього була якась мистецька вдача в стремлінні до краси. Будучи позбавлений можливості до художньої праці, він терпів від цього. Він прохав, щоб дали йому можливість мати папір, олівці і хоч би акварельні фарби, які принесла в передачі дружина. Але дозволу на одержання їх не дістав без огляду на обіцянку намалювати дешо для тюремної адміністрації. Через це, як я вже згадував, він терпеливо впродовж тижнів готовив з хліба матеріял для ліплення, з якого робив шахові фігури та сушив їх. По вечорах після перевірки на загальне бажання спів'язнів на сон «дрімучий» він дуже цікаво у власній інтерпретації переказував романи й повісті з російської і чужоземної літератури. До цього всі так звикли, що це стало потребою кожного в'язня заснути з думками, далекими від тюремної дійсності.

Мальяреві закидали якийсь «буржуазний на-

ціоналізм», якийсь український «уклон», а головне те, що він під час німецької окупації малював і тим заробляв собі на прожиття. На початку літа його викликали на суд, де, як він говорив, воєнний трибунал під головуванням однієї жидівки проробив комедію судової розправи впродовж чверть години з зачитанням раніше написаного вироку про засудження на десять років примусових праць в ГЛ.

Коли мальяра не стало, тоді мої співв'язні почали прохати мене, замісць нього, дещо оповідати для спокійного закінчення дня. Для інспірації мені пропонували закурити. Це дійсно давало мені настрою і я переказував усе, що пам'ятав з російської — по-російському, а з української — по-українському літературі, доки більшість спокійно може з гарними снами засинала. Тоді й я ніби духовно підкріплений засинав на своєму твердому ложі, пригадуючи Тургенівський афоризм: «Життя є сон і все найліпше в ньому є також сон».

Проректор духовної академії був з ченців ордену Василіян. Він був високого росту з сідою бородою та таким же волоссям. У чорній рясі з інтелігентними симпатичними рисами обличчя він виділявся якимсь контрастом на тлі тюремного оточення. Правдоподібно за молодих літ він був активним діячем свого ордену, але тепер йому було, може, більше семидесятки. Його тіло, правдоподібно, не було призвичасне до аскетичного способу життя, а тому в тюрмі він зовсім ослаб і майже не вставав з матраца, наповненого дерев'яними опилками, що йому тюремна адміністрація дозволила мати. Також йому було дозволено не вставати і не ставати в ряд при перевірках. Він часто потихеньку передавав молитви та псальми, які знав напам'ять. Мати при собі якийсь молитовник йому було заборонено.

Біля о. проректора влаштувався Коцюба, що прикинувся дуже побожним і повторював за ним молитви та робив йому ріжні прислуги, по-

магав вставати, коли в тому була потреба підійти до параші та вмитись. Якась католицька організація посылала о. проректорові щотижня багаті ҳарчові передачі білого хліба, сухарів, масла, сиру, яєць, ковбаси, цукру і т. п. З півсотні в'язнів камери мало хто, й то дуже рідко, діставав передачі, до того ж дуже біdnі. Тому від них не брали по-тюремному звичаю половини передачі. Ділились лише махоркою.

Довідавшись, що по-в'язничній традиції треба віддавати половину передачі немаєтним, о. проректор доручив Коцюбі ділити половину своєї передачі між недістаючими жодних передач. Коцюба і тут виявив свій хист. Щоб не скривити себе, він брав з передачі лише половину хліба та сухарів і ділив те на дрібні шматочки, додаючи до них по граму сиру або масла та розпреділяв між в'язнями. Решту, що на сорок часточок не можна було розділити, він споживав сам, бо о. проректор їв дуже мало.

Ніде так яскраво не виявляється тваринний егоїзм як у в'язниці. Яскраво виявляли його блатні урки, дотримуючись правила: «Здихайти сьогодні, а я ще почекаю». Галицький здеморалізований інтелігент свою зажерливість маскував під покришкою чужої благодійності. З його поступовання глузували всі: «Радійте і веселітесь всі, бо Коцюба розносить святе причастя». Але він не звертав на це уваги і побожно молився, щоб Бог простив нам, бо не відаемо що говоримо.

На тлі такого надзвичайно нудного животіння проходили дні за днями. Так проминуло і літо. Було тепло, а до недостатнього харчування мій організм вже призвичайвся. Я намагався по-троху рухатись, бо в камері слабосильних було місце щоб пройти десяток метрів вперед і назад. Шибок у вікнах не було, а тому все був доступ чистого повітря. Часами я дивився у вмуровані два вікна з ґратами на ясне блакитне небо, мріючи про долю-волю. Соняшні промені заглядали до нас лише вранці. Вночі мож-

на було бачити зірки. Коли підтягнулись до вікна, то можна було побачити частину Києва з Володимирським Собором, але вартові зовнішньої охорони тюрми, коли зі своїх «вишок» когось зауважували у вікні, стріляли до нього без попередження, а кулі залітали до камери.

Склад в'язнів у камері мінявся. Спочатку я підтримував приятельські взаємини з малярем, біля якого спав, доки взяли його на етап. Потім я приятелював з волинським агрономом, людиною ідеально чесною, який вдруге попав до в'язниці, побувши в советському таборі примусових робіт. У таборі він був «актирований», цебто визнаний лікарською комісією нездібним до праці, бо мав «чорну хворобу» і звільнений додому. Відпочивши в колі своєї родини, він прийшов до нормального стану. Відчуваючи себе здоровим, він почав працювати як агроном. Як порядна людина він не міг байдуже дивитися на самодурства та злодійства комуністичних керівників сільського господарства і ввійшов з ними в суперечку. Йому приписали симуляцію хвороби і посадили знову до тюрми. Але тут вона виявлялася у тому, що часами він тратив нормальну свідомість, його тіло билось в судорогах, з рота виступала піна, він ліз на стіни, зриваючи нігті на пальцях рук. Коли припадок проходив, він був надзвичайно милою симпатичною людиною. Був він добре освіченим, багато читав, а тому з ним усе знаходилась цікава тема для розмови або спогадів.

В. Садовський, М. Добриловський, М. Сіпко, Хилецький, Галаган, Хословський перебували в інших камерах. Мені вже не довелося більше бачити їх. Перших двох поглинула диктатура пролетаріяту. Підліг їй і прихильник націоналістичної диктатури д-р М. Галаган. Хилецькому і Хословському після відbutтя десятка літ примусових робіт в ІТЛ було дозволено, як чехословацьким громадянам, по депатріяції повернутись в ЧСР, а М. Сіпкові — навіть до сина в Аргентину.

Також в одній з інших камер перебував проректор Станиславівської духовної семінарії о. Бойчук. Він був середнього росту, досить міцної тілесної конструкції і в свої п'ятдесят років мав бадьорий вигляд. При лікарському огляді його не визнали слабосильним і перевели в камеру звичайних в'язнів. Пізніше, коли я попав на Воркуту в Заполяр'я, почув, що й о. Бойчук відбував свою десятку там же в одному з численних тaborів.

Отець проректор Львівської академії захвірав і його перевели в липні 1946 року до в'язничної лічниці. Коли й при яких обставинах він закінчив своє життя, — мені невідомо. Коцюбу лікарська комісія визнала повносильним і його перевели до камери звичайних в'язнів. Пізніше я зустрівся з ним на етапі, а потім в Таллінському таборі ГЛТ в Естонії.

20.

У серпні 1946 року викликали на коридор в'язниці О. Безпалка й об'явили йому постанову ОСО (особого совещання) НКВД в Москві про визначення йому п'яти років «вільного» заслання в Новосибірський край. Такою постановою Безпалко був дуже пригнічений і скаржився мені, що такоїдалекої дороги він не витримає і що не уявляє собі, що буде робити на тому «вільному» засланні. Я потішав його, що це не буде зле, а що до праці, то десь улаштується при середній школі учителем німецької мови й якось 5 років проживе не гірше ніж в Подебрадах, де також розкошів не мав; лише з тією ріжницею, що не буде мати за кухлем пива партнерів для гри в шахи.

Життя на тому засланні він все таки не витримав. Правдоподібно умови для перебування в засланні були значно гірші за часів советського «гуманізму» ніж то було за царського деспотизму. Лише люди, що не втратили душевної рівноваги, з великою силою волі переживали не тільки різного роду заслання, але й каторжні

роботи.

Коли Безпалкові, як колишньому міністрові Уряду УНР, дали лише 5 років заслання, то мені, колишньому начальникові штабу бригади, який мусів виконувати накази командування від Уряду УНР, я гадав, кара мала бути меншою. Так думав і Безпалко, а тому прохав мене, коли я раніше від нього звільнувсь, передати від нього поздоровлення його родині в ЧСР. Але сталося не так як я сподівався. Через два тижні після відходу Безпалка на етап, викликали мене на коридор і там прочитали мені постанову того ж московського ОСО з 9. серпня 1946 року про ув'язнення мене в ГТЛ на десять років за контрреволюційну чинність, без зазначення коли, де і при яких обставинах вона відбулась. Постанова була остаточна і жодному оскарженню не підлягала.

Тоді було мені 56 років. У цьому віці помер мій батько. Чи витримаю я ще 10 років у нелюдських умовах життя? Це мене так пригнобило часово, що мені не захотілось користати з «найціннішого дару природи — життя», що продовжила мені Москва. Пробув я в стані духовної депресії кілька днів, а потім зміцнилась у мене віра в перемогу Правди над кривдою і певність у моїй правоті, без огляду на всі спроби зробити мене ворогом народу. У мене виникло непереможне бажання жити й пережити всіх пройдисвітів, що очолювали комуністичну партію з їх батьком Сталіном та його «соратниками»...

Радянські спів'язні, які вже побували в таборах, запевняли мене, що при певній силі волі і моральній стійкості можна витримати таборові умови життя, при яких добрий фахівець зможе з часом влаштуватись на відповідну працю, що фізично не знищить його. Тому мені, як будівельному інженерові, не треба піддаватись упадкові духа і нічого не боятись. Волинський агроном переконував мене, що в Советському Союзі умови життя і праці в таборах часом

бувають ліпшими ніж на волі. Втративши все, боятись там не доводиться, а, позбавившись страху, можна спокійно сплати зі свідомістю, що гірше не буде як уже сталося.

На початку вересня мене викликали «з речами» на етап. Я розпрощався зі своїми товаришами в камері, в якій ми взаємно один одного морально підтримували. Ніхто з моїх приятелів не попав до цієї етапної партії. Лише Коцюбо я посачив в проходній, де нас після лише поверхового лікарського, для проформи, огляду, з визначенням категорії для фізичної праці, пакували до «чорних воронів», щоб відвезти на станцію, де знову пакували до століпінських вагонів. З Коцюбою у мене не було нічого спільногого, тому я тримався осторонь від нього. А він з другої сторони — підлешувався до одного советського інженера та його спільника, щоб мати якийсь захист від блатних. Для мене ж блатні урки й суки вже були байдужими, бо взяти в мене не було чого. Вони мене вже роздягли!

Привезли нас до пересильної в'язниці в Харкові. Було нас близько двох сотень у двох століпінських вагонах. В дорозі, як звичайно, дозволилось перетерпіти зжате незручне сидіння в переповненому відділі вагону, з грубістю та матюками конвоїрів і з різною мерзотою блатних урків, що розперезувались на горішніх полицях, стиснувши внизу до неможливості політичних.

У Харкові, після вивантаження нас з вагонів, погнали нас пішки до пересильної в'язниці, що була не дуже далеко від станції. Тюрма була переповнена. Камери були набиті повністю. Тому половина в'язнів була просто на подвір'ї в'язниці. Це почали було добре, бо можна було вільно рухатись та дихати свіжим повітрям, але був уже вересень з холодними ночами. Спати просто на землі в подвір'ї було холодно, а до того ж почав накrapати дощ. Холод і вогкість заганяли в'язнів до будов, де вони стояли, сиді-

ли, а місцями намагались лягти в коридорах і на сходах.

Першу ніч я провів на сходах одного корпусу, де блукали блатні і вигнали мене з одного місця, на якому я було «вигідно» влаштувався. Вранці я пішов до іншого корпусу, в якому перебували підслідчі в'язні. В ньому були камери для слабосильних та щось подібне до стаціонару з подвійними нарами для хворих. Там я зустрів українців, яких вивезли в другій групі з Праги літаком прямо у Харків. З них я пригадую правника д-ра Гайманівського, дуже милу людину, колишнього сотника Армії УНР та пронирливого Єпифанія Камінського з докторським, кандидатським і полковницьким титулами. Останній і тут виявляв свою «бурхливу» чинність, складав список усіх вивезених з ЧСР українців і намагався щось організувати. Я порадив йому залишити свою організаційну діяльність, бо в Советському Союзі можна щось організувати лише для потреб НКВД та з наказу його органів, а всякі інші організації підпадають під п. 11 ст. 54 қарного кодексу УССР. Камінський на становищі інваліда перебував у стаціонарі й було видно що не голодував. Таку «вигоду» в пересильній в'язниці давали не кожному.

Д-р О. Гайманівський, тепер уже доброї пам'яти покійник, відбув 10 років ув'язнення в ГЛГ і як чехо- словацький громадянин повернувся по репатріації до Праги. Перед смертю він читав первопис моїх записок «На дні життя» і хвалив їх, як справдиво й об'єктивно написані.

У 1956 році, повертаючись з СССР до ЧСР, я довідався від одного українця, який повертається до Болгарії, що Камінський перебував в одному з тaborів Новосибірського краю, де також був непосидючим і, правдоподібно, мав зв'язок з опер-уповноваженим НКВД. По репатріації він до ЧСР не повернувся. В 1961 році мені дозволилось прочитати в ч. 21 «Вістей з України» київського часопису для «українців за рубежом»

велику статтю Єпифанія Камінського з його портретом та всіма титулами, включно до присвоєного полковничого звання Армії УНР. В ній від бундючно заявив, що його знає вся українська еміграція, бо він мав особисті стосунки з Симоном Петлюрою, командармом генералом М. Омеляновичем-Павленком, членами Директорії УНР і т. п. В тій статті він оганьбив усіх і наплював на той шлях, який він пройшов у 1918-19 роках, каявся в усіх своїх провинах перед радянською владою і для відома всіх, хто його знав поза межами України. Він возвеличив ті колосальні досягнення, що має український народ під мудрим керуванням комуністичної партії за допомогою братнього великоруського народу, а також оповів про своє радісне життя на рідній Україні, де він працює як виховник в гуртожитку шкільної молоді.

Ще в час моого перебування в пересильній в'язниці д-р Гайманівський познайомив мене з одним лікарем українцем, який працював в стаціонарі. Вони запропонували мені заявити себе хворим і прохати про визнання нездібним для дальншого етапу. Але я подякував їм, сказавши, що мені вже остогидло валятись у в'язниці і що я хочу скорше попасті до табору, де, можливо, мені пощастиТЬ влаштуватись на більш-менш відповідну роботу і не голодувати.

Довелось мені говорити там ще з кількома українцями з Праги, але прізвищ їхніх уже не можу пригадати. Всі вони чекали на вирішення їхньої долі в московському ОСО та взаємно морально підтримували себе в тій пересильній в'язниці на перехресті шляхів невільничої робили для «великих будов комунізму».

Пробув я в Харківській в'язниці три дні. Яких лише людей загнали туди большевицькі можновладці, «гуманно» позбавивши їх людських прав! Переважно були то селяни — чорноземна рабсила, що мало усвідомлювала собі, за які провини вони попали до «гостинної» в'язниці. Все то зігнане в одну купу ворушилось, а

над усіма, помимо в'язничних дозорців, верховодив блатний елемент із законників, урків, сук і просто втративших людську гідність та подобу шакалів — продукт насильного «класового преобразування» людей.

На третій день після обіду почали формувати відділ на етап. Усі були зігнані для перевірки і виділення в групи по 40 в'язнів для вантажних вагонів, у яких могло вміститись 8 коней. Призначених на етап викликали по прізвищах. При цьому не обходилось без затримок, бо деякі блатні намагались ухилитись від етапу і десь ховались. Впродовж трьох годин відділ у кількості близько 500 в'язнів був сформований і була видана пайка на час подорожі (пів буханки хліба і 200 гр камси на кожного).

Перед вечором усіх вишикували по чотири і передали конвоєві з насадженими на рушиниці багнетами. Від начальника конвою було трафаретне попередження: всім рухатись, взявшись під руки, не розриватись і не розмовляти; за відступлення на крок будуть стріляти без охлику. Довелось іти пішки по середині вулиць З км через усе місто на другий кінець його до станції північно-західної залізниці. Для мене цей марш в тісних дерев'яних черевиках по нерівному бруку був дуже тяжким, я падав, співв'язні мене підтягали й лаялись останніми словами. Я ледве дійшов до тієї клятої вантажної станції. Там нас загнали до вантажних вагонів по 40 душ.

Як лише всіх замкнули у вагони, блатні відразу навели в них свій порядок. З дощок, що були призначені на сидіння, вони зробили нари, на яких розташувались усі «битовики», а політичні та мужики мали залишитись під нарарами на підлозі.

Десь о півночі наші вагони причепили до якогось потягу. Почався рух в невідомому напрямку з вистукуванням дерев'яними молотами підлоги та стінок вагону на зупинках. Блатні відгадували, що ми їдемо на захід. Отже має

бути табір місцевого значення, де не буде холодно і вони раділи з цього... .

До своєї власної долі я був байдужий. Мене лише цікавило, що сталося з моєю родиною. Я був певний, що моя дружина з сином не встигла виїхати з Познані. Можливо вона влаштувала там на більш-менш відповідну працю, бо володіла польською мовою. Можливо і син Роман учиться в польській гімназії. Як довідатись про це? Попробувати написати до Познані з табору? Своїй рідні в Оріхові на Запоріжжі я вирішив не писати, щоб не викликати для них репресій, які з-за мене вже мав у 1937 році мій молодший брат Омелько.

З надією, що в мене вистачить сили пережити все лихе я не втрачав духової рівноваги і молився Одвічному Духу Життя і Буття за моїх близьких і рідних. Дорога до невідомого мене не лякала.

ПІСЛЯСЛОВО

Пропонуємо другу книгу «Записок непокірливого» Василя Хомича Проходи по довгому, тяжкому часі випуску її. Вина в цьому не видається — сина Автора.

Перша книга «Записок непокірливого» з'явилася 1967 р. в Українському Видавництві «Пробсем» у Торонто (Канада).

Мету видання спогадів «Записки непокірливого» Автор іх у першій книзі так пояснив у «Післяслові»:

«В час ув'язнення в таборі політичних каторжан в СССР на півночі Воркути в Заполяр'ї мені довелося пізнати та споріднитись із сотнями українських інтелігентів молодшого покоління, незламних борців за українську національну самобутність. Для них я був уже батьком. А тому вони залитували мене, чому ми, маючи всі можливості матеріального порядку в 1917 році для створення Української держави, не використали їх?

Тоді в мене виникла думка написати при першій можливості „Записки непокірливого”, що без „високої політики” змогли б правдиво розповісти новому поколінню українців як відбувалось національно-культурне відродження перших борців за Україну й як пройшли революційні події 1917-1921 років.

Така можливість настала для мене після відбуття ув'язнення і повернення по депатріації як чехо-словацькому горожанинові до Пряшева на

Східній Словаччині в 1956 році. Тоді я написав ці „Записки” для української молоді без тенденцій одних ганити, а других хвалити. Не був я якимсь „героєм” чи „патентованим” патріотом. Був я звичайним українцем з тисяч подібних мені, що, ставши на тернистий шлях боротьби за самобутність українського народу, вперто, непокірливо сбставинам, скорше інтуїтивно, ніж свідомо, йшли все вперед; зневірялись, падали і знову, піднесшись, продовжували свій путь, бо так було визначено їм їхньою долею...»

Василь Хомич Прохода пережив 10 років у концтаборах Воркути і заслання в Комі. З того періоду лежать спогади «Записки непокірливо-го» в машинописі книги третьої, чекаючи на видання. Машинопис третьої книги складається з розділів:

Четвертий розділ під заголовком «На дні життя». В нього входять описи: «Табору в Талліні», «На порозі смерті», «Видужання, але інвалідність», «Етапу на північ», «Тaborів у Заполяр'ї», про «Людей духа і негідників», про страйки в'язнів на Воркуті.

Розділ п'ятий позначений заголовком «На чужині — спецзаслання», в якому описується перебування Автора спогадів в Комі, а потім переїзд до Чехо-Словаччини.

І в останньому розділі (шостому) Автор описує початки його життя в «народніх демократіях».

По 9-літньому старанні В. Х. Прході вдалося виїхати з Чехо-Словаччини до США (Каліфорнія) до своєї родини, де прожив 6 років, — до своєї смерті 8. листопада 1971 р. в Денвері (Кольорадо) на 81-му році життя.

А. Глинін

З М И С Т

	Стор.
Вступ	6
Розділ I	
Українська Господарська Академія	
Студенти УГА	22
Професура УГА	38
Суспільне життя	50
Закінчення студій	61
Суспільна чинність	65
Підготовка до наукової праці	84
Ліквідація УГА	104
Розділ II	
Боротьба за існування	
Власний хутірець	115
Будування доріг	131
Німецька окупація	154
Будівельна праця в Німеччині	166
Праця в «Організаціон ТОДТ»	195
Розділ III	
Гартування духа на дні життя у в'язницях	
Катастрофа	227
Капезе	250
В'язниці	288
Ідеологія уркоганів-законників	307
Лук'янівська тюрма в Києві	315
Зустріч з професором І. А. Фещенко-	
Чопівським, генералом В. О. Сінклером	
та культурними діячами з	
Чехо-Словаччини	321
Після слово	363

